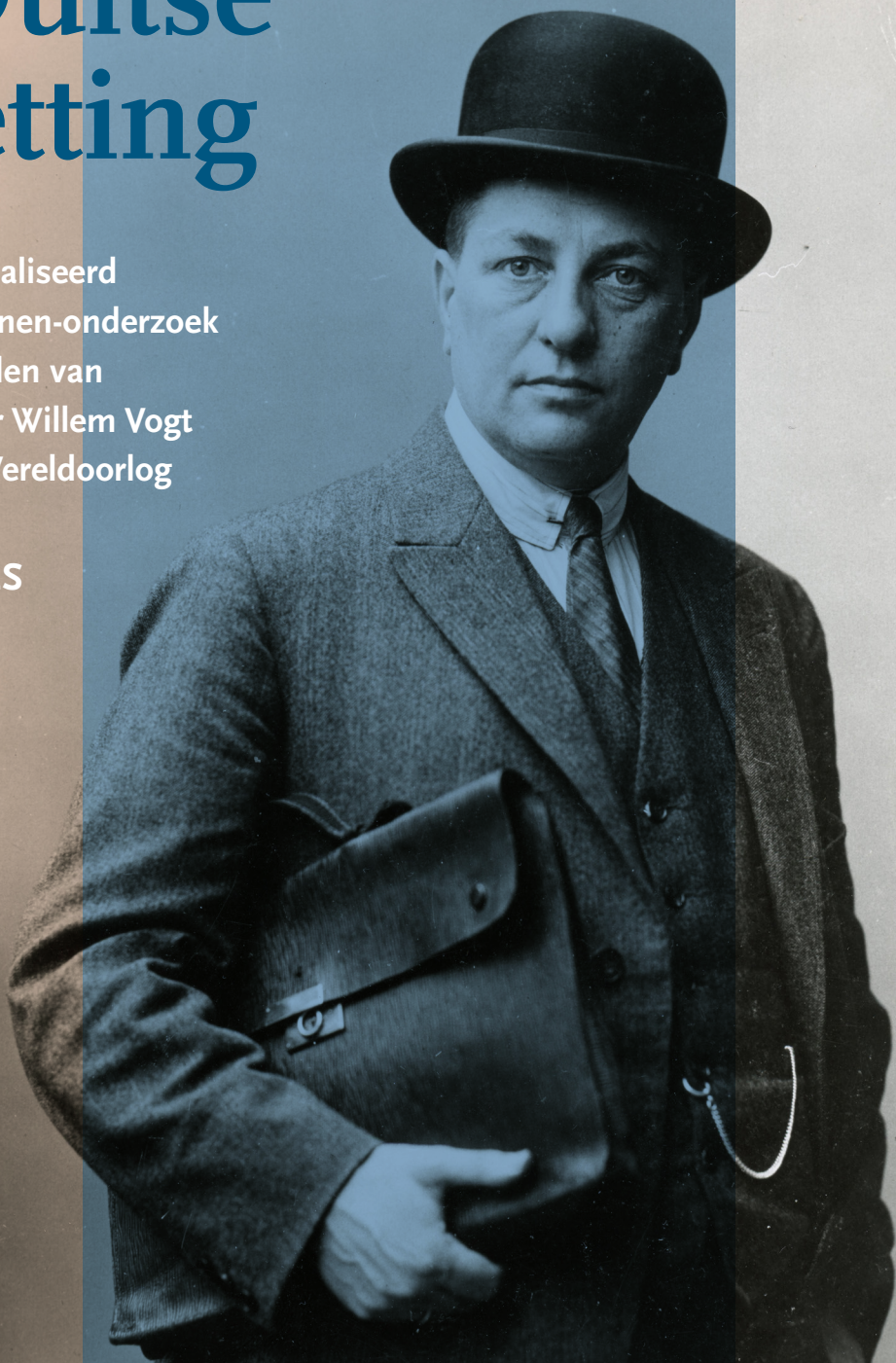

Willem Vogt, de AVRO en de Duitse bezigting

Een gecontextualiseerd
historisch bronnen-onderzoek
naar het handelen van
AVRO-directeur Willem Vogt
in de Tweede Wereldoorlog

HUUB WIJFJES

Willem Vogt, de AVRO en de Duitse bezetting

Willem Vogt, circa 1929,
collectie Omroepmuseum, Beeld & Geluid

Willem Vogt, de AVRO en de Duitse bezetting

Een gecontextualiseerd historisch
bronnenonderzoek naar het handelen
van AVRO-directeur Willem Vogt in
de Tweede Wereldoorlog

In opdracht van de gemeente Hilversum verricht door
prof.dr. H.B.M. Wijffes, emeritus-hoogleraar Geschiedenis
van Radio en Televisie aan de Universiteit van Amsterdam

Voorwoord

Op 28 augustus 2024 zond de Joodse Programmering van de Evangelische Omroep (EO) een televisiedocumentaire uit onder de titel *Het verraad van Hilversum*. Deze documentaire was aanleiding voor een maatschappelijke discussie over de wenselijkheid om de naam Willem Vogt uit het Gulden Boek van de gemeente te schrappen of te handhaven. Deze discussie was in maart 2014 ook al opgelaaide als gevolg van perspublicaties over het mogelijk foute oorlogsverleden van Vogt. Ter voorbereiding op beraadslaging over deze kwestie in de gemeentelijke Commissie voor het Gulden Boek en de gemeenteraad besloot het College van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Hilversum in september 2024 aan mij een opdracht te geven voor een onafhankelijk historisch onderzoek naar het handelen van Willem Vogt en de AVRO tijdens de Duitse bezetting. Dit rapport is daarvan het resultaat.

Het rapport is in onafhankelijkheid geschreven op basis van uitvoerig archief- en literatuuronderzoek. Mede om de onafhankelijkheid en de historische kwaliteit te bevorderen is aan deskundige meelezers gevraagd concepten van de eindtekst te beoordelen. Dat waren dr. G. von Freitag Drabbe Künzel, universitair hoofddocent Internationale en Politieke Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en prof.dr. K. Ribbens, senior onderzoeker aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies en bijzonder hoogleraar Populaire Historische Cultuur van Mondiale Conflicten en Massaal Geweld aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Dank gaat in eerste instantie naar hen uit. Door hun uitvoerige en constructieve commentaar is de tekst verbeterd en verduidelijkt. Dank gaat ook uit naar Dick Verkijk, de auteur van het standaardwerk over Radio Hilversum in de oorlog. Zijn nog steeds heldere geest en scherpe mening hebben het zoeken naar antwoorden op vragen die het onderzoek opriep vergemakkelijkt en verhelderd.

Dank gaat tevens uit naar de vele medewerkers van het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD in Amsterdam en het NIBG in Hilversum. Speciaal Bas Agterberg van het NIBG komt veel dank toe voor zijn onvermoeibare inspanningen om relevant archief- en documentatiemateriaal beschikbaar te kunnen stellen. Peter Romijn, Bram Schamhart en René van Heijningen van het NIOD gaven waardevolle adviezen over de toegang tot relevant archiefmateriaal. Hans Blom gaf op mijn verzoek en op persoonlijke titel advies over de historische benadering van oorlogsgeschiedenis in het algemeen. Taco Zimmerman, Eric Dekker en Kimberley de Mik van AVROTROS hebben zich veel moeite getroost het moeilijk toegankelijke en incomplete AVRO-archief voor het onderzoek beschikbaar te krijgen. Lynn Ruiter van het Archief Gooi- en Vechtstreek komt dank toe omdat ze nog niet ontsloten periodieken voor het onderzoek beschikbaar maakte.

Colofon

Opdrachtgever
Gemeente Hilversum
Ontwerp, opmaak omslag en binnenwerk
studio Pietje Precies bv, Hilversum
Beeldredactie
Huub Wijfjes en Bas Agterberg, Beeld en Geluid Hilversum

© Huub Wijfjes, 2025

Inhoudsopgave

Voorwoord	V
Inleiding	09
1 Vogt en de AVRO aan de vooravond van de oorlog	17
1.1 De vooroorlogse relatie van de AVRO met Joden en de NSB	24
2 Vogt en de AVRO in het eerste oorlogsjaar	31
2.1 De kwestie van ‘het ontslag van Joodse medewerkers’	36
2.1.1 Een antisemitische daad? Een tussenbalans	54
2.1.2 Schadeloosstelling met terugwerkende kracht	58
2.2 Vogts Duitsvriendelijkheid	64
2.2.1 Aanpassing bij de omroep, Vogt en de AVRO	65
2.2.2 Vogt, NSB en de radioprogramma’s tot december 1940	69
2.2.3 Vogt en de omroepconcentratie	75
2.2.4 Vogt en AVRO: Duitsvriendelijk of aanpassing?	79
Een tussenbalans	
3 Vogt en de liquidatie en terugkeer van de AVRO	81
4 Vogt, omroepzuivering en Bijzondere Rechtspleging 1945-1948	87
4.1 Onderzoek in het kader van de Omroepzuivering 1945-1946	90
4.2 Onderzoek in het kader van de Bijzondere Rechtspleging 1946-1948	96
4.3 Nasleep	99
Conclusie	103
Lijst met gebruikte afkortingen	111
Bronnen en literatuur	115

oorkonde

Burgemeester en Wethouders van Hilversum,
gelet op het besluit van de Gemeenteraad van 3 Februari 1953
tot instelling van een Gulden Boek, ter inschrijving van
ingezetenen die door hun leven en werken hebben bij-
gedragen tot de ontwikkeling van de Gemeente en de luister
van haar naam in den lande en den vreemde, alsmede van
degenen wier verdiensten om andere redenen voor erkenning
van harentwege in aanmerking komen,

doen te weten,

dat zij op datum hieronder vermeld in het Gulden Boek
hebben doen inschrijven

Willem Vogt

geboren 12 aug. 1888 te Den Helder

De inschrijving, vergezeld van een korte samenvatting van de
redenen welke daartoe hebben geleid, is geschied op blad 50
van het Boek.

Ten bewijze van de inschrijving wordt deze Oorkonde uit-
gereikt aan

de heer Vogt

voornoemd.

Hilversum, 22 febr. 1957

Burgemeester en Wethouders van Hilversum
de Secretaris, de Burgemeester,

Oorkonde die Willem Vogt ontving bij het bijschrijven van zijn naam in het Gulden Boek van Hilversum in 1957. Origineel in collectie Vogt, Beeld & Geluid

Inleiding

Bij de opname van omroep pionier, AVRO-directeur en bestuurder van de Nederlandse Radio Unie (NRU) en de Nederlandse Omroep Zender Maatschappij (Nozema) Willem Vogt (1888-1973) in het Gulden Boek van de gemeente Hilversum in 1957 zijn de aanwijsbaar grote verdiensten van Vogt voor omroepstad Hilversum belicht en geprezen. 'Met onvermoeide arbeidslust en verbeeldingskracht heeft Vogt groots pionierswerk verricht', staat in de toelichting bij zijn naam in het Gulden Boek. En ook: 'Aan zijn doorzettingsvermogen en bezielende invloed is grotendeels de bloei van het Nederlandse radiowezen te danken'.

In de naoorlogse zuivering en Bijzondere Rechtspleging en in de omroepgechiedschrijving uit de jaren zeventig en later komen echter ook andere aspecten van Vogt aan de orde die in 1957 niet zijn signaleerd of benoemd: mogelijk antisemitisch en Duitsvriendelijk optreden (soms 'verraderlijk' genoemd) in de eerste oorlogsperiode tot aan de in december 1940 aangekondigde en in de loop van 1941 geëffectueerde liquidatie van de AVRO. Het onderzoek waartoe de gemeente Hilversum de opdracht heeft gegeven richt zich op die beweringen. Wat wijzen historische bronnen uit over de opstelling van Vogt tijdens de vroege bezettingsjaren en is zijn handelen te classificeren als antisemitisch, Duitsvriendelijk of verraderlijk?

De paradoxale beoordeling van Vogt tekent het leven van deze radioman, die zichzelf in zijn memoires uit 1973 'strijdbaar' noemde, maar die strijdbaarheid uitte in gedragingen die betrokkenen al gauw autoritair, nietsontziend of controversieel noemden.¹ Al bij het ontstaan van het unieke Nederlandse omroepstelsel in mei 1930 was dat omstreden gedrag een cruciale oorzaak van het falen van de AVRO om de nationale omroep van Nederland te worden.

Vogt zag zich in 1931 zelfs gedwongen om aan de Radioraad te vragen een zogenaamde 'ereraad' samen te stellen om de aanhoudende beschuldigingen van corruptie, fraude en het bevoordelen van het Telegraaf-concern te onderzoeken. Deze ereraad onder leiding van hoogleraar in het staats-, administratief- en arbeidsrecht aan de Nederlandsche Handelshoogeschool in Rotterdam prof. mr. C.W. de Vries noemde in haar eindrapport in april 1931 twee minder prominente handelingen van Vogt 'afkeurenswaardig', maar kwam verder met een genuanceerd en relatief positief oordeel waarin Vogt een herstel van zijn goede naam zag. Het algemene slotoordeel van de ereraad dat Vogt wat betreft de beschuldiging van fraude en corruptie 'geen blaam treft' deed de, vooral door de socialistische pers aangevuurde, commotie wegebben.²

Maar sindsdien stond Vogt in een kwade reuk. Behalve bij zijn omvangrijke AVRO-achterban; daar werd hij op handen gedragen. Het relatief gunstige oordeel van de ereraad-De Vries hielp niet bij het wegnemen van de grote frustratie in Vogts leven: de AVRO werd niet de Nederlandse nationale omroep maar was door het Zendtijdenbesluit

¹ Willem Vogt, *Een leven met radio*. De belevenissen van een strijdbaar radio-man (Apeldoorn: Semper Agendo 1973)

² Huub Wijffjes, 'De ballade van de bolhoed. Willem Vogt en het debat van de nationale omroep', in: *Jaarboek Mediageschiedenis* 2/1990; Het rapport van de ereraad-De Vries van april 1931 in: archief-RODI inv.nr. 2.16.25, dossier 48, NA; en archief-Radioraad inv.nr. 2.27.05, dossier 2, NA. Vgl. 'Wat doet de AVRO?', in: *Het Volk* 22 april 1931 en: 'AVRO en het rapport van den ereraad', in: *Het Volk* 24 april 1931

van mei 1930 gereduceerd tot een van de vier grote, onafhankelijke omroepverenigingen naast KRO, NCRV en VARA. Dat verzuilde omroepstelsel werd aangevuld met enkele kleine bijzondere zendgemachtigden.

Vlak na de oorlog werd Vogt onderzocht in het kader van de zuivering van omroepbestuurders van een door de minister van Binnenlandse Zaken Louis Beel ingestelde commissie onder leiding van mr. H. Bijleveld. Zoals in paragraaf 4.1 uitvoerig zal worden toegelicht vond die commissie Vogt 'ongeschikt voor een leidinggevende functie bij de Nederlandse omroep'. Vogt maakte bezwaar tegen dat oordeel, waarop de voor radiozaken verantwoordelijke minister een tweede commissies instelde onder leiding van de advocaat J. Drost. Deze commissie kwam na uitvoerig onderzoek tot de conclusie dat een 'berisping' over Vogts houding tijdens de bezetting op de plaats zou zijn, maar dat hij voor een leidinggevende functie in aanmerking kon blijven komen.

Vlak daarop volgde in augustus 1946 nog een door zijn tegenstanders in de strijd om een nieuw omroepbestel geëntameerd strafrechtelijk onderzoek in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Dat onderzoek naar mogelijk verraderlijk gedrag van Vogt in het eerste oorlogsjaar (zie paragraaf 4.2) resulteerde na zeer uitvoerig researchewerk in een onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling in maart 1948. Vogt kon zijn functies als AVRO-directeur en bestuurder van de NRU en de Nozema ogenschijnlijk ongeschonden hervatten. In de zomer van 1952 nam hij na een bitter conflict met AVRO-voorzitter Gustaaf de Clercq ontslag bij de omroep die hij bijna dertig jaar had geleid. In september 1953 werd hij tot officier in de orde van Oranje-Nassau gelauwerd, vier jaar later werd zijn naam in het Gulden Boek van de gemeente Hilversum bijgeschreven en in 1963 benoemde de AVRO hem alsnog tot lid van verdienste.³

Vlak voor zijn dood in juni 1973 laaide de kritiek op zijn oorlogsverleden weer op met de publicatie van het vierde deel van de Koninkrijk-boekenreeks over Nederland in de Tweede Wereldoorlog door Loe de Jong in oktober 1972. Daarin stond te lezen dat AVRO-directeur Vogt eind mei 1940 'uit bedrijfsbeleid (...) alle negen Joodse medewerkers had ontslagen'. Zonder een cent vergoeding, voegde De Jong daar nog aan toe.⁴ Tegen dat beeld protesteerde Adriaan Vogt, de zoon van Willem, een jaar later, want onder andere uit een publicatie van historicus Jan Bank in een jubileumboek van de vijftigjarige AVRO was gebleken dat niet alle Joden waren ontslagen, dat er ook andere medewerkers waren ontslagen en dat Vogt met dat ontslag ook had willen bereiken dat bepaalde Joden 'uit de gevarenzone' (de publiciteit dus) zouden komen. Tevens was aan de 'ontslagenen' later een schadeloosstelling uit AVRO-gelden betaald.⁵ De Jong beloofde in reactie daarop een correctie te zullen plaatsen in een later deel van zijn Koninkrijk-boekenreeks.⁶ Dat leidde tot een correctie in Deel 13 van het Koninkrijk dat vijftien jaar later in 1988 verscheen. Dat ging in 1 zin: 'De door W. Vogt op 21 mei 1940 gegeven ont-

slagen (Deel 4, p.16, r.6): Niet alle Joodse medewerkers werden ontslagen maar alleen diegenen hunner die aan de uitzendingen plachten deel te nemen.' Een eerdere kans voor de correctie in het boekendeel dat in 1988 over de omroepzuivering handelde, had De Jong voorbij laten gaan. Daar stond nog dat 'Vogt eind mei 1940 uit eigen beweging alle Joodse medewerkers zou hebben ontslagen zonder een cent compensatie'.⁷

De suggestie die van de formuleringen van De Jong uitging was dat Vogt handelde uit een mengeling van Duitsvriendelijkheid en wellicht zelfs antisemitisme. Dat beeld werd bekrachtigd in het standaardwerk over de omroep in de oorlog dat journalist Dick Verkijk in 1974 publiceerde. Daarin schaarde hij 'het ontslag van een groot aantal Joodse medewerkers nog voor er van enige antisemitische maatregel van Duitse zijde sprake is' onder het hoofdje 'antisemitische maatregelen'.⁸ In zijn boek beschrijft Verkijk Vogt verder als een man die alles heeft geprobeerd om de baas van een nationale omroep onder Duits gezag te worden, maar daar niet in slaagde. Vogt was 'fout', aldus Verkijk. Vogt zou na de oorlog pogingen in het werk hebben gesteld om alle beschuldigingen van antisemitisme en Duitsvriendelijkheid weg te moffelen onder verwijzing naar een complot van de voorstanders van een nationaal omroepbestel zonder omroepverenigingen.

Veel onderzoekers en journalisten na hem namen Verkijks lezing over. Een voorbeeld is de dissertatie van Hans van den Heuvel uit 1976 over de vorming van het Nederlandse omroepbeleid tussen 1923 en 1947. Dat is voor wat betreft het onderzoek naar de strijd om de nationale omroep het meest uitvoerige onderzoek op basis van primaire bronnen. Maar ook daarin staat dat Vogt in de eerste oorlogsmaanden trachtte 'de Duitsers op alle mogelijke wijzen te behagen', onder andere doordat hij 'kort na de bezetting van ons land meende de AVRO *Judenrein* te moeten maken en, zonder dat de *Rundfunkbetreuungsstelle* (de Duitse bezettingsinstantie die de Nederlandse radio moest controleren en sturen, HW) daarop had aangedrongen, alle Joodse en Engelse medewerkers (het waren er een achttal) zonder een cent op straat te zetten'.⁹

De beeldvorming rond Vogt is daarna nauwelijks meer veranderd, hoewel er toch evidente tegenstrijdigheden in alle beweringen aan te wijzen zijn. Waren het nu acht of negen Joden die door de AVRO (of door Vogt alleen) ontslagen zijn, of 'een groot aantal' of zelfs 'alle'? Waren het Joden, Engelsen of ook nog anderen? Waren het alleen programmamakers of ook technici, musici, administratieve krachten of andersoortig personeel? Wat was nu precies de reden voor dit opmerkelijke 'ontslag'? Was Vogts handelen antisemitisch van aard? En was het eind 1940 mislukte streven van Vogt om de baas te worden van een nationale omroep in het bezette Nederland een daad van Duitsvriendelijkheid? En was dat streven naar een gecentraliseerde omroep van Vogt alleen of ook van anderen?

Het zijn vragen die in wetenschappelijk historisch onderzoek gesteld worden om bepaalde interpretaties te toetsen aan nieuwe bronnen, veranderende inzichten en/

³ Stukken rond deze benoemingen in collectie-Vogt 13070, map 1, NIBG

⁴ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4* (Den Haag: Martinus Nijhof, 1972), 16

⁵ A.M. Vogt aan L. de Jong 16 december 1973, in: archief 700, inv.nr. 2790: correspondentie L. de Jong 1973, NIOD; Jan Bank, 'Een halve eeuw omroephistorie in hoofdlijnen', in: AVRO 50. *Historie en perspectieven* (Hilversum: AVRO 1973), 30-31

⁶ L. de Jong aan A.W. Vogt 19 december 1974, in: archief 700, inv.nr. 2891: correspondentie L. de Jong 1973, NIOD

⁷ De Jong, *Koninkrijk*, Deel 12, 426; Deel 13, 96

⁸ Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945. De omroep in de oorlog* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1974), 252-257

⁹ Hans van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923-1947* (Baarn: AMBO, 1976), 89

of voortgaand historisch onderzoek. Maar dat is in dit geval niet of nauwelijks gebeurd. Dat Vogt zelf in de terugblikken op zijn leven en de oorlogsperiode zeer selectief te werk is gegaan en alle heikele en controversiële aspecten of ronduit heeft verzwegen of is gevlucht in kritiekloze zelfrechtvaardiging en zelfophemeling, heeft bepaald niet meegeholpen om tot een evenwichtig beeld te komen met betrekking tot de vele tegenstrijdigheden in beoordelingen en feiten.¹⁰ Het gebrek aan belangstelling van de AVRO voor het eigen verleden speelt hierbij mogelijk ook een rol. Vooral voor journalisten stond vast dat de AVRO een kwalijk oorlogsverleden te verbergen had. De AVRO reageerde doorgaans krampachtig of in het geheel niet op de herhaalde beschuldigingen.

Dat werd bijvoorbeeld aangetoond toen in maart 1985 de AVRO-televisiedirectie een onderdeel uit een vijfdelige serie documentaires over oorlogsgeschiedenis van Ineke Hilhorst en Koos Groen aanvankelijk verbood. In het tweede deel van de serie *40 Jaar na dato* werd onder andere de rol van de media belicht. Daarin kwam de zin voor: 'AVRO-directeur Vogt bijvoorbeeld stelde direct na de capitulatie alle Joodse medewerkers op non-actief.' Het verbod trok publicitair enorm veel aandacht, waarbij het woord 'censuur' vaak werd gebruikt.¹¹ Na bemiddeling van Pieter Varekamp, hoofd Informatieve Programma's van de AVRO, werd de serie - voorzien van iets meer contextuele informatie - in april en mei 1985 toch in zijn geheel uitgezonden.

Over Vogt en de oorlog zweeg de AVRO vervolgens liever helemaal. In de jubileumuitgave bij het 75-jarig bestaan van de AVRO volstonden de auteurs met een korte opmerking dat na 'uitgebreid onderzoek' van de 'naoorlogse zuivering' de 'regering en radio-omroep van oordeel zijn dat Vogt als leidende functionaris kan aanblijven'.¹² Die zuivering was in de doctoraalscriptie van Marnix Koolhaas en de daaraan gekoppelde VPRO-radiodocumentaireserie *Het Spoor Terug* (1988) weliswaar nader onderzocht, maar dat onderzoek strekte zich niet uit tot de Bijzondere Rechtspleging, de instantie die tussen 1946 en 1948 het meest grondige onderzoek naar Vogt heeft ingesteld. Bovendien lag het zwaartepunt in deze oral history-serie op het gezichtspunt dat Vogt en de AVRO bij de zuivering alles in het werk hadden gesteld om het omstreden handelen uit het eerste oorlogsmaanden te verdoezelen en goed te praten.¹³

Omdat er geen nader historisch onderzoek naar de houding van de AVRO of Vogt heeft plaatsgevonden, bleef de beeldvorming van Vogt en de AVRO in oorlogstijd vrijwel onveranderlijk. Waar in de omvangrijke algemene oorlogsgeschiedschrijving steeds meer aandacht kwam voor de complexiteit van de tijdens de bezetting gevormde verhoudingen van Nederlandse organisaties en de Duitse bezettingsautoriteiten, zo is

het beeld van Vogt en de AVRO in die periode vrij eendimensionaal met een sterke morele goed-fout-ondertoon gebleven. Dat beeld is vervolgens in allerlei kranten en tijdschriften overgenomen als dat zo uitkwam. Aan het boek dat de gemeente Hilversum in 2020 over haar oorlogsverleden liet publiceren lag weliswaar zeer uitgebreid en gedegen onderzoek ten grondslag, maar de passages over Vogt en de AVRO volgen volledig Verkijs interpretatie.¹⁴

Ook de op 28 augustus 2024 door de Joodse Programmering van de EO uitgezonden documentaire *Het verraad van Hilversum* volgt in grote lijnen het werk van Verkijs en geeft een beeld van een met de Duitsers meegaande houding van de omroepen en de latere nazi-staatsomroep Rijksradio De Nederlandsche Omroep (RDNO). Daarbij wordt wederom het 'ontslag' van 'de Joden' bij de AVRO eind mei 1940 als bewijs van 'verraad' opgevoerd, net zoals de uitspraak van de geïnterviewde historicus Koolhaas over een brief waarmee Vogt zich zou hebben aangeboden als leider van een nieuwe omroep 'met begrip voor de nieuwe tijd'. De documentaire eindigt met de klacht dat de naoorlogse zuivering van de omroep ernstig tekort is geschoten, ten koste van vier bij naam genoemde Joodse omroepmedewerkers die tijdens de oorlog zouden zijn omgekomen en door de omroep 'terzijde zijn geschoven'.¹⁵

Het doel van de opdracht die de gemeente Hilversum nu heeft verstrekt is om feitelijk te onderzoeken wat op basis van de beschikbare bronnen kan worden gezegd over Vogt, zijn vermeende antisemitisme en Duitsvriendelijkheid waarbij de nadruk ligt op de eerste maanden van de bezetting. De opdracht is om een zo feitelijk mogelijke reconstructie te presenteren. Voor een beter begrip van de gebeurtenissen zal die reconstructie geplaatst moeten worden in de context van het omroepbeleid, vooroorlogse ontwikkelingen binnen de Nederlandse omroep in het bijzonder de AVRO, de Duitse bezettingspolitiek ten aanzien van de media, het optreden en de positie van de omroepverenigingen - met name de AVRO - tijdens het eerste oorlogsjaar, en de naoorlogse zuivering en de Bijzondere Rechtspleging in het bijzonder in relatie tot de omroep.

Dit onderzoek maakt gebruik van relevante literatuur die sinds de jaren zeventig is gepubliceerd over oorlog en bezetting alsmede (minder overvloedig) over omroep en omroepstrijd. Maar het zwaartepunt ligt op empirisch onderzoek van bronnenmateriaal over Vogt, de AVRO, oorlog en bezetting, alsmede de beoordeling van Vogt in het kader van de naoorlogse zuivering en Bijzondere Rechtspleging. Vooral de uitvoerige archieven van deze Rechtspleging en de zuiveringsinstanties zijn relevant, maar moeten met de grootst mogelijke kritische omzichtigheid worden gehanteerd. Ze bevatten vele verklaringen van heel veel personen over allerhande onderwerpen die vlak na de bevrijding in 1945 zijn verzameld. Historici die in hun professie gewend zijn aan het

¹⁰ Vogt, *Een leven met radio*; Willem Vogt, *Hoe het den omroep verging. Een verhaal over den omroep in bezettingstijd* (Amsterdam: Jacob van Campen, 1945); Willem Vogt, *Wat er men den omroep verder gebeurde. Een verhaal tevens wijsboek met betrekking tot de voorbereidingen die tijdens de bezetting werden getroffen door vertegenwoordigers van de AVRO, den KRO, de NCRV en de VARA tezamen met den aangevozen gemachtigde der regering, om te komen tot den wederopbouw van den radio-omroep in Nederlandsche geest. Alsmede een verslag van de gebeurtenissen met den herboren omroep op en na den dag der bevrijding* (Amsterdam: Jacob van Campen, 1945)

¹¹ Correspondentie over deze documentaireserie in archief-AVRO, dossier 114667602, met name brief Ineke Hilhorst aan AVRO-bestuur 28 maart en AVRO-bestuur aan Hilhorst 4 april 1985. Een overzicht van publiciteit in: Chris Vos, *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum: Verloren, 1995), 223-226. De serie zelf, en ook het tweede deel *Het Gerucht* dat op 27 april 1985 werd uitgezonden in av-archief NIBG: DAAN. Het citaat in: Koos Groen en Ineke Hilhorst, *40 jaar na dato* (Amsterdam: Elsevier, 1985), 58

¹² Jan Daan Hillen en Juun Arens, *AVRO 75 jaar uitzendkracht. Jubileumboek van een onafhankelijke publieke omroep 1923-1998* (Baarn: Tirion, 1998), 62-64

¹³ Marnix Koolhaas, *De omroepzuivering. De zuivering van de omroepbestuurders en het radio-omroep personeel 1945-1949* (Doctoraalscriptie UVA november 1988). Deel 4 van de serie *De Afrekening* handelde over de omroepzuivering en werd uitgezonden op 21 januari 1988, in av-archief NIBG: DAAN

¹⁴ Geraldien van Frijtag Drabbe Künzel, *Een stad op drift. Hilversum tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Boom, 2020), 133. Deze tekst bevat ook een feitelijke onjuistheid op pagina 74. Volgens de auteur ontsloeg Vogt de Joodse medewerker Erna Eisner-Abramowitz, maar zij is niet als AVRO-medewerker in de archieven terug te vinden.

¹⁵ *Het verraad van Hilversum*, Joodse programmering van de EO, 28 augustus 2024, av-archief NIBG: DAAN. Zoals uit dit onderzoeksrapport nader zal blijken waren van de vier genoemde personen er twee niet in dienst van de omroep tijdens de oorlog. Gustav Czopp was in 1939 ontslagen bij de AVRO en de dirigent van het grote AVRO-orkest Hans Mossel had in 1938 zelf ontslag genomen om zich volledig te kunnen toeleggen op een muziekinstrumentenhandel in Amsterdam. En musicus Dolf Karelsen werd niet door de AVRO of een andere omroep terzijde geschoven, maar werd in juni 1941 slachtoffer van het collectief ontslag op bevel van de Duitse nazi-autoriteiten van de Joodse musici die bij de omroeporkesten werkten.

kritisch evalueren van uiteenlopend bronnenmateriaal kunnen over het algemeen een goed onderscheid maken tussen feitelijk juiste uitspraken en de niet altijd goed controleerbare beweringen, beschuldigingen, afrekeningen, roddels en achterklap waarmee de dossiers uit deze archieven vol staan.

Alle toenmalig betrokken partijen - zowel beschuldigen als beschuldigers - hebben zich in ruime mate aan twijfelachtige beschuldigingen, afrekeningen, roddels en achterklap bezondigd. Ook voor de mensen die al dat materiaal toen moesten beoordelen (zuiveringscommissies, officieren van justitie, politiediensten, rechters) was het moeilijk om het waarheidsgehalte van al die verklaringen en belangen op juiste waarde te schatten en om daaruit het meest objectieve oordeel te destilleren. Datzelfde overkomt historici, die deze taak alleen maar naar behoren kunnen voltooien als ze de betreffende casus goed van de relevante historische context kunnen voorzien en uiterst kritisch staan ten opzichte van alle verklaringen en overgebleven stukken.¹⁶

Omdat een goed geordend en toegankelijk archief van de AVRO eigenlijk niet bestaat (de omroep is slordig geweest in het bewaren en ijverig geweest in het weggooien van archiefmateriaal) zijn we wat betreft het AVRO-gezichtspunt voornamelijk aangewezen op de voornoemde literatuur en archieven. Waar het archiefmateriaal van de commissies Bijleveld (1945) en Drost (1946) wel eerder is onderzocht door de historici Hans van den Heuvel en Marnix Koolhaas, is dat nauwelijks gebeurd met het dossier-Vogt van de Bijzondere Rechtspleging dat tussen juli 1946 en maart 1948 is gevormd.¹⁷ Dat is echter wel het meest uitvoerige onderzoek dat rondom Vogt heeft plaatsgevonden. Het bevat niet alleen veel eigentijds archiefmateriaal maar ook tientallen politieverhoren met vrijwel alle hoofdrolspelers en betrokkenen.

Naast deze primaire archieven is in dit onderzoek ook gekeken naar archieven die berusten bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies, het Nationaal Archief (NA) en het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (NIBG). Door uitvoerige annotatie wordt voor het gebruik van archieven en literatuur verantwoording afgelegd.

Naar opbouw volgt het rapport in grote lijnen het chronologische verloop van de meest relevante gebeurtenissen. Te beginnen met een typering en plaatsbepaling van de AVRO in het vooroorlogse Nederlandse omroepstelsel en de centrale rol van Willem Vogt daarin. Gezien de onderzoeksopdracht zal daarbij speciale aandacht worden gegeven aan de relatie van de AVRO met Joden en de NSB. Het meest uitvoerige hoofdstuk is gewijd aan de oorlogsperiode. Daarin staan de twee kwesties uit de onderzoeksopdracht centraal: het mogelijk antisemitische karakter van de contractverbrekingen van AVRO-personeel eind mei 1940 en het mogelijk Duitsvriendelijke of verraderlijke gedrag van de AVRO en Vogt tot aan de gedwongen opheffing van de AVRO in 1941. Dat hoofdstuk zal voornamelijk worden gebaseerd op bronnen die zo dicht mogelijk in de tijd zelf zijn geproduceerd.

Na een kortere beschouwing over de handelwijze van Vogt en AVRO vanaf de

gedwongen opheffing van de AVRO tot de bevrijding van Nederland in 1945, volgt een slothoofdstuk over de gevolgde procedures bij de omroepzuivering en het onderzoek naar Vogt in het kader van de Bijzondere Rechtspleging.

¹⁶ Gretha Donker en Sjoerd Faber, *Bijzonder gewoon: het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2010) en de 'lichte gevallen'*, (Zwolle: WBooks, 2010). Hinke Piersma en Martijn Eickhoff, 'Pas op met snelle conclusies over "foute" familie', in: *Trouw* 4 januari 2025. Opinie

¹⁷ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*; Koolhaas, *De omroepzuivering*. Zie ook het korte, tamelijk suggestieve, artikel: Thomas Leeftang, 'Zestig jaar geleden stopte de grand guignol-achtige zuivering van Hilversum 1 en 2', in: *Hilversums Historisch Tijdschrift* 3/2011, 121-130

1. VOGT EN DE AVRO AAN DE VOORAVOND VAN DE OORLOG

Niemand kon in 1920 voorspellen dat de op 12 augustus 1888 in Den Helder geboren Willem Vogt tien jaar later de baas zou zijn van de grootste omroeporganisatie in Nederland. De AVRO was rond 1929 een snelgroeiende vereniging met al meer dan 100.000 leden en een pretentie om de nationale omroep van Nederland te zijn. Het was onvoorspelbaar geweest, want rond 1920 bestond het concept radio nog nauwelijks. De draadloze techniek van radiotelefonie was toen een nieuwtje waarmee slechts technisch ingewijde personen zich bezighielden. Dat je met een radiotelefoniezender ook een naamloos publiek op grote afstanden kon bereiken, was een innovatie die tussen 1918 en 1922 op verschillende plekken ter wereld werd ontdekt.¹

Willem Vogt was in 1920 een in de militaire dienst technisch geschoolde man met begaafdheden om spullen te verkopen. Hij had zich als radiotelegrafist voor de PTT vooral in Nederlands-Indië tussen 1911 en 1920 beziggehouden met telegrafie- en telefoontechniek en was in 1917 lid geworden van de Nederlandsche Vereeniging voor Radiotelefonie (NVVR).² Na zijn terugkeer in Nederland kwam hij in 1921 in dienst bij de Nederlandsche Seintoestellen Fabrik (NSF) in Hilversum om een draadloze abonneedienst op te zetten gericht op het verspreiden van beursinformatie naar profes-

sionele klanten. Hij zag als een van de weinigen in de door techneuten gedomineerde radiowereld de culturele potentie van de radiotelefonie. Eind 1923 won hij een door de NVVR uitgeschreven prijsvraag voor 'het eerste Radio-Toneelspel'. Zijn tekst 'Nieuwjaars-wensch' werd op 3 januari 1924 via de Haagse zender van ir. Idzerda uitgezonden.³

Samen met enkele andere liefhebbers van dit soort radio-experimenten bij de NSF was hij in juli 1923 begonnen met geregelde uitzendingen vanuit het NSF-fabriekscomplex in Hilversum. Al doende ontdekten zij dat radiotelefonie ook kon leiden tot iets dat zijn latere mede-AVRO-bestuurder Jan Corver 'radio-omroep' had genoemd. Tot ieders verbijstering groeide uit dat kleinschalige vermaak voor radiotechneuten in enkele jaren een cultureel instrument vergelijkbaar met de krant, het theater en de muziekindustrie. En Vogt had er driftig aan meegewerkt door de op 21 juli 1923 experimenteel begonnen radiotelefonie-uitzendingen vanuit de NSF-fabriek steeds meer aantrekkelijke inhoud te geven. Ook slaagde hij erin de luisteraars naar

Willem Vogt presenteerde in 1927 veel van de radio-programma's zelf. Vogt, Een leven met radio

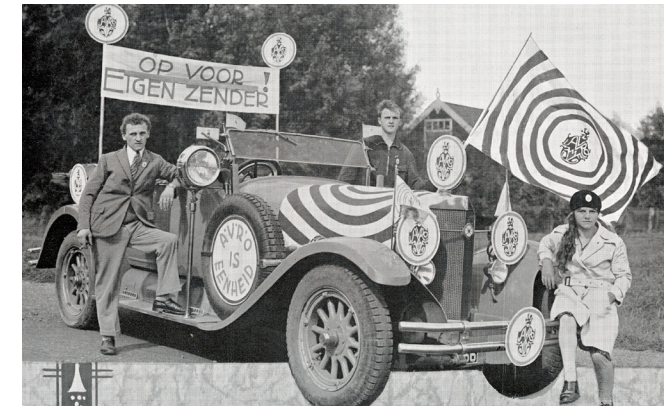
die uitzendingen te organiseren in een Hilversumsche Draadloze Omroep (HDO). In een turbulente reeks omstreden handelingen ontstond daaruit in 1928 de Algemeene Vereeniging 'Radio Omroep' (AVRO).⁴

In 1930 was die AVRO met 170.000 abonnees op de programmagids *De Radiobode* een van de grootste culturele organisaties in Nederland met de 42-jarige Willem Vogt aan het hoofd. Een nationale omroep zoals de BBC in het Verenigd Koninkrijk was de AVRO

echter niet geworden, ondanks een hevige strijd om dat doel te bereiken. Maar juist in die strijd om de zendtijd op de twee radiozenders die Nederland door internationale afspraken waren toebedeeld, was veel twijfel ontstaan over de onafhankelijkheid en neutraliteit van de AVRO. De verbindingen met het machtige persconcern rond dagblad *De Telegraaf* en het voortdurend afzetten tegen de partijpolitieke versplintering die de omroep in een greep zou krijgen kostte de AVRO de kop.⁵ In mei 1930 werd een omroepregeling van kracht die de AVRO reduceerde tot een van de vier grote onafhankelijke omroepen die bij toerbeurt de zendtijd op twee zenders mochten gaan vullen. De AVRO mocht dat doen met de VARA op 1 zender; de KRO en NCRV vulden de andere zender. Kleinere - 'bijzonder' genoemde - omroepen met beperkte zendtijd - zoals de VPRO - werden verstrooid over enkele uren op beide zenders.⁶

Het was een vernederende situatie voor Vogt en de AVRO; de kans een status als nationale omroep van Nederland te krijgen - een status die de BBC sinds 1928 met koninklijke goedkeuring in het Verenigd Koninkrijk had gekregen - leek verkeken. Ook de meer dan 130.000 deelnemers aan een van de grootste protestdemonstraties die Nederland ooit te zien zou krijgen - op 6 september 1930 op het Haagse Houtrust-terrein - konden het tij niet keren. Vogt poneerde bij die gelegenheid dat de AVRO 'Kunst, Wetenschap, Geestesverrijking en Geestesverstrooiing' wilde leveren voor 'alle cultuurrichtingen, die tezamen het Nederlandsche cultuurleven zoo rijk geschakeerd maken'.⁷ Maar dat was een illusie; de katholieke, protestantse en socialistische 'cultuurrichtingen' (ook wel 'zuilen' genoemd) deden dat liever in eigen beheer. Omdat de verzuiling krachtig in de politiek was doorgedrongen konden ze dat streven ook gehonoreerd krijgen in het Radioreglement en het daarbij behorende Zendtijdenbesluit van mei 1930.

De verloren strijd om de nationale omroep leverde Vogt een levenslange frus-

Propagandaauto van de AVRO bij de demonstratie op Houtrust in september 1930. Brochure Luistervinken op Houtrust

¹ Huub Wijffes, 'Archeologie van radio-omroep', in: Huub Wijffes (red.), *De radio, een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2019), 18-57

² Over zijn Indische tijd en de ontwikkeling naar radio-omroep schreef Vogt een uiterst gekleurd boek dat zijn pionierschap centraal zette: Willem Vogt, *Radioleven. Een kwarteeuw pioniersarbeid in een modern beroep* (Amsterdam: Schelkens & Giltay, 1933). Over die tijd zie ook het biografische materiaal in collectie-Vogt 13070, map 1, NIBG en: Jan J. van Herpen, *Overgave aan een wonder. Het begin van de omroep in Hilversum NSF-HDO 1923-1924* (Hilversum: AVRO, 1983), 5-7

³ P.A. de Boer, à Steringa Idzerda, *De pionier van de radio-omroep* (Bussum: De Muiderkring 1969), 83-85

⁴ Huub Wijffes, 'Pluriformiteit van identiteit 1920-1960', in: Wijffes (red.), *De radio*, 58-95

⁵ Wijffes, 'De ballade van de bolhoed'

⁶ J. de Boer, *Omroep en publiek in Nederland tot 1940* (Leiden: Sijthoff Uitgeversmaatschappij 1946)

⁷ *De luistervinken op Houtrust 6 september 1930. Hoe honderdduizend hun omroep hoog hielden* (Amsterdam: AVRO, 1930), 44

tratie op, om niet te zeggen een obsessie. Hij had natuurlijk wel een organisatie die in de jaren dertig nog verder groeide en bloeide. Begin 1940 waren er 207.000 AVRO-leden (die bij voorkeur 'luistervinken' werden genoemd) en zond die AVRO uit vanuit een blinkend nieuwe en hypermoderne studio die in 1936 was geopend. In 1933 was een stijlvol hoofdkantoor geopend aan de Amsterdamse Keizersgracht 107. Bij het AVRO-omroepbedrijf werkten begin 1940 237 vaste medewerkers, aangevuld met vele musici, tekstschrijvers, rubrieksamenstellers en cursusverzorgeren die voor bepaalde taken waren ingehuurd. En dat alles betaalde de AVRO uit eigen middelen, want een omroepbelasting was bij de omroepregeling van mei 1930 niet ingevoerd. In het verzuilde denken, waarin de andere omroepen wortelden, was het ophouden van de eigen broek immers een logische gedachte die spoorde met het verlangen 'soeverein in eigen kring' te zijn. Het waren organisaties die volstrekt onafhankelijk van elkaar opereerden, maar nauwe banden onderhielden met een herkenbare politieke, maatschappelijke en culturele achterban. Het personeel werd bij voorkeur ook uit die achterban gerekruteerd, tenzij het niet anders kon omdat de luisteraars ook andere artiesten (vooral musici en acteurs) op prijs bleken te stellen.

Van die overwegingen had de AVRO geen last. Ze stelde zich naar eigen zeggen 'neutraal' op in politiek en maatschappelijk opzicht en kon voor de programmering dus kiezen uit de beste mensen in het vak, ongeacht hun eventuele politieke, maatschappelijke of religieuze voorkeuren of achtergronden. De AVRO liep misschien daarom voorop bij de ontwikkeling van allerlei nieuwe programmavormen die bij het medium radio werden uitgevonden. Vogt was daarbij de grote creatieve stimulator, want hij bleek ook een uitstekend schrijver en programmavormgever met een grote culturele bagage en een brede, journalistieke belangstelling voor nieuws en allerlei muzieksoorten. Om te laten zien dat de AVRO een algemene omroep voor iedere luisteraar was, programmeerde de AVRO ook morgenwijdingen, liturgieën en causerieën over religieuze onderwerpen, terwijl de NCRV en de KRO zoiets dagelijks ook deden.

Naast radio was schrijven Vogts grote passie. Elke week schreef hij een beschouwend artikel in het eigen verenigingsblad tevens programmagids *De Radiobode* en ook schreef hij als het uitkwam mee aan hoorspelen, reportageteksten en declamaties. Hij stond tevens aan de wieg van de sportverslaggeving via de radio. In 1928 had hij zijn slapie uit militaire dienst en *Telegraaf*-sportverslaggever Hartog (hij noemde hem Han) Hollander gevraagd een live verslag te doen van een interlandvoetbalwedstrijd.⁸ Dat was het begin van een steeds populairder reeks, die niet eenvoudig in de omroep te organiseren was omdat de wedstrijden moesten plaatsvinden op een tijdstip dat de AVRO zendtijd had. Aan zendtijdruil werd niet of nauwelijks gedaan en samenwerken deden de omroepen alleen als het strikt noodzakelijk was om gemeenschappelijke belangen te behartigen.

Zo bouwde de AVRO ook een eigen reportagedienst op voor nieuwsverslagen, een eigen hoorspelkern van schrijvers en acteurs en stelde men eigen orkesten en ensembles samen. Gezamenlijke programma's bestonden nauwelijks, met als grote

uitzondering de reportages bij het huwelijk van prinses Juliana met Bernhard van Lippe-Biesterfeld op 7 januari 1937. Voor die uitzending had Vogt het voortouw genomen en hij praatte de oorgetuigenverslagen van de keurig over alle vier grote omroepen (plus de Philips Omroep Holland-Indië PHOHI, de organisatie die radiouitzendingen voor de Nederlandse kolonie in Azië verzorgde) verdeelde reportageposten aan elkaar vanuit de AVRO-studio waar alle lijnen samenkwamen.⁹ Hoewel hij er in zijn hart van overtuigd was dat zoiets beter door een nationale omroep (lees: de AVRO) kon worden gedaan. Voor de behartiging van gemeenschappelijke belangen spraken de omroepen sinds 1936 geregeld met elkaar in het Centraal Bureau van den Omroep en in het bestuur van de in 1935 opgerichte Nederlandsche Omroep Zender Maatschappij (Nozema), dat het zenderpark beheerde. Maar ook daarin bewaakten de omroepen - ook de AVRO - vooral hun eigen belangen.¹⁰

Het eigen belang van de AVRO was er vooral in gelegen om de populairste en grootste omroep te blijven en de invloed liefst uit te breiden met taken die het particuliere belang van de andere omroepen overkoepelden. Eind jaren dertig spitste dat streven zich toe op een mogelijke oprichting van een Wereldomroep (naast of in de plaats van de al bestaande omroep PHOHI) en op de ontwikkeling van televisie. Dat waren kostbare inspanningen die moeilijk gedragen zouden kunnen worden uit private middelen alleen. Maar hoe een omroepbelasting zou moeten worden geheven en vervolgens verdeeld, was inzet van hevige discussies die in 1940 nog niet uitgekristalliseerd waren.¹¹ De omroepen bleven voor hun voortbestaan dus afhankelijk van de lidmaatschapsinkomsten en de opbrengst uit de exploitatie van het programmablad. Vooral dat laatste bracht veel op, omdat de omroepen er in een zeldzame vlaag van samenwerking voor hadden gezorgd dat de omroepen het monopolie hadden op het publiceren van uitvoerige programmaoverzichten. Tot groot verdriet van de dag- en weekbladen.¹²

Omdat de AVRO met *De Radiobode* de omroepgids met de hoogste oplage bezat en tevens de meeste leden aan zich bond, was de AVRO in 1940 veruit de rijkste van de omroepen met een balanstotaal van meer dan 3,5 miljoen gulden, een batig saldo van 450.000 gulden en een eigen vermogen van 2,5 miljoen.¹³ Rond 1 januari 1940 had de AVRO 237 personeelsleden in vaste dienst, de meeste bij de orkesten, de diensten die programma's facilitair en technisch mogelijk moesten maken, personeel bij *De Radiobode* en de omvangrijke afdeling voor ledenwerving en -binding. Om te accentueren dat de AVRO een nationale status wenste te hebben, werden die laatste taken uitgevoerd vanuit het statige kantoorpand aan de Amsterdamse Keizersgracht, dat de AVRO het 'hoofdkantoor in de hoofdstad van Nederland' noemde.

De meeste zendtijd werd gevuld met live uitgevoerde muziek, grotendeels door het eigen orkest (dat door meerdere dirigenten werd geleid, al naar gelang het repertoire) en meerdere kleinere ensembles. Voor het gesproken woord (waaronder

⁹ Volledig script en alle voorbereidingen in: archief-RODI inv.nr. 2.16.25, dossier 376, NA

¹⁰ Ad Maatjens, *Tussen omroep en telecommunicatie. Uitgave ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van Nozema* (z.p.: Nozema 1995)

¹¹ René Witte, *De Indische radio-omroep. Overheidsbeleid en ontwikkeling 1923-1942* (Hilversum: Verloren 1998)

¹² J.A. Baggerman en J.M.H.J. Hemels, *Verzorgd door het ANP. Vijftig jaar nieuwsvoorziening* (Utrecht: Veen Uitgevers, 1985)

¹³ AVRO Jaarverslag 1940, NIBG

Gustaaf de Clercq, voorzitter van de AVRO van 1936 tot 1953. Fotocollectie Stadsarchief Amsterdam

alle lezingen, voordrachten, cursussen en de meeste nieuwsuitzendingen vielen), maar ook voor revue, cabaret en gespecialiseerde muziek engageerde men meestal medewerkers van buiten.¹⁴ In tegenstelling tot de KRO - die steeds strakker probeerde vast te houden aan het katholicisme van medewerkers - hield de AVRO (voor zover we weten op basis van het zeer beperkte archiefmateriaal) geen register bij van de religieuze, etnische of politieke achtergrond van de medewerkers.¹⁵

Die omvangrijke organisatie stond onder dagelijkse leiding van directeur Willem Vogt die werd ondersteund door stafdiensten, waarvan de belangrijkste de administrateur (F.C.W. van der Woord) en de programmaleider (J. den Daas) waren. Maar feitelijk het hoogste gezag in de AVRO was de vereniging die werd geleid door een Dagelijks Bestuur bestaande uit zes leden, sinds 1936 onder voorzitterschap van Gustaaf de Clercq (1888-1953), een ondernemer op het gebied van het stoken van brandstoffen. Dat voor-

zitterschap was veel meer dan een erebaantje, want het DB kwam wekelijks bijeen om samen met de directeur de dagelijkse gang van zaken door te spreken en de belangrijkste beslissingen te nemen. En de voorzitter vertegenwoordigde - veelal samen met Vogt - de AVRO in vrijwel alle overleg met de andere omroepen en de overheid. Voorzitter De Clercq had namens de AVRO zitting in het Centraal Bureau van den Omroep. Eenmaal per jaar legde het Dagelijks AVRO-bestuur verantwoording af aan een Algemeen Bestuur dat werd gevormd uit en gecontroleerd door elf gewestelijke besturen.

Ondanks de grootte van de AVRO-organisatie, was het voor de buitenwacht overduidelijk dat de AVRO vooral Willem Vogt was en Willem Vogt de AVRO. Zijn naam stond als enige standaard op de titelpagina van *De Radiobode* ('redacteur: W. Vogt') en hij had de beschikking over twee directeursvertrekken: een in de AVRO-studio in Hilversum, de ander in het hoofdkantoor in Amsterdam. Ook beschikte hij over een woning direct naast de AVRO-studio voor het geval hij niet voldoende tijd had om naar zijn gezinswoning in Blaricum te komen. Hij was met meer dan hart en ziel aan de organisatie verbonden die hij had opgericht, groot gemaakt en vooruit stuwde met een daadkracht die meestal bewondering maar af en toe ook grote irritatie en weerzin wakte. Want Vogt werd door medewerkers geprezen om zijn stimulerende en creatieve op-

treden, maar ook gezien als een temperamentvolle, autoritaire directeur die het wilde zoals hij het wilde, weinig tegenspraak duldde en de hoogste eisen stelde aan de programma's en de AVRO-medewerkers.¹⁶

Een typerend voorbeeld van Vogts optreden was het ontslag eind 1939 van de (Joodse) radioreporter Gustav Czopp (1909-1944). In oktober dat jaar verscheen diens boek *De wereld kreeg radio* dat onmiddellijk opzien baarde door de felle kritiek op de omroep, de soms onthutsende inkijkjes in de 'platvloerse' praktijk van radioreportages en de neerbuigendheid waarmee hij de oppervlakkigheid van de radioprogramma's typeerde.¹⁷ Czopp vond dat de grote figuren van het radioamusement 'de Snippen, Snappen en Pechs de halfgoden van onze tijd zijn geworden.' Vogt stoorde zich er enorm aan en vond 'Uw mentaliteit en Uw persoonlijkheid onverenigbaar met de minimumeisen aan inzicht en tucht die wij aan onze employés en medewerkers moeten stellen'. In het Algemeen Bestuur van de AVRO noemde Vogt hem zelfs 'een den Omroep vijandigen cynicus en misanthroop'.¹⁸

Dat harde oordeel was mede gebaseerd op het feit dat Czopp gescheiden van zijn vrouw en kind was gaan leven, omdat hij een verhouding was aangegaan met Lien Ludriks, een oud-journalist van *De Radiobode* die eerder door Vogt ontslagen was omdat ze naast haar werk erbij schnabbelde. Dat deed Czopp zelf ook, bijvoorbeeld door buiten medeweten van de AVRO voor de Nederlandse Spoorwegen een revue te organiseren met inschakeling van AVRO-medewerkers zoals hoorspelregisseur Kommer Kleijn. Daarom ontsloeg Vogt de in zijn ogen disloyale en eigenzinnige Czopp met ingang van 6 november 1939 met behoud van een weekgeld tot 1 januari 1940.¹⁹ In februari 1940 weigerde *De Radiobode* vervolgens om de naam van Czopp te vermelden bij een lezing die Czopp ging houden voor de Radio Volksuniversiteit (RVU) op 13 februari. Want, zo verklaarde Vogt in het AVRO-bestuur, het ging hier om 'een geestelijk en zedelijk onevenwichtig ex-lid van het personeel'.²⁰

Vogt hield in alle opzichten van mensen met een sterk karakter, grote loyaliteit en wat hij een moreel correcte levenswandel vond. Hij was snel geneigd om mensen die hem niet bevielen te diskwalificeren en buiten de AVRO-gemeenschap te plaatsen.

Vergadering van de programmaleiding van de AVRO in 1936. Vogt was de baas maar geen alleenheerser. Collectie Omroepmuseum, Beeld & Geluid

¹⁴ AVRO Jaarverslag 1939, NIBG

¹⁵ Huub Wijffjes, 'Het katholiek gehalte van muziek', in: *Aether* 106, januari 2013, 10-12. Dat de AVRO geen register bijhield bleek bij de naoorlogse zuivering toen de Joodse achtergrond van AVRO-medewerkers ter discussie kwam en de AVRO nauwelijks exacte gegevens kon aanleveren.

¹⁶ Dit zal nog nader blijken uit de vele uitspraken die over Vogt zijn gedaan in de naoorlogse zuivering en rechtspleging

¹⁷ Gustav Czopp, *De wereld kreeg radio. Uit het dagboek van een radioreporter* (Amsterdam: Em. Querido Uitgeverij, 1939)

¹⁸ Notulen AVRO-AB 16 december 1939, archief-AVRO 114682867

¹⁹ Notulen AVRO-AB 16 december 1939, archief-AVRO 114682867

²⁰ Notulen AVRO-AB 2 maart 1940, archief-AVRO 114682867. In juni 1941 zou Czopp overigens alsnog scheiden van zijn vrouw. In december 1944 stierf hij door uitputting en mishandeling in kamp-Dachau, waarnaar hij door de Duitsers was gedeporteerd.

Omdat onder zijn leiding vanaf 1923 de ideale radioprogrammering als het ware was uitgevonden, vond hij zijn smaak over de inhoud van een goed radioprogramma de maat van alle beoordeling. Die smaak bleef ook lang onveranderd, waardoor de makers van die programma's vaak gedurende lange tijd aan de AVRO verbonden bleven. Dat was waarschijnlijk de reden dat hij af en toe met voorzitter De Clercq overhoop kwam te liggen. Deze 'stooktechnisch adviseur' (zoals Vogt hem noemde met een licht-denigerende verwijzing naar het bedrijf waarmee De Clercq zijn geld verdiende) kreeg in de loop der tijd andere, meer populaire, opvattingen over de programmering. Maar dat was nu juist het terrein waarvan Vogt vond dat hij er als enige bij de AVRO leiding aan moest geven. Dat sluimerende conflict zou tot na de oorlog beperkt blijven, maar het uiteindelijke gedwongen en conflictueuze vertrek van Vogt als AVRO-directeur in 1949 (ingetrokken na druk van de leden) en 1952 (definitief) was het gevolg van een jarenlange machtsstrijd met De Clercq.²¹

1.1. De vooroorlogse relatie van de AVRO met Joden en de NSB

De AVRO was een exponent van het nationale denken in Nederland. In de praktijk betekende dat een voorkeur voor een gematigd nationalisme, trots op de Nederlandse cultuur, bewondering van de monarchie, het glorieus nationale verleden, en de mooie taken die Nederland verrichtte in de eigen Indische gordel van smaragd. Het betekende tevens het zich afzetten tegen partijpolitieke deelbelangen van protestante, gereformeerde, katholieke, socialistische, radicaal rechtse en radicaal linkse partijen en groepen. In de strijd om de zendtijd en de gunst van de niet-religieuze luisteraar was de socialistische VARA de grote tegenstander. Maar ook de confessionele omroepen KRO en NCRV stonden in de ogen van de AVRO voor sektarische politiek die schadelijk werd geacht voor het nationale belang.

In deze strijd voor een nationale omroep en tegen de versnippering van de verzuiling vond de AVRO steun bij liberale en conservatieve groepen, maar vooral ook bij de persorganen die zich neutraal opstelden, zoals het grootste dagblad van Nederland *De Telegraaf* en de grote stedelijke en regionale pers.²² Daar leek na 1931 de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) bij te komen. Maar dat was schijn: in die NSB ontwikkelde zich al vroeg een tamelijk blinde bewondering voor het dictatoriale regime dat Adolf Hitler sinds voorjaar 1933 in Duitsland vorm en inhoud gaf.²³ Dat was voor de AVRO met zijn neutrale opstelling in een democratische samenleving verwerpelijk en onaanvaardbaar. Het AVRO-idee voor een onafhankelijke nationale omroep stond haaks op het Duitse nazi-concept van een door de regerende partij aangestuurde staatsomroep die de enig toegestane ideologie probeerde te verspreiden.

De AVRO positioneerde zich doorgaans als neutraal en onafhankelijk in politiek en maatschappelijk opzicht, hoewel in de praktijk een zekere voorkeur voor het

liberalisme en een cultureel conservatief nationalisme bespeurbaar was. De andere drie grote omroepen deden er ook alles aan om de AVRO in die hoek kleur te laten bekennen, maar kleur bekennen heeft de AVRO nooit gedaan. Hij wenste zich vooral apolitiek op te stellen met een programmapakket dat rustte op de pijlers cultuur, informatie en amusement. Vogt had weliswaar een voorkeur voor landen met een krachtig bestuur, maar lid of aanhanger van een fascistische of nationaalsocialistische partij is hij nooit geweest. Wel had hij zoals velen in het vooroorlogse Nederland bewondering voor sterke politieke leiders die boven partijbelangen konden uitstijgen.²⁴ Zo schreef Vogt in 1935 lyrisch over 'de heerlijke benijdenswaardige eenheid des volks' in het Italië onder dictatoriale leiding van de fascist Benito Mussolini, maar daarmee beoogde hij zich vooral af te kunnen zetten tegen 'de zielige partij-twisten' die het nationale zelfbewustzijn in Nederland hadden aangetast. En die zijn AVRO hadden belemmerd een nationale omroep te worden.²⁵

Dus toen de NSB in 1935 probeerde aanhangers op bestuurszetels van de AVRO-afdelingen te krijgen teneinde invloed op de programma's te kunnen uitoefenen, ging de AVRO dat met krachtige hand tegen. Vogt schreef in zijn *Radiobode* dat in de ogen van sommige AVRO-leden het lidmaatschap van de NSB wellicht 'mede het zwaard is geworden waarmee de rechten van de AVRO tegen politieke dwang konden worden verdedigd', maar de AVRO als omroeporganisatie was 'niet gediend met vereenzelviging met één politieke partij of beweging'.²⁶ Hierdoor mislukten de opzichtige pogingen van de NSB om partijgenoten op invloedrijke posities in de AVRO-organisatie te krijgen.²⁷ Een snelle wijziging van de statuten maakte toekomstige overvaltechnieken van deze aard onmogelijk.²⁸

Dat wil overigens niet zeggen dat de NSB geen enkele invloed had op de AVRO-programma's. Verschillende AVRO-medewerkers hadden sympathie voor de NSB of het nationaalsocialisme. Dat gebeurde meestal heimelijk, zoals in de oorlog pas bleek bij bijvoorbeeld de musici Kovacs Lajos (pseudoniem van Louis Schmidt) en Elzard Kuhlmann. Het bekendste voorbeeld dat voor de oorlog wel in de openbaarheid kwam, was dominee L.C.W. Ekering die in 1933 nog op de kandidatenlijst had gestaan van de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij, maar in 1936 was overgestapt naar de NSB. Hij was als principieel tegenstander van de omroepverzuiling voorstander van een nationale omroep die 'heel de kerk en heel het volk' zou bedienen.²⁹

Voor de AVRO verzorgde Ekering samen met dominee H.E. Gravemeier en een aantal andere dominees al sinds 1928 ochtendwijdingen. Omdat hij de politiek

²¹ Over dat conflict collectie-Vogt 13070, dossier 568b, NIBG. Zie ook het pamflet waarin Vogt verdedigd wordt: *Alarm in de AVRO. De Clercq contra Vogt. Wat gebeurde er achter de schermen? AVRO-bestuur in gebreke* (Amsterdam: Tempora z.d. [1952]).

²² Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen: Historische Uitgeverij, 1989).

²³ Edwin Klijn en Robin te Slaa, *De NSB. Deel 1: ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931-1935* (Amsterdam: Boom, 2009).

²⁴ Over die voorkeur in de Nederlandse pers zie: Hans Gelijsse, *De Nederlandse pers en het fascisme in Europa 1919-1933* (Oisterwijk: Wolf Legal Publishers, 2018) en: Van Vree, *Nederlandse pers en Duitsland*.

²⁵ W.V. 'Balbo kwam.....', in: *De Radiobode* 7 juli 1933. Het socialistische dagblad *Het Volk* probeerde nog wel aan de hand van dit Vogt-artikel aan te tonen dat Vogt een nazi was die de misdaden van Hitler, Mussolini en hun knokploegen toejuichte, maar daar was geen concreet bewijs voor te vinden. 'Willem Vogt als nazi', in: *Het Volk* 10 juli 1933.

²⁶ W.V. 'Belangrijke verkiezingen', in: *De Radiobode* 15 november 1935. Geciteerd in: Bank, 'Een halve eeuw omroephistorie in hoofdlijnen', 30.

²⁷ AVRO aan minister van Binnenlandse Zaken, 12 december 1935, archief-RODI inv.nr. 2.16.25, dossier 56, NA.

²⁸ Bank, 'Een halve eeuw omroephistorie in hoofdlijnen'.

²⁹ Henk Tijssen, *NSB-predikant Dr. L.C.W. Ekering (1889-1964) en zijn keuze voor het nationaalsocialisme* (Soesterberg: Aspekt, 2016), 75-90; Edwin Klijn en Robin te Slaa, *De NSB. Deel 2: twee werelden botsen 1936-1940* (Amsterdam: Boom, 2021), 264-265.

daarbuiten liet was zijn positie voor de AVRO-programmaleiding en -directie aanvaardbaar. Dat bleef zo totdat de toenemende politieke activiteiten van Ekering voor de NSB irritaties begonnen op te wekken. Toen de NSB voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 een hevige antisemitische toon aansloeg en Ekering voor de Amsterdamse kieslijst van de NSB op een verkiesbare tweede plaats kwam te staan, groeide de druk op de AVRO-leiding om hem zijn programma te ontnemen. In december 1938 en april 1939 hadden AVRO-leden al om het ontslag van Ekering gevraagd, omdat de dominee steeds vaker en intensiever in de NSB-propaganda figureerde. Zo diende het AVRO-district Zuid-Holland in december 1938 in het Algemeen Bestuur een motie in om maatregelen te nemen tegen Ekering, omdat 'de begrippen van naastenliefde, welke de NSB blijkt te propageren in tegenstelling (...zijn) met de opvattingen van het allergrootste deel van het Nederlandse volk'.³⁰

Maar die motie werd ingetrokken nadat het AVRO-bestuur had verklaard neutraal te willen blijven. Het NSB-weekblad *Aanval en Verweer* vond dat desondanks allemaal maar slap. De AVRO liet wel mensen aan het woord die verband hadden met de politieke beweging 'Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie' die zowel het fascisme, het communisme als het nationaalsocialisme wilde bestrijden. AVRO's boekenbeschouwer P.H. Ritter jr. was voor die beweging een veelgevraagd spreker zonder dat iemand bij de AVRO daar bezwaar tegen uitte. Maar tegen Ekering dus wel; het NSB-blad zag daarin het bewijs dat de AVRO zwichtte voor wat men noemde 'de joden kliek'.³¹

Een maand later kwam er wederom kritiek uit het AVRO-district Utrecht waar leden zelfs beweerden dat Vogt 'NSB-neiging' heeft. Vogt ontkende dat voluit, maar hij had inmiddels wel de moeite genomen om met Ekering te spreken: 'Deze verklaarde geen antisemiet te zijn, niet in te stemmen met verschillende regeringsmaatregelen in Duitsland en bereid te zijn, de leiding der Morgenwijdingen op te geven als dit wenselijk wordt geoordeeld'.³² De pressie in de publieke opinie bleef aanhouden. In het liberale weekblad *De Vrijheid* ageerde de bekende Joodse journalist G. Polak Daniëls tegen Ekering die zijn nationaalsocialistische jargon ('perfide vervalsching' en 'afkeurenswaardig') ook in vergaderingen van de Nederduitsch Hervormde Gemeente had gebezigd.³³ Vogt liet daarop in de pers weten dat hij Ekering 'een oprechte vaderlander' vond die 3 tot 4 maal per maand 'met toewijding en nauwgezetheid' een religieus programma maakte. Het voornaamste vond hij dat de AVRO zich niet met de politieke beginselen van Ekering vereenzelvigde door hem een religieus programma te laten presenteren. Net zoals de AVRO zich niet identificeerde 'met de beginselen van welken anderen medewerker het ook zij'.³⁴

Maar nadat Ekering in juni 1939 in de Amsterdamse gemeenteraad was verkozen en zijn fractie zich daar zeer provocatief begon op te stellen tegen met name de

Joodse wethouders, nam de druk op de AVRO verder toe. Nog in juni 1939 vond Vogt dat 'onze algemeenheid geen voorkeur mag hebben voor enige politieke richting'.³⁵ Maar in september stopte Ekering met zijn AVRO-morgenwijding, naar zijn zeggen uit vrije wil en als gevolg van een meningsverschil met het bestuur.³⁶ Volgens de AVRO was er geen politiek motief bij het verdwijnen van Ekering, maar in het Algemeen Bestuur bleek dat Ekering wel degelijk op 1 september was ontslagen en niet de keuze zelf had gemaakt.³⁷ De NSB was verontwaardigd en probeerde er propagandistisch een slaatje uit te slaan. Volgens de NSB was 'een Joodsche inslag' bij de AVRO verantwoordelijk voor Ekerings ontslag.³⁸

Sinds die gebeurtenis had de NSB geen goed woord meer over voor de AVRO die ze 'in het gareel' vond lopen met de andere omroepen. Men had nog wel zielsverwantschap gevoeld met Vogts oorspronkelijke afzetten tegen 'de dorre potplantenperken der partijverstarringen', maar in de praktijk was de AVRO ook een potplantenperk geworden.³⁹ Nadat de AVRO de oudjaarsrede in 1939 had laten houden door de Joodse voorzitter van de Hoge Raad mr. Lodewijk Visser, was voor de NSB blijkbaar het definitieve bewijs geleverd 'dat niet de zuiver Nederlandsche maar de Joodsche geest bij de AVRO overheerscht'. Ekering was eruit gegooid maar de Joden werden verwelkomd, aldus een lezer van het NSB-dagblad *Het Nationale Dagblad*.⁴⁰ Het NSB-weekblad *Volk en Vaderland* constateerde dat de AVRO zijn welgevulde kas niet besteedde aan 'de verheffing van de Nederlandsche volkskracht', maar 'als exploitant van vermaaks-muziek en bijbehorende artikelen'.⁴¹

En als beschermer van Joden blijkbaar. Dat de AVRO Joden zou bevoordelen was een argument dat goed paste in het Duitse nazi-propagandaverhaal dat Joden een ongewenste greep op het hele maatschappelijk leven zouden hebben, in het bijzonder de mediawereld. Ook de NSB begon vanaf het najaar van 1938 te verkondigen dat pers en omroep 'verjoodst' waren. Joodse journalisten zouden 'de Nederlandse sectie van het internationale Jodendom' vormen.⁴² Nog vlak nadat de bezetting een feit was geworden beschuldigde het door de NSB geproduceerde *Het Nationale Dagblad* Willem Vogt ervan dat hij 'de afgelopen jaren de AVRO tot één groot joden-aquarium heeft gemaakt'.⁴³

Dat antisemitische verhaal was al opgedist in de periode dat Nederland nog dacht met neutraliteit de oorlog te kunnen voorkomen. Op 15 maart 1940 waarschuwde het NSB-weekblad *Volk en Vaderland* 'hoezeer de Joden de publieke meening in Nederland beheersen'. Men wees daarbij op het ANP, de kranten van de Arbeiderspers en ook de AVRO. NSB-journalisten trachtten om bekende AVRO-medewerkers als Joden te identificeren en te ontmaskeren. Zonder al te veel kennis van zaken overigens. Zo

³⁰ Notulen AVRO-AB 17 december 1938, archief-AVRO 114682867

³¹ 'De jacht op ds. Ekering', in: *Aanval en Verweer* 13 januari 1939; 'De brave democraten op het oorlogspad tegen Ekering', *Aanval en Verweer* 7 juli 1939

³² Notulen AVRO-AB 28 januari 1939, archief-AVRO 114682867

³³ G.P.D., 'Een predikant op hol', in: *De Vrijheid* 8 maart 1939

³⁴ 'Reactie van W. Vogt op mevrouw K.', in: *Het Vaderland* 1 april 1939

³⁵ Notulen AVRO-AB 3 juni 1939, archief-AVRO 114682867

³⁶ 'AVRO-morgenwijding. Ds Koningsberger volgt ds Ekering op', in *Algemeen Handelsblad* 18 september 1939; Tijssen, *Ekering*, 87

³⁷ Notulen AVRO-AB 23 september 1939, archief-AVRO 114682867

³⁸ Klijn en Te Slaa, *De NSB*, deel 2, 713

³⁹ 'De Nationale Radio Omroep', in: *Volk en Vaderland* 12 juli 1940. Het potplanten-citaat van Vogt: 'De zwarte dag', in: *De Radiobode* 23 mei 1930

⁴⁰ G.W., 'Ingezonden brief', *Het Nationale Dagblad* 3 januari 1940

⁴¹ 'De rijke AVRO', in: *Volk en Vaderland* 28 april 1939

⁴² Piet Hagen, *Dubbel zondebok. Joodse journalisten in tijden van antisemitisme en vervolging 1920-1945* (Amsterdam: De Arbeiderspers 2022), 119-121

⁴³ 'Het hopeloze tekortschieten van onze 4½ zuilen-omroep', in: *Het Nationale Dagblad* 14 juni 1940

noemde men ten onrechte als Jood de omroeper Guus Weitzel, de dirigent Nico Treep, de filmkenner Leo Jordaan, en de organist en koorleider Piet van Egmond. Men suggereerde zelfs dat de dirigenten Louis Schmidt (beter bekend als Kovacs Lajos) en Elzard Kuhlman Joods waren, terwijl deze mannen heimelijke nazi-sympathisanten waren, zoals later in de oorlog zou blijken. Verder hadden de NSB-journalisten het oog laten vallen op de presentator van de AVRO-bridgescursussen mr. Ernst C. Goudsmit, niet bewust van het feit dat Goudsmit die cursus eind 1938 had afgesloten en dus niet meer voor de AVRO werkte. Ook noemde men muziekcriticus Max Tak, kinderkoorleider Jacob Hamel, en sportverslaggever Han Hollander. Van knipcursusleidster Ida de Leeuw-Van Rees en literair medewerker P.H. Ritter jr. vermoedde men (ook weer ten onrechte) dat ze Joods waren.

Uit deze fantasierijke opsomming van 'Joden' (en het ongenoemd laten van vele Joden die bij de AVRO meer achter de schermen werkten), blijkt wel dat het de NSB-pers vooral te doen was om de AVRO als een gevaarlijk Joods bolwerk te portretteren met als illustratie enkele bekende presentatoren. 'Het spreekt vanzelf dat onder het regiem van dergelijke voorlichters de publieke opinie het spoor bijster raakt', aldus *Volk en Vaderland* van 15 maart 1940.⁴⁴ Vier dagen later publiceerde het in Duitsland verschijnende blad van persbureau *Werelddienst, internationale correspondentie ter voorlichting omtrent het Jodenvraagstuk* een artikel dat de fantasieopsomming van Joden bij de AVRO ('in Joodsche handen' noemde men die omroep) klakkeloos overnam. Het Nederlandstalige blad verscheen in het Duitse Erfurt en stond vol met antisemitische propaganda gericht op Nederland en België. Niet de AVRO maar de VARA - niet bepaald bevriend met de AVRO - voelde zich geroepen erop te reageren 'want het gevaar van verleugening door antisemitische ophitsing bedreigt niet alleen de AVRO'. Niemand zou moeten geloven dat de nazi-suggestie klopte dat Nederland niet neutraal was omdat er Joodse mensen voor de radio werkten.⁴⁵ Soortgelijke berichten over een 'Joodsche AVRO' waren in het voorjaar van 1940 te horen via de Duitse radiozenders Bremen en Hamburg, die via de midden- en kortegolf propaganda uitstortten over Noordwest-Europa en onder andere iedere week drie uur programma's in het Nederlands uitzonden.⁴⁶

Een dergelijke antisemitische hetze, specifiek gericht tegen de AVRO, hield verband met het feit dat van alle omroepen de AVRO voor het uitbreken van de oorlog in mei 1940 de meeste Joden in dienst had of voor bepaalde programma's engageerde, zoals zal blijken in paragraaf 2.1. De AVRO had zich in de vooroorlogse periode tevens sterk gemaakt voor bepaalde Joodse instellingen. Op 18 februari 1929 had de AVRO bijvoorbeeld zendtijd ter beschikking gesteld van een door Antoinette van Dijk gepresenteerde loterijactie voor de uitbreiding van het gebouw van de Joodsche Invalide in Amsterdam, een liefdadigheidsinstelling ten bate van Joodse bejaarden en gehandicapten (zoals dat toen nog heette). Met de Joodsche Invalide bleef de AVRO ook in de jaren

⁴⁴ 'Vluchtende Joden', in: *Volk en Vaderland* 15 maart 1940

⁴⁵ 'Gedicteerde brieven', in: *De Radiogids* (VARA) 20 april 1940

⁴⁶ Michael Crone, *Hilversum unter dem Hakenkreuz. Die Rundfunkpolitik der Nationalsozialisten in den besetzten Niederlanden 1940-1945* (München: K.G. Sauer, 1983), 49-53; Horst J.P. Bergmeier & Rainer E. Lotz, *Hitler's Airwaves. The Inside Story of Nazi Radio Broadcasting and Propaganda* (New Haven: Yale University Press, 1997); Lilian-Dorette Rimmele, *Der Rundfunk in Norddeutschland 1933-1945. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Organisations-, Personal- und Kulturpolitik*, (Hamburg: Hartmut Lüdke Verlag, 1977), 92-93

dertig een warme band onderhouden, onder andere met speciale avonduitzendingen gekoppeld aan een loterij 'ten faveure van de Joodsche Invalide' op 16 september 1930, 5 juli 1932, 4 juli 1933, 4 juli 1934, 21 november 1935 en 23 mei 1937. Ook schakelde de AVRO sprekers in en plaatste men gids-advertenties die aandacht voor dit goede doel vroegen. De AVRO steunde tevens het Isaac Gans-Fonds, dat werd opgericht nadat op 22 november 1938 de directeur van de Joodsche Invalide was overleden.⁴⁷

Van antisemitisme moest de AVRO ook niets hebben. Voor de kalender die de AVRO elk jaar maakte als relatiegeschenk en ledenbinding (leden konden dat product goedkoop verkrijgen) had men voor de editie 1938 bij de graveur Nico Bulder een houtgravure *Christus en de overspelige vrouw* besteld over het Bijbelverhaal 'wie van u zonder zonde is, werpe de eerste steen naar haar'. De AVRO wees die prent onmiddellijk af, omdat er woedende mannen op waren afgebeeld die naar de smaak van de AVRO 'in hun gezicht te veel typisch Joodse trekken' hadden. De AVRO was bang om van antisemitisme te worden beschuldigd en wilde in ieder geval voorkomen dat de hetze tegen Joden, die in Duitsland mede met antisemitische karikaturen werd gevoerd, geen brandstof in Nederland zou krijgen. In de plaats van de afgewezen prent maakte Bulder vervolgens een gravure van St. Maarten die een bedelaar zijn mantel schenkt.⁴⁸

⁴⁷ Hannah van den Ende, *De Joodsche Invalide. Bloei en ondergang van een Amsterdams verpleeghuis* (Amsterdam: Boom, 2023), 112, 114 en 159; vgl.: 'Een radio-avond voor de Joodsche Invalide', in: *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 19 september 1930

⁴⁸ Jan A. Niemeijer, *Nico Bulder de Houtgraveur* (Groningen: De Vuurbaak, 1979), 40-41 en 123-124

2. VOGT EN DE AVRO IN HET EERSTE OORLOGSJAAR

Duitse troepen arriveren op 15 mei 1940 bij de AVRO-studio aan de s-Gravelandseweg, fotocollectie Beeld & Geluid

Hoewel veel politici in Europa sinds de Duitse inval in Polen in september 1939 rekening hielden met een uitbreiding van de oorlog naar andere landen, kwam de Duitse inval in Nederland op 10 mei 1940 voor velen toch als een verrassing. Er waren weliswaar door de regering en de omroepen voorbereidingsmaatregelen getroffen, maar pas in de daadwerkelijke oorlogspraktijk moest er besloten worden wat het beste zou zijn om te doen. En ook al duurde de oorlog slechts vijf dagen, de verwarring was er niet minder om. De radio stond voor de taak te handelen met een half verwoest zenderpark (de zender in Hilversum was opgeblazen door de Nederlandse genie) en de uit voorzorg in Den Haag geïnstalleerde studio bleek niet echt bruikbaar.

De eerste sector waarbij de bezettingsmacht 'gelijkschakelende' en anti-Joodse maatregelen nam waren de media. De voor de nieuwsvoorziening vitale dienstverlening door het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) was door de Duitse ambassadeeraad Heinrich Hushahn onmiddellijk na de capitulatie van het Nederlandse leger onder curatele geplaatst. Alle 23 Joodse ANP-medewerkers en vier Joodse medewerkers van het aan het ANP gelieerde persbureau Vaz Dias werden op bevel van Hushahn op 16 mei ontslagen. Vrij snel daarna werd NSB-aanhanger Piet van Megchelen benoemd tot hoofdredacteur als opvolger van Herman van de Pol. De door het ANP verzorgde Radionieuwsdienst bracht vervolgens alleen door de Duitse bezetter goedgekeurd nieuws.⁴⁹

49 Hagen, *Dubbel zondbok*, 159-181; Baggerman en Hemels, *Verzorgd door het ANP*, 122-133

In een soortgelijke situatie meldde zich op woensdag 15 mei een Duitse instantie in legeruniformen bij de AVRO-studio. De leider (*Sonderführer*) van de Propaganda Gruppe Rundfunk I 'Holzhammer' Ernst Arthur Freudenberg bleek nauwelijks Nederlands te kunnen verstaan; zijn assistenten Jan van Gorcum (een uit Nederlandse ouders geboren 'Rijksduitsler', dat wil zeggen een persoon met de Duitse nationaliteit maar wonend in een ander land) en Strohmeijer spraken daarentegen zeer goed Nederlands. Ook de op 18 mei aangestelde assistent voor technische zaken Eberhard Taubert (ook een Rijksduitsler) verstond de taal vrij goed. Hij had tussen 1928 en 1932 enkele jaren bij radiofirma Sarcos in Amsterdam gewerkt en verbleef begin 1940 al in Nederland.⁵⁰ Freudenberg had sinds 1933 ervaring opgedaan in de radiowereld, vanaf 1936 bij de nationaalsocialistische *Reichssender* en *Deutschlandsender*. Sinds maart 1940 was hij al bezig met de voorbereidingen voor een overname van de Nederlandse omroep zodra het Duitse leger het land zou hebben veroverd.

Freudenberg moest bij de AVRO beginnen, omdat die omroep de grootste aanhang en de beste outillage bezat. Ook had de AVRO al veel met het Duitse staatsomroepbedrijf *Reichs Rundfunk Gesellschaft* (RRG) samengewerkt. Vooral tijdens de Olympische Spelen in Berlijn in 1936 waren vele contacten gelegd op technisch en facilitair terrein om actuele verslagen van die Spelen via de AVRO-radio in Nederland te kunnen uitzenden.⁵¹ Bovendien zag het door Joseph Goebbels geleide *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* (RMVP) - dat de mediacampagnes van de Duitse bezettingstroepen inhoud en vorm gaf en dat de RRG direct aanstuurde - dat de AVRO zich politiek neutraal en nationaal opstelde en met de modernste studio de meeste Nederlandse luisteraars trok.⁵² Freudenberg zou na de oorlog verklaren dat 'wir das Studio der AVRO mit seinen Apparaten als das repräsentativsten angesehen hatten'.⁵³ De goede voorbereiding bleek uit de apparatuur die de Propagandagruppe bij zich had. Er waren Nederlandse uitzendingen vastgelegd op grammofoonplaten, waarmee men twee weken vooruit kon voor het geval dat de Nederlandse omroepen niet in staat of bereid waren nieuwe uitzendingen te verzorgen.

Bij aankomst aan de AVRO-studio vroeg Freudenberg naar 'Herr Vogt', maar die was niet direct beschikbaar, want Vogt was - na sinds 10 mei vrijwel dag en nacht in de studio te hebben verbleven om het personeel niet in paniek te laten raken - die ochtend naar Haarlem gereisd. Hij wilde daar zien hoe het ging met zijn zoon Adriaan (die ook wel James werd genoemd), die aldaar als aspirant-reserveofficier diende bij de Motordienst van het Nederlandse leger. Studiochef W. Capelle, programmaleider J. den Daas en voorzitter De Clercq namen dus voor even de honneurs waar; Vogt had hen daartoe gevolmachtigd.⁵⁴ In de ochtend belde NSB-leider Anton Mussert naar de studio

50 Bergmeier & Lotz, *Hitler's Airwaves*, 225-226; Gabrielle Hoffmann, *NS-Propaganda in den Niederlanden. Organisation und Lenkung der Publizistik unter deutscher Besatzung 1940-1945* (München: Verlag Dokumentation Sauer, 1972), 75-77

51 'Hoe hoorde Nederland de Olympische reportages?', in: *De Radiobode* 21 augustus 1936, 4-5

52 Het meest uitvoerig over de Duitse nationaalsocialistische omroep en de propagandastrategie is: Crone, *Hilversum onder dem Hakenkreuz*, 14-37

53 P.v. verhoor E. A. Freudenberg in Berlijn 9 en 10 september 1947, archief CABR-NA, dossier 107662-II; Willem Vogt en collectie 248-1814; Willem Vogt, map D, NIOD. Vgl. Verkijk, *Radio Hilversum*, 53-54

54 Verkijk, *Radio Hilversum*, 54

met het verzoek het Nederlandse volk via de radio te mogen toespreken. Na telefonisch overleg met Vogt wees programmaleider Den Daas dat verzoek af omdat de AVRO geen zendtijd had en er in het geheel niet voor voelde om de NSB tot de radio toe te laten.⁵⁵

De NSB liet het er niet bij zitten. In de middag verscheen NSB-Kamerlid graaf Max Marchant et d'Ansembourg voor de deur van de AVRO-studio om met een meer persoonlijke benadering te pogen zendtijd op te eisen voor zijn leider. Ook hij werd afgepoeierd door de inmiddels gearriveerde Vogt, samen met de naar de studio gekomen Hilversumse burgemeester Karel Wijkerslooth de Weerdesteijn. Mussert probeerde nog telefonisch druk te zetten met de mededeling dat hij Marchant had benoemd tot 'gouverneur van Nederland' maar die loze bewering maakte geen enkele indruk.⁵⁶ De AVRO deed niet aan partijpolitiek en Vogt had de indruk gekregen dat de Duitse heren die de studio waren komen bezetten er ook zo over dachten.

Bij zijn terugkomst was Vogt dus vooral geïnteresseerd in wat de Duitse bezetter te eisen had. Daar hoorde NSB-zendtijd niet bij; Freudenberg en consorten voelden er niets voor dat de luisteraar voor het eerst sinds dagen de radio weer zou gaan horen om te worden geconfronteerd met de in het algemeen gehate NSB. De uitzendingen konden wel worden hervat (inclusief met als dagsluiting het Wilhelmus) zodra de technische installaties dat toestonden en de AVRO er klaar voor was. De controle op de uitzendingen zou door een Duitse instantie (*Rundfunkbetreuungsstelle* RBS genaamd) worden overgenomen en die instantie wilde graag in de AVRO-studio worden ondergebracht totdat eigen huisvesting zou zijn gevonden. Programmatisch was de omroep vrij om uit te zenden wat men wilde zolang het geen programma's waren die tegen Duitsland, *Führer* Adolf Hitler of de *Wehrmacht* waren gericht. Om dat te voorkomen zou er censuur komen op alle programma-inhoud.⁵⁷

Freudenberg verklaarde na de oorlog dat hij handelde op basis van een grote hoeveelheid *Befehle* die hij per telegram of koerier kreeg van het Rijkscommissariaat en de *Wehrmacht*-leiding in Den Haag alsmede van het RMVP in Berlijn. Die bevelen hadden onder andere betrekking op 'Senderanweisungen und Entlassungen jüdischen Personals. Diese Entlassungen wurden von mir schriftlich an Herren Vogt und die anderen Herren Direktoren mitgeteilt.'⁵⁸ Die andere directeurs betrof de vertegenwoordigers van NCRV, VARA en KRO die ook naar de AVRO-studio waren gekomen. Maar dat een dergelijk verlangen door de RBS op papier is vastgelegd, zoals Freudenberg beweerde, is niet terug te vinden in de archieven. In de zeer uitvoerige verslagen die het VARA-bestuur van alle omroepbestuurdersgesprekken in de meiddagen heeft gemaakt, werd er ook geen melding van gemaakt.⁵⁹ Wel zei ook Taubert in zijn verhoor in het strafrechtelijk onderzoek tegen Vogt dat er over Joden gesproken was, maar dat er geen schriftelijk bevel was gegeven. Waarbij hij eraan toevoegde dat het verwijderen van

⁵⁵ Verklaring J. den Daas voor de commissie-Drost 1 mei 1946, archief OKW inv.nr. 2.14.51, dossier 289, NA

⁵⁶ 'Aanvullende nota van W. Vogt voor den Eereraad' ongedateerd (circa juli 1943); Pv verhoor M. Marchant et d'Ansembourg 20 november 1946, archief CABR-NA, dossier 107662-II; Willem Vogt

⁵⁷ Crone, *Hilversum onder dem Hakenkruiz*, 59-70

⁵⁸ Pv verhoor Freudenberg 9 en 10 november 1947, archief-CABR-NA, dossier 106772-I; Willem Vogt

⁵⁹ Verrichtingen van het klein-DB van de VARA 13-27 mei 1940, in: archief VARA en archief Pleysier 13104, doos 3, map J, NIBG

Joodse medewerkers voor de RBS geen urgentie had omdat 'hun invloed op het openbare en culturele leven in Nederland veel geringer was dan in Duitschland'.⁶⁰ Daarmee gaf hij indirect wel aan dat voor Joden op enigerlei moment in de toekomst geen plaats meer zou zijn in de radio.

Nog dezelfde woensdagavond was de AVRO weer in de ether via de enige zender die beschikbaar was. De RBS bleef tot 27 mei in de zenderzaal van de AVRO-studio bivakkeren op haastig aangerukte matrassen; het gezelschap nuttigde de maaltijden in het AVRO-restaurant. Vogt had daartoe besloten nadat burgemeester Wijkerslooth de Weerdesteijn toestemming voor het tijdelijke bivak had gegeven. Op 27 mei zou de RBS een eigen kantoorruimte betrekken aan het Melkpad op een steenworp afstand van de AVRO-studio. Dat alles onderging Vogt met een zekere gelatenheid of zoals Freudenberg na de oorlog verklaarde in het onderzoek tegen Vogt: 'Herr Vogt war bestimmt nicht der Besatzung einverstanden und ich hatte während der Zeit der Zusammenarbeit mit Herren Vogt stets diesen Eindruck. Er war immer ziemlich reserviert und zurückgezogen und wirkte nur mit wenn er dazu aufgefordert wurde.' Hij vond wel dat Vogt gezien zijn ervaring de juiste man was om de concentratie van omroepverenigingen te leiden 'und nicht weil er politisch an unsere Seite stand'.⁶¹

Voorlopig was van concentratie nog geen sprake; het eerste doel van de bezetter was normalisering van de situatie op radiogebied binnen een nieuw kader van controle door de RBS. Op 17 mei ontmoette Freudenberg de bestuurders van alle omroepen, vooral om hen gerust te stellen over hun voortbestaan binnen zekere regelgeving. In die eerste weken vonden de omroepen die Duitse bemoeienis alleszins meevallen. Ze waren immers al tien jaar gewend geraakt aan preventieve censuur op uitzendingen door de Nederlandse regering. Het was een staande praktijk geworden dat door een speciale controlecommissie in Den Haag alle radioteksten tevoren werden gekeurd. Daarmee had de Nederlandse overheid geprobeerd vooral politiek en moreel controversiële zaken uit de radio weg te houden. Daaronder vielen alle politieke programma's of onderdelen daarvan waarin sprekers zich op polemische wijze afzetten tegen andere politieke opvattingen. Kritiek op buitenlandse mogendheden en bevriende staatshoofden (zoals Hitler en Mussolini) was ook verboden.⁶² De nu door de bezetter ingestelde Duitse censuur leek daarmee niet een grote breuk op te leveren.

Van opgelegde nazipropaganda was in de eerste bezettingsweken nog slechts beperkt sprake. Zo verzekerde Freudenberg de omroepen dat Duitsland het nationaalsocialisme niet als een exportartikel beschouwde of als een ideologie die hardhandig aan de Nederlandse bevolking zou moeten worden opgelegd. Nederland moest vrijwillig de keuze voor het nationaalsocialisme en steun aan het Derde Rijk maken. Freudenberg benadrukte tevens dat hij de omroepen steunde in hun verlangen de NSB en Mussert

⁶⁰ Pv verhoor E. Taubert 30 en 31 december 1946 en E.A. Freudenberg in Berlijn op 9 en 10 september 1947, archief CABR-NA, dossier 107662-II; Willem Vogt

⁶¹ Pv verhoor E. A. Freudenberg in Berlijn op 9 en 10 september 1947, archief CABR-NA, dossier 107662-II; Willem Vogt en: collectie 248-1814; Willem Vogt, map D, NIOD

⁶² De censuur had de journalistieke ontwikkeling van de radio sterk afgeremd. Over de vooroorlogse censuurpraktijk zie: Huub Wijffjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1988)

buiten de uitzendingen te houden. De omroepen mochten ook onderling blijven overleggen over de verdeling van de schaarse zendtijd en hun werd verzekerd dat men niets hoefde uit te zenden dat tegen de eigen identiteit in zou gaan.⁶³ Zoals in paragraaf 2.2.1 uitvoeriger zal blijken, was de opluchting over de meevallende houding van de Duitsers dan ook groot.

Allesoverheersend voor de omroepen bleef natuurlijk wel de praktische vraag hoe het nu verder zou moeten. Dat probleem had vier kanten: het weer uitzendklaar krijgen van de organisatie; de financiering van bedrijf en personeel; de houding ten opzichte van het omroepbeleid van de Duitse bezetter; en de positie van het Joodse personeel. Vooral die laatste twee zouden in de naoorlogse zuivering en de Bijzondere Rechtspleging een grote rol gaan spelen, maar in de mei- en junidagen van 1940 hadden het weer kunnen uitzenden en de financiering van het eigen bedrijf en de vaste personeelsleden veruit de hoogste prioriteit. Daarover had dus vrijwel niemand het meer bij de naoorlogse meningsvorming over het gedrag van Vogt; die discussies gingen vooral over de laatste twee aspecten. Bij 'de zorg voor het Joodse personeel' ontstond ten aanzien van Vogt de beschuldiging van antisemitisme bij 'het ontslag' van medewerkers op en kort na 21 mei 1940, waarover paragraaf 2.1 zal handelen. Ten aanzien van het omroepbeleid werd over Vogt de beschuldiging geuit van Duitsvriendelijkheid of zelfs verraad tussen mei en december 1940. Daarover meer in paragraaf 2.2.

2.1. De kwestie van 'het ontslag van Joodse medewerkers'

Door het wegvallen van een zender was de radiozendtijd na 10 mei 1940 gehalveerd. De dreiging was daarmee reëel dat leden van de omroepverenigingen hun lidmaatschap of abonnement op de programmagids op zouden gaan zeggen. Er werd immers niets uitgezonden en het was hoogst onduidelijk of de omroepen zouden kunnen voortbestaan. De kosten liepen echter gewoon door, want de omroepen hadden veel personeel in vaste dienst en daarnaast waren contracten afgesloten met tal van freelancemedewerkers.

De omroepen kozen voor verschillende maatregelen om die dreiging op te vangen. De NCRV, die van de grote omroepen het minste personeel in dienst had, deed niets en besloot af te wachten wat er zou komen. Het NCRV-bestuur schatte in dat de trouwe achterban niet snel zou weglopen of de NCRV-*Omroepgids* de deur uit zou doen. De KRO was onzekerder: daar ontsloeg het bestuur op 15 mei al het personeel (inclusief bestuurders) met behoud van drie maanden salaris. Wat er daarna moest gebeuren was van later zorg.⁶⁴ Bij de VARA koos men voor een socialistische maatregel: alle salarissen werden verlaagd, de hoge salarissen meer (tot vijftig procent) dan de lage (tien procent). Het freelancecontract voor optredens van het 'damesorkest' *Rosian-Ladies* werd verbroken en voor enige tijd werd overwogen het populaire dansorkest *The Ramblers* als geheel te ontslaan. Dat laatste kon na hevig protest van orkestleider Theo Uden Masman en

met steun van de vakbond van Toonkunstenaars worden voorkomen.⁶⁵

Bij de AVRO nam Vogt in samenspraak met het DB op 21 mei een besluit 'uit bedrijfsbeleid': hij besloot alle tijdelijke contracten met freelancemedewerkers voortijdig te verbreken, teneinde het vaste personeel in dienst te kunnen houden. Dat ging om tussen de 220 en 240 personen; een exact aantal voor 21 mei is niet te geven. Die contractverbrekingen troffen medewerkers die voor een bepaald programma of een bepaalde taak van buiten de omroep waren aangetrokken. Dat was een vorm van arbeids-overeenkomst die in de culturele en journalistieke sector veel voorkwam en later meer bekend zou worden als een freelance-overeenkomst.

De maatregel zou controversieel worden omdat bij die verbroken contracten ook Joodse medewerkers waren betrokken. Volgens Verkijk stond daarmee vast dat het een 'antisemitische maatregel' betrof. Dat zou zo zijn geweest als de maatregel expliciet tegen de Joden zou zijn gericht. Zoals in de noten 4 tot en met 9 in de Inleiding is aangegeven, beweerde De Jong: 'Vogt ontsloeg alle Joden' of - nog ernstiger geformuleerd door Van den Heuvel - 'de AVRO maakte zichzelf *Judenrein*'. Het is hier nu de vraag of dat juiste vaststellingen zijn. Om dat te kunnen beoordelen zullen we eerst in detail moeten nagaan hoeveel Joden bij de AVRO werkten, hoe die maatregel er uitzag, welk motief de AVRO daarbij had, hoe dat voor de betreffende medewerkers uitwerkte en hoe men daar als betrokkene zelf over oordeelde. Dat moet gebeuren op basis van voornamelijk naoorlogse bronnen, omdat de toenmalige bestuursnotulen en de administratie van de AVRO verloren zijn gegaan.⁶⁶

Laten we om te beginnen vaststellen dat het moeilijk exact te bepalen is hoeveel Joden de AVRO in dienst had of contracteerde. De AVRO hield (in tegenstelling tot bijvoorbeeld de KRO) geen register bij welke religieuze, etnische of ideologische achtergrond de medewerkers hadden. Maar op basis van de momenteel beschikbare bronnen (nader gepreciseerd in de volgende pagina's) kan met betrouwbare zekerheid worden vastgesteld dat er 22 Joden (zowel naar toenmalige Duitse rassennormen 'vol-Joden' als 'half-Joden' als 'vermaagschapte Joden' d.w.z. door huwelijk met Joden verbonden personen) voor de AVRO werkten, waarvan tien in vaste dienst. Dat was iets minder dan tien procent van het totale AVRO-personeel dat begin 1940 uit 237 personen bestond.

Het was het hoogste aantal van alle omroepen. Bij de KRO waren tussen 1933 en 1939 al de meeste Joodse musici geleidelijk verdwenen onder druk van de orthodox-katholieke leden van het KRO-bestuur die een zuiver katholieke identiteit van de KRO nastreefden.⁶⁷ Bij de NCRV trad slechts één Joodse musicus regelmatig op onder zijn artiestennaam Arthur Gray: de organist Leon Gokkes (1912-1944). Hij bleef onder zijn

⁶³ Crone, *Hilversum unter dem Hakenkreuz*, 67-71

⁶⁴ Peter Bak en Wim Berkeelaar, *Verklondiging en verstrooiing. Een geschiedenis van de NCRV 1924-2014* (Amsterdam: Prometheus, 2014), 111-114; A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn: Ambo, 1986), 126

⁶⁵ Verrichtingen van het klein-DG van de VARA 13-27 mei 1940, in: archiefVARA en archief-Pleyssier 13104, doos 3, map J, NIBG. Vgl. Huub Wijffes, *VARA. Biografie van een omroep* (Amsterdam: Boom, 2009)

⁶⁶ Het hiernavolgende overzicht van ontslagen AVRO-personeel is voornamelijk gebaseerd op overzichten die de AVRO in het kader van de naoorlogse zuivering en vervolging heeft gemaakt. Die zijn niet helemaal volledig omdat de administratie daarover grotendeels verloren is gegaan, maar ook omdat toen niet helemaal duidelijk was wie nu eigenlijk Joods was en wie niet. Dat is voor dit onderzoek zo goed als mogelijk hersteld met behulp van andere, nader te noemen, documentatie. Archief-CABR-NA, dossier 107662-II; Willem Vogt, bijlage B

⁶⁷ Wijffes, 'Het katholieke gehalte van muziek', 10-12; Manning, *Zestig jaar KRO*, 121

artiestennaam na mei 1940 gewoon voor de NCRV-microfoon optreden. Bij de VARA werkten voor zover bekend (ook hier werd geen register bijgehouden over een mogelijk Joodse achtergrond) naar schatting veertien Joden in min of meer vaste dienst, de meesten achter de schermen in bij de administratie, de propagandadienst, de techniek of (zoals trompettist Sem Nijveen en saxofonist Sal Doof) als musicus in het orkest *The Ramblers*. Dirigent Benedict Silberman en het af en toe voor losse optredens geëngageerde Joodse zangduo *Johnny & Jones* traden bij de VARA nog het meest op de voorgrond.⁶⁸ Van de VPRO en andere kleine zendgemachtigden ontbreken gegevens.

Lang niet alle 22 Joden die bij de AVRO werkten, werden getroffen door het ‘ontslag’ dat na de oorlog zo omstreden is geworden. Op 21 mei 1940 maakte Vogt namelijk bekend dat hij in overleg met het DB had besloten de tijdelijke contracten met 17 medewerkers te verbreken, omdat er onvoldoende zendtijd voor de AVRO was.⁶⁹ Tien daarvan waren niet-Joods, zoals na de oorlog bleek toen er vragen kwamen over een mogelijk ontslag van alle Joodse medewerkers. Een aantal van die 17 medewerkers belde Vogt persoonlijk op om hen het nare nieuws mee te delen; sommigen kregen de mededeling van programmaleider Den Daas op de dag zelf of in de week erop volgend. Het betrof immers mensen die vaak al jarenlang tot de herkenbare AVRO-gezichten waren gaan behoren met zeer populaire programma's.

Van de 17 personen met wie de AVRO het tijdelijk contract verbrak, hadden zeven medewerkers dus een Joodse achtergrond. Dat betrof de volgende personen:

Jacob Hamel (1883-1943) was een bekend zanger en koordirigent. Sinds 1929

was hij leider van het AVRO Kinderkoor, dat vrijwel elke dinsdagmiddag voor de radiomicrofoon optrad. Met dit koor trad hij op in de propagandafilm voor de AVRO uit 1938; ze zongen daarin het overbekende lied *Kleppermarsch* (ook bekend als *Klepperdeklep*) dat op straat door vele kinderen werd nagezongen met zelfbegeleiding door houten kleppers erbij. In 1939 werd Hamel door de AVRO uitgebreid gehuldigd voor het tienjarig jubileum van zijn kinderradiokoor.⁷⁰ Mede door de populariteit was Hamel dirigent van een aantal koren, waarmee hij zijn hoofdinkomen verdiende. Naast de AVRO was hij bijvoorbeeld ook nog dirigent van De Joodsche Stem, Jong-Hass (jeugd van 12-17 jaar), Kinderklank en het Kinderkoor Jacob Hamel. Ook diri-

Koorleider
Jacob Hamel
dirigeerde
vaak bij grote
openlucht-
manifestaties.
Fotocollectie
Stadsarchief
Amsterdam

⁶⁸ Zie voor overzichten van (Joods) personeel de staten voor uitkering van omroeperspersoneel in archief Nederlandsche Omroep inv.nr. 103, dossier 154, NIOD

⁶⁹ Voor de naoorlogse zuiveringscommissie-Bijleveld brief verklaarde AVRO-voorzitter De Clercq dat Vogt als enige verantwoordelijk was voor de contractverbrekingen van 21 mei. Althans volgens commissielid L. Lichtveld in een brief aan de secretaris van de commissie-Bijleveld van 12 maart 1946. Maar dat staat op gespannen voet met de bewering van Lichtveld twee weken later (brief 23 maart) dat AVRO en De Clercq alles hebben gedaan om beschuldigingen tegen Vogt te verdoezelen. Deze brieven in archief-OK&W inv.nr. 2.14.51, dossier 289, NA

⁷⁰ M. Bekkers-Zurcher, 'Tien jaar leuke liedjes', in: *De Radiobode* 27 oktober 1939, 12-13

geerde hij gelegenhedskoren bij allerlei manifestaties en bij de scouting, waarvan hij enthousiast lid was. Met de koorpraktijk en geregelde concerten in het hele land ging Hamel na mei 1940 verder totdat het openbaar optreden voor Joden door de antisemitische maatregelen van de bezetter in het voorjaar van 1941 onmogelijk werd gemaakt.

Bij het verbreken van zijn contract in mei 1940 kreeg Hamel van de AVRO een eenmalig bedrag uitbetaald, omdat hij volgens Vogt een 'vrij geregelde medewerker' was. De hoogte ervan is niet exact vast te stellen, maar in verklaringen is genoemd 112,50 of 212,50 gulden. Dat laatste is het meest waarschijnlijk omdat dat het bedrag was dat Hamel voor het uitbreken van de oorlog maandelijks bij de AVRO verdiende.⁷¹ Voor zover bekend, heeft Hamel zich in het openbaar nooit uitgelaten over de contractbreuk, maar volgens Vogt in zijn verdediging na de oorlog 'begreep Hamel heel goed dat hij "uit de gevarenzone" moest worden gehaald'.⁷²

In 1941 werd Hamel opgenomen in de ruimhartige schadeloosstellingsregeling van de omroep (zie paragraaf 2.1.2), die hij zelfs nog kon krijgen toen hij eind 1942 onderdook. Dat heeft op de lange termijn niet geholpen. Jacob Hamel werd met zijn vrouw Jeanette bij een razzia in Amsterdam op 20 juni 1943 gearresteerd. Het echtpaar Hamel werd via Westerbork naar Sobibor gedeporteerd en aldaar onmiddellijk na aankomst op 9 juli 1943 vergast.

Hartog (Han) Hollander (1886-1943) was misschien wel de bekendste stem van de radio in het interbellum. De in Deventer geboren Hollander was al vroeg een sportfanaat. Met zijn broer richtte hij in 1902 bijvoorbeeld een voetbalclub op die drie jaar later Go Ahead zou gaan heten. In 1921 werd hij sportverslaggever bij het dagblad *De Telegraaf*. Tijdens zijn diensttijd had hij met slapie Willem Vogt vriendschap gesloten. Het was daarom min of meer logisch dat Vogt aan Hollander dacht toen hij in 1928 een journalist zocht voor een nieuwtje: een live radioverslag van een interlandvoetbalwedstrijd. Dat verslag op 11 maart 1928 was het begin van een lange reeks die afhankelijk was van de tijdstippen waarop die wedstrijden werden gespeeld. Want aan zendtijdruil deden de omroepen nauwelijks en zeker niet voor zoiets populairs als sport. Maar dat maakte de populariteit van Hollander er niet minder om. In de jaren dertig ging hij voor de AVRO ook andere sportmanifestaties verslaan, interviews met sporters maken en wekelijks een sportpraatje verzorgen op donderdagavond. In 1936 verzorgde hij commentaren bij de wedstrijden van de Olympische Spelen in Berlijn.⁷³

Al die tijd bleef Hollander in vaste dienst bij *De Telegraaf*, want daar verwierf hij zijn hoofdinkomen. Bij de krant kreeg hij in mei 1933 wel een andere functie: hij werd verplaatst van de sportredactie naar de opmaakredactie. Dat had waarschijnlijk te maken met een grote reorganisatie bij de krant als gevolg van teruglopende inkomsten in crisistijd. De exacte reden voor de opmerkelijke overplaatsing van Hollander is

⁷¹ Ongedateerd 'overzicht van Joodse AVRO-medewerkers', samengesteld door Willem Vogt circa september 1946; Pv verhoor Willem Vogt op 24 en 26 maart 1947, archief-CABR-NA, dossier 107662-II; Willem Vogt. Enserinck noemde in een verklaring à charge d.d. 5 augustus 1946 het bedrag van 112,50 gulden, collectie 248-1814; Willem Vogt, map B, NIOD

⁷² Pv verhoor Willem Vogt op 24 en 26 maart 1947, archief-CABR-NA, dossier 107662-II; Willem Vogt

⁷³ Zeer uitvoerig over Hollanders vooroorlogse carrière is: Van Brakel, *Han Hollander*

Willem Vogt (links in de radiocabine) begeleidde Han Hollander bij de radioreportages van het Nederlands voetbalelftal, fotocollectie Beeld & Geluid

tot op heden onbekend gebleven, maar de krant gaf als reden 'het vergroten van zijn nuttig effect'. Hollander ging als opmaakredacteur minder verdienen (zijn salaris bij de krant ging van 500 naar 450 gulden per maand), waarvoor hij meer moest werken (ook in avond- en nachtdiensten). De radiosportverslagen en het daaruit volgende schrijven van voetbalboeken kon hij ernaast blijven doen, want die bekendheid vond *De Telegraaf* gunstig voor de uitstraling.⁷⁴

Door de sportverslagen en zijn wekelijkse Sportpraatje op de radio bereikte Hollander eind jaren dertig de status van bekende Nederlander. Opmerkelijk was dat hij op vrijdag 10 mei 1940 klaar stond om naar Luxemburg af te reizen voor de interlandwedstrijd die het Nederlands elftal op zondag 12 mei tegen Luxemburg zou gaan spelen. De technische AVRO-ploeg onder leiding van Tom Schreurs was daar al en moest door het uitbreken van de oorlog een dagenlange en enerverende thuisreis ondernemen. Dat bleef Hollander bespaard, maar dat gold niet voor zijn contract met de AVRO. Telefonisch kreeg hij op 21 mei van Vogt te horen dat zijn diensten niet langer nodig waren omdat de sportwereld voorlopig stilstond, interlandvoet-

balwedstrijden niet meer zouden worden gespeeld en de AVRO-zendtijd meer dan gehalveerd was. Ook met Hollander sprak Vogt over de noodzaak om hem 'uit de gevarenzone' te halen vanwege het antisemitisme van de bezetters.⁷⁵

Bij het opzeggen van het contract met de AVRO werd voor zover bekend over een schadevergoeding of uitkering niet gesproken. Formeel was dat ook niet nodig bij het verbreken van een freelanceovereenkomst, zeker niet als het ging om iemand met een vast salaris elders. Hardvochtig was het wel, zeker omdat ook *De Telegraaf* het vaste dienstverband met Hollander (en vijf andere Joodse redacteuren) op 3 juli zou verbreken. Bij het ontslag bij de krant kreeg Hollander wel een wachtgeld van 200 gulden per maand mee, maar dat was toch meer dan een halvering van zijn salaris.⁷⁶

Hollander heeft zich voor zover we kunnen nagaan niet over zijn verhouding met Vogt of de AVRO na mei 1940 uitgelaten. Vogt verklaarde dat in zijn verdediging bij de naoorlogse strafzaak als volgt: 'Ik was te bevriend met Han Hollander, dat hij ooit enige vrees heeft gekoesterd te kort gedaan te zullen worden.'⁷⁷ Dat bleek onder andere door de schadeloosstelling en uitkering die Hollander in 1941 alsnog uit omroepgelden zou krijgen (zie paragraaf 2.1.2). Hartog Hollander werd op 6 juli 1943 samen met zijn vrouw Leentje Smeer (geboren 6 oktober 1886) en zijn dochter Froukje Esther Waterman-Hollander (geboren 25 oktober 1915) naar Sobibor vervoerd en aldaar vergast. Zij zaten in dezelfde trein als Jacob Hamel en diens vrouw.

Albert van Raalte (1890-1952) was violist en dirigent van onder andere de Nationale Opera en het Residentieorkest. Op 1 januari 1928 kreeg hij een contract met de AVRO, om de meer klassieke concerten van het AVRO-orkest te gaan leiden. Daarnaast was hij vaste dirigent van een orkest in Glasgow en trad hij op als gastdirigent bij vele orkesten in binnen- en buitenland, van Turijn en Milaan tot Wiesbaden en Berlijn. Dankzij zijn internationale netwerk was hij in staat vele solisten van wereldfaam naar Hilversum te halen, zoals Jascha Heifetz, Carl Fleisch, Arthur Rubinstein en Mischa Elman.⁷⁸

Als dirigent was hij zeer begaafd, maar zijn rechtlijnige persoonlijkheid die niet tot concessies bereid was viel niet bij ieder in de smaak. Max Tak schreef in zijn memoires daarom dat Van Raalte en Vogt - die elkaar vaak troffen in de vergaderingen van de AVRO-programmaleiding - een moeizame, koele en 'vormelijk correcte' relatie hadden die snel in ruzie kon ontaarden: 'Vogt was niet minder gevoelig voor wisselende stemmingen dan Albert van Raalte, al hadden beiden voor elkaars uiteenlopende begaafdheden waardering.'⁷⁹

⁷⁵ Pv verhoor Willem Vogt op 24 en 26 maart 1947, archief-CABR-NA, dossier 107662-II. Sportpraatjes op de radio zouden overigens na juni 1940 weer incidenteel plaatsvinden bij de KRO (Piet Olthof) en de VARA (Sem Smit en Kick Geudeker)

⁷⁶ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 244-245

⁷⁷ Ongedateerd 'overzicht van Joodse AVRO-medewerkers', samengesteld door Willem Vogt circa september 1946; Pv verhoor Willem Vogt op 24 en 26 maart 1947, archief-CABR-NA, dossier 107662-II; Willem Vogt

⁷⁸ Piet Beishuizen, 'Albert van Raalte en het Radio-Philharmonisch Orkest', in: J.J.F. Stokvis en L.J. van Looi (red.), *Radio Nederland. Een band tussen den luisteraar en zijn Nederlandschen omroep* (Amsterdam: Elsevier, 1946), 9-20

⁷⁹ Max Tak, *Onder de bomen van het plein* (Amsterdam: Elsevier, 1963), 142

⁷⁴ Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam: Boom, 2009), 215; Van Brakel, *Han Hollander*, 172-173

*Dirigent Albert van Raalte.
Fotocollectie
Stadsarchief Amsterdam*

De koele verstandhouding kwam in de meidagen van 1940 tot een dieptepunt toen programmaleider Den Daas op de 50ste verjaardag van Van Raalte (21 mei) hem meedeelde dat hij en Vogt hadden besloten dat zijn medewerking niet langer mogelijk was 'wegens bedrijfsbeleid'. Hij kon nog wel tweehonderd gulden uitbetaald krijgen als afkoop van zijn maandcontract, maar dat aanbod wees Van Raalte verontwaardigd van de hand. Hij verklaarde na de oorlog dat hij 'het gevoel had' dat Vogt hem aan de kant zette 'omdat ik Jood ben'. Toen hij na zijn 'ont-

slag' te hebben gekregen besloot Vogt persoonlijk naar het motief ervan te vragen op het AVRO-kantoor in Amsterdam, verklaarde Vogt dat hij prominent voor de radio optredende Joden 'uit de gevarenzone [wilde] halen' vanwege de hetze in de nazi-pers tegen het 'Joden-bolwerk AVRO' en de 'gespannen manier' waarop RBS-leider Freudenberg over Joodse medewerkers zou hebben gesproken.⁸⁰

De naoorlogse verklaringen van Van Raalte over het verbroken contract met de AVRO 'omdat ik Jood ben' zouden een cruciale rol spelen in de beeldvorming over de achtergrond van deze maatregel, maar ze werd door Vogts tegenstanders toen niet neergezet als een voor Joden beschermende maar als een voor hen vijandige maatregel (zie uitvoeriger hoofdstuk 4, in het bijzonder paragraaf 4.1 en 4.2). Voorlopig bleef Van Raalte in 1940 en 1941 dirigeren her en der in Nederland, maar in vergelijking met de periode voor 10 mei stelde dat niet veel meer voor. 'Op het oogenblik, dat Nederland Nederland niet meer was, en helaas ook vele Nederlanders geen Nederlanders meer waren, zag ik mij gedwongen in mijn schulp te kruipen', verklaarde hij na de oorlog.⁸¹ Waarmee hij aangaf zich er wel degelijk bewust van te zijn dat het gevaarlijk voor Joden kon zijn om in het openbaar op te treden.

⁸⁰ Pv verhoor Van Raalte 13 september en 16 november 1946, archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt. Ook de jurist Enserinck verklaarde na de oorlog dat Vogt het argument 'uit de gevarenzone halen' hanteerde: brief Enserinck aan Regeringscommissaris voor het Radiowezen 18 oktober 1954, archief-Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 1149: Albert van Raalte, NA

⁸¹ Beishuizen, 'Albert van Raalte en het Radio-Philharmonisch Orkest', 16

Als gevolg van het anti-Joodse beleid van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK) werd hem begin 1941 het dirigeren in het openbaar definitief onmogelijk gemaakt. Hij kon in juni wel dirigent en leider worden van het Joodsch Symphonie Orkest, de enige plek waarvan DVK wilde toestaan dat de bij gesubsidieerde en radio-orkesten ontslagen Joodse musici konden optreden. Na consultatie van o.a. de inmiddels ontslagen Joodse voorzitter van de Hoge Raad wilde Van Raalte de taak wel op zich nemen op voorwaarde dat het benodigde geld niet uit Duitse of NSB-bron zou komen. Het orkest werd uiteindelijk gefinancierd uit de 3,5 miljoen gulden die de Joodse vatenfabrikant Bernard van Leer bij de bezetter moest deponeren om naar Amerika te mogen emigreren.⁸² Het orkest trad tussen 16 november 1941 en 9 juli 1942 25 maal op in de Hollandsche Schouwburg met een programma van louter Joodse componisten. Voor het orkest meldden zich honderden gegadigden bij de audities, maar uiteindelijk konden er 73 worden aangesteld. Daaronder zaten ook vijf leden van het AVRO-orkest die vanwege hun Joodse achtergrond niet gehandhaafd konden blijven bij de nazi-staatsomroep RDNO, waarnaar ze in april 1941 waren overgegaan. Tot 1 juli dat jaar bleven ze daar wel in dienst, maar toen volgde alsnog het door de Duitse bezetter bevolen collectief ontslag.⁸³

Mede omdat Van Raalte gehuwd was met een niet-Joodse vrouw kon hij de Jodenvervolgving overleven en ging hij in 1944 in op het aanbod van Vogt om na de bevrijding de leiding te krijgen van een nieuw te vormen Radio Symphonie Orkest. Zijn wat ongelukkige relatie met dat orkest, het conflict met de omroepen dat daaruit voortvloeide en zijn escalerende ruzie met de AVRO zouden hem nog een bittere levensavond bezorgen (zie paragraaf 4.3).

Jetty Cantor-Frank (geboren als Henriëtte Frank, 1903-1992) was half Joods (ze had twee Joodse grootouders), zangeres en leider van een cabaret-ensemble met onder andere haar eerste man de cellist Maurice/Mozes Cantor (1902-1954). Ze zong en speelde tevens viool. Ze trad op met vele ensembles en begeleidde artiesten als Louis Davids en Bob Scholte. Tot aan de Duitse inval trad ze met haar ensemble minimaal eenmaal per week op voor de AVRO. Daarnaast trad ze op als solist met diverse orkesten, onder andere het AVRO-amusementsorkest gedirigeerd door Elzard Kuhlman.⁸⁴

Na het verbreken van het contract rond 21 mei adviseerden Vogt en omroeper Guus Weitzel haar om te blijven zingen; niet onder haar eigen naam, maar als anonieme zangeres bij het ensemble van Johnny Kroon, tweede violist bij het gezelschap waar ze voor de oorlog al mee had opgetreden. Dat ensemble verscheen op 4 juni 1940 voor het eerst weer voor de AVRO-microfoon en daarna nog enkele malen tot november 1940. Ze stopte ermee toen ze merkte dat luisteraars haar stem op de radio weer begonnen

⁸² Kees Wouters, *Ongewenschte muziek. De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland 1920-1945* (Den Haag: SDU, 1999), 288-290; Pauline Micheels, 'Leer, Bernard van (1883-1958)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/leer> [12-11-2013]; Max Vredenburg, 'Albert van Raalte 40 jaar orkest-dirigent', in: *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 27 oktober 1950

⁸³ Pauline Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonie-orkesten 1933-1945* (Zutphen: Walburg Pers, 1993), 183-189. Over dat ontslag zie verder paragraaf 2.1.2

⁸⁴ Maarten Hell, 'Frank, Henriette', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Cantor> [10/04/2017]

Jetty Cantor-Frank trad op 30 juni 1963 op bij het jubileum van de AVRO. Ondanks haar scheiding van Mozes Cantor bleef ze deze naam dragen. Fotocollectie Beeld & Geluid

te herkennen. De meeste optredens verzorgde Cantor echter bij concerten in het land.⁸⁵

Jetty Cantor overleefde deportatie naar Theresienstadt op 4 september 1944, Auschwitz op 1 of 12 oktober 1944 en Bergen Belsen in het voorjaar van 1945. Na de oorlog trad ze snel weer voor de radio op, ook voor de AVRO. Maar ze was toen vooral leider van het toneelgezelschap Radiostad Comedie. Ze speelde voor de NCRV-tv vanaf 1963 twee jaar lang juffrouw Saartje in de kinderserie *Swiebertje*.

Dirigent en musicus Max Tak was in het interbellum een beroemdheid. Stadsarchief Amsterdam.

Max Tak (1891-1967) was klassiek violist, dirigent en journalist. Hij begon als violist in het Concertgebouworkest. Maar uiteindelijk werd hij orkestleider bij verschillende orkesten, onder andere sinds 1921 bij het Tuschinski-bioscooptheater in Amsterdam. Sinds 1923 was hij in vaste dienst bij *De Telegraaf* als muziekredacteur en vanaf 1925 schreef hij ook artikelen voor de *Haagsche Post*. Daarnaast had hij zijn orkesten en componeerde hij muziek bij stomme films en (kinder)musicals. Voor de AVRO werd hij in 1926 adviseur lichte muziek en begon hij als gastdirigent bij het AVRO-orkest operettes, seizoenspotpourri's en revues te dirigeren. Zo dirigeerde hij onder andere het orkest bij de grote AVRO-protestdemonstratie op Houtrust in september 1930. Dat AVRO-orkest stond tot 1938 onder vaste leiding van Hans Mossel en daarna Elzard Kuhlman. Later in de jaren dertig verzorgde Tak voor de AVRO-radio eenmaal per twee weken een radiobrief over muziek.

Op 21 mei verbrak de AVRO het contract met hem, maar zelf verklaarde hij later dat hij in die meidagen toch al overwoog niet langer te werken voor een organisatie die onder Duits toezicht was gesteld. Erger vond hij zijn ontslagen bij de pers. Op 17 of 18 mei besloot hoofdredacteur D.C.M. Bauduin van de *Haagsche Post* dat Tak geen medewerker meer kon zijn; hij was voor dat blad vijftien jaar freelance muziekredacteur geweest. En na bijna twintig jaar artikelen voor *De Telegraaf* te hebben geschreven zette ook die krant Tak op 3 juli 1940 op straat met een vergoeding van 300 gulden (na protest verhoogd tot 600). Bij *De Telegraaf* waren volgens hem alleen adjunct-hoofdredacteur J. Goedemans en kunstredacteur Weremeus Buning hem en de andere Joodse redacteurs vriendelijk gezind.⁸⁶

In oktober 1940 ontsloeg ook theater Tuschinski Tak als orkestleider. Hij kon zich daarna nog aansluiten als violist en kapelmeester bij het Circus Kavaljos van de Joodse vatenfabrikant Bernard van Leer. Zoals al bleek bij Van Raalte kon deze rijke ondernemer door onderhandeling met de Duitsers toestemming krijgen voor emigratie voor zijn familie en het circus. Zo kon kapelmeester Tak - vlak voordat hij voor het eerst een schadeloosstelling zou krijgen uit AVRO-gelden - op 23 juni 1941 Nederland ont-

vluchten. Het gezelschap van 15 personen en 19 paarden kon via Spanje en Portugal naar Cuba ontkomen.⁸⁷

De rest van de oorlog werkte Tak op Curaçao en vanaf 1943 in New York. Daar verzorgde hij een wekelijks radio-uurtje voor CBS, bestemd voor Nederlandse zeevarenden. Na de oorlog bleef hij in de VS om onder andere correspondent te zijn voor *Elsevier* en AVRO's *Radiojournaal*.

Boris Lensky, (1883-1972) werd geboren als Jonas (John) Chits. Hij was klassiek violist onder andere in het Concertgebouworkest en *stehgeiger* in bioscopen, met name Cinema Palace, Scala, Nöggerath en Tuschinsky in Amsterdam. Hij koos de naam Boris Lensky omdat in een roman van de Tsjechische schrijf-

Violist Boris Lensky, fotocollectie Beeld & Geluid

⁸⁶ Schriftelijke verklaring Max Tak te New York 29 augustus 1946, archief CABR-NA, dossier 107662-1: Willem Vogt; Van Brakel, *Han Hollander*, 267; Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 230 en 244

⁸⁷ Henk van Gelder, 'Tak, Marcus (1891-1967)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/tak> [12-11-2013]; Pauline Michiels, 'Leer, Bernard van (1883-1958)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/leer> [12-11-2013]

⁸⁵ Pv verklaring Jetty Cantor 28 februari 1947, archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt

ster Ossip Schubin een 'duivelse violist' voorkwam die zo heette. Hij werkte sinds 1924 met organist Pierre Palla en Kovacs Lajos (Louis Schmidt) voor de AVRO-radio, maar had tevens een indrukwekkende internationale carrière. Hij trad geregeld op in het populairste AVRO-programma van de jaren dertig: de *Bonte dinsdagavondtrein*. Naast de AVRO werkte hij ook voor de VARA en de NCRV. Tijdens de mobilisatieperiode van 1939 en 1940 trok hij door het land om op te treden in kazernes. Na zijn in mei 1940 verbroken AVRO-contract richtte hij zich op vioollessen. In 1942 dook hij met zijn niet-Joodse vrouw onder en overleefde zo de oorlog.⁸⁸

Nicholas Roth, violist en viool-pedagoog, eind jaren zeventig.

Nicolas Roth, (1902-1990) was een in het Hongaarse Boedapest geboren, internationaal vermaard violist met de Engelse nationaliteit. Sinds 1926 was hij leider van het Boedapester Trio, waarin zijn broer George cello speelde en George van Renesse piano. Dit trio was wereldberoemd en speelde over de hele wereld concerten. De AVRO had hem geëngageerd voor medewerking aan verschillende concerten in verschillende samenstellingen. Roth trad ook op als solist bij concerten, onder andere van het gezelschap Musica Antiqua (met Hans Brandts Buys op cembalo, Johan Feltkamp op fluit en Carel van Leeuwen

Boomkamp op viola di gamba), dat nog tot oktober 1940 in Nederland zou optreden. Op 26 juni 1940 werd hij tijdelijk geïnterneerd net zoals alle andere in Nederland verblijvende personen met de Engelse nationaliteit. Op 18 augustus 1940 trad hij weer eenmalig op met Bach-concerten voor de AVRO-radio met het orkest van Anthon van der Horst.

Hij overleefde langdurige internering tijdens de oorlog en trad na 1946 weer vele malen op voor de AVRO-radio. Na het overlijden van zijn vrouw in 1957 emigreerde hij naar Londen, waar hij hoofd van de strijkersafdeling van het Trinity College of Music werd. In die functie begeleidde hij vele beroemde leerlingen naar de wereldtop.

Samen met deze zeven Joden verbrak de AVRO op 21 mei 1940 de contracten met tien andere niet-Joodse freelancemedewerkers. Daarvan lieten er twee op eigen initiatief het contract verbreken omdat ze niet wilden werken bij een organisatie die onder Duits toezicht stond. Dat waren:

Antoinette van Dijk (1879-1975) was van huis uit opera- en cabaretzangeres. Grotere bekendheid verkreeg ze vanaf 1919 door, zichzelf begeleidend met een luit, oud-Neder-

landse (kinder)liedjes te zingen. Toen ze in 1924 in een krant las dat de Hilversumsche Draadloze Omroep (HDO) plannen had om meer programma's te gaan maken en verlegen zat om een kinderprogramma, nam ze contact op met HDO-programmaleider Willem Vogt. De zaak was snel beklonken; vanaf 19 mei 1924 verzorgde ze iedere maandag voor de HDO - in 1928 omgezet in AVRO - een kinderuurtje met liedjes, spelletjes en verhaaltjes. Op 4 maart 1926 kwam daar een uurtje op donderdagmiddag voor 'Ziekenhuizen en Weeshuizen' bij.⁸⁹ De zorg voor zieken werd voor haar en de AVRO steeds belangrijker. Op 18 februari 1929 verzorgde ze bijvoorbeeld samen met Willem Vogt een avondvullende radioactie voor 'de grote Uitbouwloterij' van de Joodsche Invalide.⁹⁰

Haar empathische programma's voor zieken en thuiszittenden met gedichten en opbeurende verhaaltjes leverden enorm veel post op. Heel modern was dat ze die reacties ook een plaats gaf in de uitzendingen. Veel luisteraars herkenden haar pleidooien voor onbaatzuchtige naastenliefde en 'het volgen van God in de driehoek God, Mens en Medemens'. Ze schreef hierover ook artikelen in *De Radiobode* en publiceerde in boeken (*Licht op uw pad*, 1937) en op grammofoonplaten. Ze was auteur van het bekende Sinterklaasliedje: *De Sinterklaasje, da-ag, da-ag*.

In mei 1940 ontbond ze zelf haar freelancecontract met de AVRO omdat ze principieel niet met het nieuwe, Duitse, regime te maken wilde hebben. Haar naam verscheen in het voorjaar van 1940 ten onrechte als zijnde 'een Jood' in de propagandistische nazi-campagnes, maar ze was niet Joods. Ze woonde wel samen met een Engelse vrouw met een Joodse achtergrond. Omdat ze de door plaatsvervangend programmaleider Henk de Wolf verspreide, roddelachtige praatjes over haar vermeende jood-zijn de wereld uit wilde helpen, is ze naar het AVRO-kantoor in Amsterdam geweest om de werkelijke situatie uit te leggen.⁹¹ Veel geholpen heeft dat niet.

Leo (Leendert Jurriaan) Jordaan (1885-1980) was filmcriticus en politiek tekenaar. Ondanks zijn misschien Joods klinkende naam was hij niet Joods (ook niet in de betekenis van de Duitse rassenwetten), omdat zijn vier grootouders zich hadden bekeerd tot het hervormde geloof. De nazipropaganda had daar echter maling aan; zoals in paragraaf 1.1 bleek werd hij stevast genoemd als die bij wijze van propaganda wilde beweren dat de Joden het in de publieke opinie voor het zeggen hadden. Jordaan werkte sinds 1931 voor de AVRO met een wekelijks filmpraatje. Daarnaast was hij actief als schrijvend en tekenend journalist onder andere voor *Het Leven* en *De Groene Amsterdammer*. In mei 1940 liet hij op eigen verzoek zijn contract met de AVRO ontbinden omdat hij principieel niet onder Duits toezicht wenste te werken.

Met acht andere, niet-Joodse medewerkers verbrak de AVRO op 21 mei de tijdelijke contracten. Dat waren:

⁸⁹ 'Vrouwenstemmen in den aether: mevr. Antoinette van Dijk', in: *Deli Courant* 12 december 1936

⁹⁰ 'De uitzendavond van De Joodsche Invalide', in: *Nieuw Israëlietisch Weekblad* 22 februari 1929

⁹¹ Pv verklaring Antoinette van Dijk 19 februari 1947, archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt

⁸⁸ Martin Maas, 'Boris Lensky (1883-1972). Tovenaar op de viool', in: *Ons Amsterdam* 2021/73

Ida de Leeuw-Van Rees (Geboren als Ida Gilkens 1902-1987) verzorgde de AVRO-naaicursus sinds 1926. Zij was getrouwd met een Joodse man: Lucien de Leeuw (1894-1973). Diens moeder heette De Leeuw-Van Rees en met die aangenomen naam maakte Ida furore als samensteller en presentator van een radioknipcursus waarin ze het zelf maken van kleding propageerde. Na het verbreken van haar contract met de AVRO, was ze op 22 juni 1940 weer present voor de radio omdat de AVRO over meer zendtijd kon beschikken en er door de oorlogsomstandigheden een stijgende behoefte was aan het zelf maken van kleding. Ida en Lucien de Leeuw scheidden op 4 april 1941, maar uit merkbekendheidsoverwegingen bleef ze de naam De Leeuw-Van Rees voeren. Tot in 1942 werkte ze ook nog af en toe voor nazi-omroep RDNO. Na de oorlog presenteerde ze tot 1963 voor de AVRO haar knipcursus *Met naald en schaar*. De opkomst van de confectiekleding deed de belangstelling voor het zelf maken van kleding verflauwen.⁹²

P.H. Ritter jr. (1882-1962) was journalist en letterkundig medewerker van verschillende bladen. Daarnaast verzorgde hij cursussen voor de Volksuniversiteit en filminleidingen in bioscopen. Voor de oorlog produceerde hij een ontstellende hoeveelheid beschouwingen, recensies en radiopraatjes over film, boeken en cultuur voor dag- en weekbladen en vanaf 1925 voor de HDO-radio en sinds 1928 de AVRO-radio. Met dat medium had hij een ambivalente verhouding want hij was gecharmeerd door het grote publieksbereik, maar hij voelde tevens dat de oppervlakkigheid en cultuurverlaging er op de loer lagen.⁹³ Daarnaast hield hij er een brievencorrespondentie op na met tal van schrijvers en figuren werkzaam in de cultuursector. Ritter was een echte cultuurpaus, maar ook omstreden door geruchten over omkoopbaarheid en fantasierijke journalistiek.⁹⁴ De contractverbreking van 21 mei was zeer tijdelijk. In juni 1940 trad Ritter weer op voor de AVRO-microfoon, totdat hij als gijzelaar in oktober 1940 naar Buchenwald en later naar St Michielsgestel werd gevoerd. Na de oorlog begon hij vrijwel onmiddellijk weer voor de AVRO-radio zijn causerieën over literatuur te houden.

Piet van Egmond (1912-1982) was organist en dirigent. Hij werkte als organist in verschillende Amsterdamse kerken en sinds 1933 was hij tevens organist van het Concertgebouw. Op 1 oktober 1931 trad hij voor het eerst op als organist voor de AVRO-radio met een programma klassieke werken vanuit de Nieuwe Waalse Kerk aan de Keizersgracht in Amsterdam. In 1933 verzorgde hij circa twintig orgelconcerten voor de AVRO. Vanaf december 1936 kreeg hij de leiding over het vocaal kwartet voor de AVRO-Morgenwijdingen, een half jaar later uitgebreid tot een meer dan zestig personen tellend Morgenwijdingkoor. Daarnaast had hij een zeer drukke praktijk als organist en dirigent.⁹⁵ Door het schrappen van het Morgenwijdingkoor uit de AVRO-programmering,

⁹² W.J. de Jong, 'Ida Jacoba Gilkens', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn15/gilkens> [12-11-2013]

⁹³ Jeroen Dera, *Sprekend kritiek. Literatuurprogramma's in de vroege jaren van de Nederlandse radio en televisie* (Hilversum: Verloren, 2017); Alex Rutten, *De publieke man. Dr. P.H. Ritter Jr. als cultuurhemiddelaar in het interbellum* (Hilversum: Verloren, 2018) 138-187

⁹⁴ Rutten, *De publieke man*; Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam: Boom, 2004), 202-206

⁹⁵ Gerco Schaap, *Piet van Egmond - Een leven voor muziek* (Baarn: Stichting Piet van Egmond Documentatiecentrum, 2003), 58-98

verbrak de AVRO op 21 mei zijn contract. Dat betekende 'een gevoelig verlies aan inkomsten' dat hij compenseerde door organist te worden bij het Amsterdamse City Theater.⁹⁶

Nadat er door het herstel van de tweede omroepzender meer zendtijd kwam, trad Van Egmond weer geregeld op voor de AVRO-microfoon, voor het eerst op 27 juni 1940. Tijdens de oorlog zou hij lang doorwerken onder andere bij de nazi-omroep. Zijn medewerking aan concerten voor Duitse doelen - hij componeerde onder andere een *Winterhulpmarsch* - kwam hem na de oorlog te staan op een veroordeling in het kader van de zuivering van de kunstensector. Hij mocht twee jaar niet dirigeren, maar kon wel als organist blijven optreden. Voor de omroep deed hij dat voornamelijk bij de NCRV; de AVRO had de Morgenwijdingen afgeschaft in het kader van de naoorlogse noodzaak voor een betere programmacoördinatie.⁹⁷

James Brotherhood (1909-?) had de Engelse nationaliteit. Hij verzorgde voor de AVRO-radio cursussen Engels als opvolger van de legendarische Fred Fry. Per les ontving hij daarvoor vijftig gulden. Zijn hoofdkomen haalde hij echter uit zijn eigen taalcursusbureau dat boeken uitgaf en uitstekend profiteerde van de radiopubliciteit. Zijn leven lang zou hij Vogt dankbaar blijven voor de mogelijkheid om voor zijn taalcursussen een groter publiek te trekken. Bij het jubileum van de AVRO in 1973 zei hij dat hij Vogt 'een fijne vent' vond. Want: 'Vogt was altijd zeer geïnteresseerd in mijn werk, zijn Engels was ook bijzonder goed.'⁹⁸ Over het schrappen van zijn cursus in mei 1940 (hij zat midden in een reeks) had hij het nooit meer. Het schrappen van een taalcursus Engels kan in mei 1940 overigens ook gezien worden als een daad met een politieke kant, want het Verenigd Koninkrijk was in oorlog met Duitsland en bovendien had de RBS alle muziek van Engelse componisten voor de radio verboden.

Riek Lotgering-Hillebrand (1892-1984) verzorgde voor de AVRO-radio tussen 1930 en 1967 de kookcursussen *Halfuurtje voor de vrouw* en *Wenken voor de huishouding*. De AVRO koos voor haar omdat ze al geruime tijd vooral bij vrouwen bekend was door haar voorlichtingspraktijken voor gezond en verantwoord eten en het voeren van een moderne huishouding. Ze was auteur van kookboeken, adjunct-directeur van de Nieuwe Amsterdamsche Huishoudschool en sinds 1938 ook nog directeur van het Unilever Voorlichtings Instituut. Een dag per week schoot over voor haar AVRO-rubriek.⁹⁹

Haar contract met de AVRO werd weliswaar op 21 mei 1940 verbroken maar in de programma's van juni 1940 tot en met maart 1941 stond ze weer gewoon in het omroepschema met haar rubriek, ook over onderwerpen die aan de oorlogsomstandigheden gebonden waren: 'broodrantsoen, zuinig koken met boter, dranken voor dezen tijd'. Haar laatste programma stond genoteerd voor 31 maart 1941. Ze weigerde mee te

⁹⁶ AVRO/Vogt aan Piet van Egmond, 31 mei 1940; Van Egmond aan Vogt 2 juni 1940, archief-CABR-NA, dossier 107662-11; Willem Vogt

⁹⁷ Schaap, *Piet van Egmond*, 105-128

⁹⁸ 'Zij maakten de AVRO groot', in: *De Telegraaf* 7 juli 1973

⁹⁹ Anneke H. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990. Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam: Bert Bakker 1990), 175-180

gaan naar de nieuwe nazi-omroep en werd wegens verzetsactiviteiten voor de Stijkelgroep in april 1941 gearresteerd en tot het einde van de oorlog in een Duitse gevangenis geïnterneerd.¹⁰⁰ Direct na de oorlog hervatte ze haar activiteiten voor de AVRO.

Henri Ch.G.J. van der Mandere (1883-1959) was als journalist en commentator actief in de diplomatieke vredesbeweging die rond de Haagse Vredesconferenties bestond. Na de Eerste Wereldoorlog specialiseerde hij zich in de internationale politiek, met name waar het ging om internationale samenwerking ter voorkoming van oorlog.¹⁰¹ Voor de AVRO verzorgde hij vanaf 1935 onregelmatig een causerie over internationale zaken. Gezien de toenemende internationale spanningen breidde de AVRO in augustus 1939 die rol uit door hem een wekelijkse rubriek als buitenlandcommentator te geven, waarin hij 'duidelijkheid aan objectiviteit paarde'. Voortaan elke dinsdagavond om 20.15 gaf hij in twintig minuten onder de titel *De bewegelijke wereld* zijn visie op de wereldpolitiek.¹⁰² Op 14 mei stond hij voor het laatst geprogrammeerd; die uitzending zou door het wegvallen van de radiozenders niet doorgaan en hij keerde in de bezettingstijd ook niet meer op de radio terug.

Jan Gertsen, (geboren 1895) was auteur van boeken over radio- en grammofoontechniek die gebaseerd waren op zijn wekelijkse radiopraatjes, zoals *AVROfoon* (1935), *AVRO huisschijf* (1933 en 1937) over het zelf opnemen van grammofoonplaten) en andere. Hij was in 1932 de ontwerper van het beroemde zelfbouwradiotoestel AVRO Cassandra. Gertsen had een reguliere baan als *chef de bureau* bij de dienst Algemeene Begraafplaatsen in Amsterdam, maar hij gaf regelmatig medewerking aan de AVRO-radio als radio- en fototechnisch medewerker. Hij schreef vele boekjes en maakte films over techniek (onder andere ook een film over Televisie), die hij zelf illustreerde met foto's en tekeningen.¹⁰³

Henk van Wielink (1910-1981) was koorleider en operadirigent. Sinds 1932 trad hij incidenteel voor de AVRO-radio op. Zijn verbroken contract op 21 mei 1940 was van korte duur. Op 24 juli 1940 dirigeerde hij weer een opera bij de AVRO-radio, waarna hij regelmatig medewerking gaf aan muziekuitzendingen van de AVRO en later ook de nazi-omroep. Tijdens de oorlog dirigeerde hij nog verschillende opera's voor het Gemeentelijk Theaterbedrijf Amsterdam. Na de oorlog leidde hij het koor van de Nederlandse Opera.

Bij de medewerkers wier contract werd verbroken was de meerderheid (tien van de zeventien) dus niet-Joods. Procentueel was dat wel meer dan de ongeveer tien procent Joden die in totaal bij de AVRO werkte. Daarbij moet worden opgemerkt dat er nog vier

Joodse musici en een zogeheten 'Joods-vermaagschapt' bij de AVRO waren betrokken, waarvan niet met honderd procent zekerheid is vast te stellen of ze in vaste of in tijdelijke dienst waren, maar hun contracten werden in ieder geval niet ontbonden in mei 1940.¹⁰⁴ Ze werkten eind jaren dertig allen voor het AVRO Dansorkest onder leiding van Ernst van t Hoff, dat in 1939 *AVRO Dance Band* ging heten. Vast staat dat ze niet bij het 'ontslag' van 21 mei betrokken waren; ze bleven allen optreden maar ze werden net als de andere orkestmusici nooit bij naam genoemd in de programmaoverzichten.

Alle vier gingen ze in maart 1941 met een contract voor zestig gulden per week over naar RDNO; om de continuïteit te handhaven was besloten om de omroeporkesten als collectief over te nemen. Vanwege de beroepsverboden voor Joden - vervat in de arier-verklaring die alle omroepersoneelsleden moesten ondertekenen - werden de Joodse musici uit die orkesten in juni dat jaar alsnog ontslagen. Uit het AVRO-orkest betrof dat de violist **Samuel Juliard** (1902-1944), violist **Louis van Coevorden** (1915), trombonist **David van Wezel**, en tenorsaxofonist en zanger **Ab Witteboon**. Ook trad de niet-Joodse vrouw van Juliard (het huwelijk classificeerde haar naar Duitse rassennormen als 'joods-vermaagschapt' en dus niet-aris) tot in 1941 met grote regelmaat voor de AVRO op: violiste **Georgina Juliard-Springer**, beter bekend onder haar artiestennaam Nina Dolce. Zij was tevens leidster van het Pusztá-orkest.

Allen overleefden de oorlog behalve **Samuel Juliard** die op 3 augustus 1943 werd gearresteerd en op 3 maart 1944 naar 'het oosten' werd gedeporteerd, waarna hij drie dagen later in Auschwitz werd vermoord.¹⁰⁵ Zijn vrouw Nina Dolce trad onder die artiestennaam tot in 1941 en in 1943 nog in negen concerten voor RDNO op met haar Pusztá-orkest en als soliste bij andere ensembles. **Louis van Coevorden** werd in januari 1943 gearresteerd en via Vught naar Polen gedeporteerd. Op die reis kon hij ontsnappen en wist hij naar Nederland terug te keren. De rest van de oorlog zat hij ondergedoken in Rotterdam bij zijn niet-Joodse schoonouders.¹⁰⁶ In december 1941 werd **Ab Witteboon** lid van het Nieuw Joodsch Kamerorkest onder leiding van S. Abas; dat orkest trad op tot juni 1942.

Naast de zeven tijdelijke Joodse medewerkers wier contract werd verbroken en de vijf van wie het onduidelijk is welk contract ze hadden maar die wel voor de AVRO bleven werken, waren er tien Joden in vaste dienst bij de AVRO. Daarbij moet aangetekend dat het er meer geweest kunnen zijn, maar - het is eerder gezegd - de AVRO hield voor zover we weten geen register bij van wie Jood was of niet en het relevante archiefmateriaal van de AVRO is niet bewaard gebleven. Op basis van de momenteel beschikbare bronnen kan geen definitieve feitelijke vaststelling van meer dan tien Joden in vast AVRO-dienstverband gemaakt worden; zes daarvan waren musicus, de andere vier werkten in administratieve functies.

Van de tien Joodse musici waarvan zekerheid bestaat dat ze een vast AVRO-

¹⁰⁰ Coks van Eysden, 'Hillebrand, Hendrikje Roelofje (1891-1984)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/hillebrand> [12-11-2013]

¹⁰¹ J.P.A. François, 'Henri Ch.G.J. van der Mandere', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1960, 97-100

¹⁰² 'De bewegelijke wereld. Een nieuwe rubriek op dinsdagavond', in: *De Radiobode* 4 augustus 1939, 11

¹⁰³ 'Jubileum Jan Gertsen', in: *Algemeen Handelsblad* 21 april 1944; 'Jan Gertsen jubileert', in: *Het Volk* 27 april 1944

¹⁰⁴ Ongedateerd 'overzicht van AVRO-medewerkers in mei 1940 in vaste dienst', archief CABR-NA, dossier 107662-1: Willem Vogt

¹⁰⁵ Archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 678: Samuel Juliard en dossier 679: G.M. Juliard-Springer, NA

¹⁰⁶ Archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 116: Louis van Coevorden, NA

contract hadden, waren zes musici in dienst bij het grote AVRO-orkest: **Sam Zilverberg** (1901-?, hobo), **Max Cohen Rodriguez** (meestal zonder 'Cohen' geschreven, 1907-1991, violoncello), **Alexander Baune** (1908-1942, violoncello), **Jacob van der Woude** (viool en concertmeester), **Dolf Karelsen** (1905-1944, pianist, arrangeur) en **Sam Bamberger** (viool). Al deze musici zouden bij de overgang van AVRO naar de nazi-omroep in juni 1941 worden ontslagen in het kader van de antisemitische maatregelen van de bezetter om Joden uit het openbare leven te weren. Dat lot trof ook **Sam Zilverberg** die zich tot het protestantisme had bekeerd en zichzelf niet als joods beschouwde. Maar dat beschermde hem niet tegen de nazi-opvatting dat jood-zijn door rassenwetten (en in dit geval dus door ouders en grootouders) werd bepaald, niet door keuzes voor religieuze overtuigingen. Alle zes musici konden wel een beroep doen op de schadeloosstellingsregeling die bij de overgang naar RDNO voor personeel 'met gewetensbezwaren' werd getroffen (zie paragraaf 2.1.2).

Van deze zes Joodse musici zouden er twee de oorlog niet overleven. **Alexander Baune** trad na zijn ontslag bij de omroep in 1941 toe tot het door Albert van Raalte geleide Joodsch Symfonie Orkest. Hij werd eind 1942 naar Auschwitz vervoerd en aldaar vermoord op 29 december 1942. Op 8 juni 1943 werden zijn vrouw Rebecca Sarphaty (1904), zoon Edwin (1933) en dochter Mirjam (1931) naar Sobibor vervoerd en aldaar vermoord op 11 juni 1943.

Dolf Karelsen was sinds 1931 in vaste dienst bij de AVRO als arrangeur en pianist, onder ander voor *De Decibels* onder leiding van Eddy Meenk, het orkest van Kovacs Lajos (Louis Schmidt) en het AVRO-amusementsorkest onder leiding van Elzard Kuhlman. Karelsen maakte vele arrangementen samen met Pierre Palla, Eddy Noordijk en anderen. Hij was mentor en vriend van David van der Linden (1915-1999), die zijn naam veranderde in Dolf en in 1945 oprichter zou worden van het Metropole-orkest. Karelsen bleef na mei 1940 in dienst bij de AVRO, totdat het beroepsverbod van Joden bij RDNO in juni 1941 dat onmogelijk maakte. Karelsen was getrouwd met de niet-Joodse Johanna Meijer (1907-1986) met wie hij drie kinderen kreeg die de oorlog overleefden.

De niet-praktiserende Jood Dolf Karelsen werd op 17 of 18 augustus 1942 gearresteerd omdat hij zonder Davidster op straat liep met bloemen in zijn handen op weg naar zijn vrouw die in het ziekenhuis lag. Op 8 september werd hij naar kamp Amersfoort gevoerd en vandaar op 7 november naar Westerbork. Op 10 november 1942 ging hij op transport naar Auschwitz, maar werd bij Cosel uit de trein gehaald om dwangarbeid te verrichten bij de aanleg van de spoorlijn Berlijn-Odessa. In werkkamp St. Annaberg ten westen van Auschwitz is hij op een onbekende datum omgekomen.¹⁰⁷

De andere Joodse AVRO-musici in vaste dienst **Bamberger, Zilverberg, Van der Woude** en **Cohen Rodriguez** bleven tot 1 juli 1941 spelen voor de RDNO-radio maar werden toen alsnog om hun Joodse achtergrond ontslagen. Voor Joodse omroepmedewerkers gold een beroepsverbod.¹⁰⁸ Zilverberg, Van der Woude en Rodriguez konden nog een jaar blijven spelen voor het Joodsch Symphonie Orkest onder leiding van Albert van

Raalte. Zij overleefden alle de oorlog en werkten erna voor het Radio Philharmonisch Orkest onder leiding van diezelfde Albert van Raalte.

Er werkten ook nog vier Joden in vaste dienst bij de ondersteunende dienst van de AVRO. Onzekerheid bestond over de Joodse achtergrond van **Frits Thors** (1910-2014) die sinds 1928 in dienst bij de AVRO was als omroeper. Hij kwam uit een familie Joden die sinds de 19de eeuw al waren geassimileerd door niet-Joods te trouwen en kinderen niet-Joods op te voeden. Frits was er daar een van; hij had slechts één Joodse grootmoeder. Maar volgens de nazi-rassenwetten was hij daarmee slechts half-arisch en kon hij in 1941 niet bij RDNO gaan werken, ook al wilde hij dat aanvankelijk wel. Hij ontving een uitkering van de AVRO gevolgd door die van RDNO.¹⁰⁹ Na 1943 werkte hij als handelaar in papiertouw en bij Watson Bedrijfsmachines Maatschappij. Later in de oorlog dook hij onder.

Na de oorlog zou Thors bekend worden als stem die de programma's van Radio Herrijzend Nederland aankondigde. Daarna werkte hij voor de Wereldomroep en AVRO's *Radiojournaal*. Meest bekend werd hij in de jaren zestig en zeventig als gezicht van het *NOS-Journaal* op televisie. Opmerkelijk was dat hij zich vlak na de oorlog aansloot bij een groep programmamedewerkers die, in hun verlangen naar een nationale omroep en met steun van de voormalige verzetspers een heftige aanval op Willem Vogt lanceerde. Volgens Vogt kwam dat omdat Thors 'een ontevredene en betweterige' was. 'Hij zou geen enkele leiding hebben aanvaard buiten die van hemzelf en zodra hij zelf mocht leiden, liep alles vast, hetgeen hij dan weer weet aan anderen'.¹¹⁰ Zijn meelopen met de groep Vogt-critici bij de omroepzuiveringen was opmerkelijk, omdat bij Vogts dood in 1973 Thors helemaal omgeslagen bleek. Hij noemde Vogt toen 'een man die de omroep heeft grootgemaakt, die leiding wist te geven, en aan wie je altijd met diep respect zult terugdenken'.¹¹¹

Drie 'vol-Joden' met een vast dienstverband bij de AVRO werkten bij *De Radiobode*. Redacteur was daar **R. van Beem**, van wie weinig bekend is, de halfjoodse **Rolf Kirchner** en **Mary Vaz Dias**. **Rolf Kirchner** (1912-?) was van december 1933 tot 1 januari 1942 in dienst bij de AVRO als medewerker bij *De Radiobode*. Na 1 januari 1942 ontving hij wachtgeld omdat de AVRO en De Radiobode definitief waren opgeheven en RDNO geen Joodse medewerkers accepteerde. Voor werk aldaar was hij naar eigen zeggen 'niet arisch genoeg'.¹¹² Hij werkte vanaf 20 juli 1942 bij de Joodse firma Theeblokjes-Industrie T'INA in Rotterdam. Het salaris dat hij daarmee verdiende werd in mindering gebracht op het wachtgeld dat hij van de omroep ontving.¹¹³ Vanaf 1 juni 1945 trad hij weer bij de radio in dienst als medewerker van Radio Herrijzend Nederland.¹¹⁴

Bij *De Radiobode* was ook **Marianna (Mary) Vaz Dias** (1906-1989) in vaste

¹⁰⁷ Kees Bestebeurtje, 'Siriusstraat vier huizen, vier verhalen', in: *Eigen Perk*, 38-1 (maart 2018); Jan Jaap Kassies, 'Dolf Karelsen', in: <https://www.muziekshatten.nl/page/10518/dolfkarelsen-1905-1944>; podcast 'Dolf van der Linden... en zijn Metropole-orkest!', NPO Klassiek/AVROTROS 2024

¹⁰⁸ Archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 1722: S. Zilverberg en dossier 1206: M. Cohen Rodriguez, NA

¹⁰⁹ Archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 1465: Alexander Frederik Paul Thors, NA

¹¹⁰ Aanvullende nota van W. Vogt voor den Eereraad, ongedateerd, maar circa juli 1945, in: archief-CABR-NA, dossier 107662-11: Willem Vogt; alsmede collectie-Verkijs 13165, map 43.2, NIBG

¹¹¹ Frits Thors, 'Bij het heengaan van Willem Vogt', in: collectie-Vogt-NIBG 13070, map 16

¹¹² Kirchner aan bestuur Stichting Radio Nederland in den Overgangstijd 12 april 1946, archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 73: Rolf Kirchner, NA

¹¹³ Archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 73: Rolf Kirchner, NA

¹¹⁴ Kirchner aan zuiveringscommissie 24 december 1945, archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 73: Rolf Kirchner, NA

dienst. Zij werkte vanaf 15 december 1928 tot 1 januari 1942 voor de AVRO. Na de definitieve opheffing van de AVRO werkte ze vanaf 1 juni 1942 tot en met september 1943 in het Portugees Israëlitische Ziekenhuis in Amsterdam. Daarna zat ze ondergedoken, eerst bij haar moeder en vanaf januari 1945 bij haar geliefde, de radioreporter Herman Felderhof die ze bij de AVRO had leren kennen. Ze maakte vanaf 27 januari 1942 gebruik van de schadeloosstellingsregeling van RDNO op basis van 170 gulden per maand. Vanwege de grote risico's van het maandelijks melden en tekenen voor ontvangst zag ze ervan af met ingang van 1 februari 1944. Na de oorlog vroeg ze alsnog de resterende bedragen op. Dat verzoek werd in 1954 toegewezen door de Regeringscommissaris van het Radiowezen. Op 7 juni 1945 trouwde ze met de gereformeerde Herman Felderhof, die in 1940 als omroeper en reporter bij de AVRO had gewerkt, maar na maart 1941 door was gegaan als verslaggever bij de reportagedienst van de nazi-omroep.¹¹⁵

2.1.1 Een antisemitische daad? Een tussenbalans

Kunnen we, dit palet van contractbreuken en bestendiging van vaste dienstverbanden overziende, spreken van een antisemitische maatregel om de Duitse bezetter tegemoet te komen in de zin die Verkijk, De Jong en Van den Heuvel in hun geschiedwerken hebben gesuggereerd? Of is Vogts verklaring overtuigend dat het een maatregel 'uit bedrijfsbelang' was waarmee hij tevens enkele Joden (de meest zicht- en hoorbare) 'uit de gevarenzone' wilde halen? Een antisemitische ontslagmaatregel zou je kunnen omschrijven als een maatregel gericht op het discrimineren van Joden omdat ze Joods zijn. Dat lijkt hier niet het geval, omdat de contractopzeggingen van eind mei 1940 niet alleen Joden troffen: zeven van de 17 verbroken contracten trof Joden; vijf contracten met Joden (inclusief een 'Joods-vermaagschapt') werden niet verbroken; en minimaal tien Joden bleven in vaste dienst bij de AVRO.

Bij de naoorlogse zuivering van omroepbestuurders en in het strafrechtelijk onderzoek tegen Vogt is het mogelijk antisemitische karakter van het 'ontslag' van 21 mei 1940 zeer uitvoerig onderzocht. Die onderzoekingen kwamen alle tot de conclusie dat antisemitisme niet aangetoond kon worden. Gezien alle afgelegde, soms tegenstrijdige, verklaringen hechte men waarde aan de redenen die Vogt aangaf voor de contractverbrekingen. Hij verklaarde dat hij door het tekort aan zendtijd gedwongen was freelancecontracten te verbreken en de arbeidspositie zeker te stellen van de circa 220 mensen die een vast dienstverband bij de AVRO hadden; ook van de Joodse medewerkers in vaste AVRO-dienst. De AVRO had een behoorlijk aantal freelancers gecontracteerd 'omdat het omroepprogramma altijd frisch en afwisselend moest zijn, om de luisteraars te blijven boeien'. Dat was een niet erg overtuigend argument als het ging om medewerkers die al sinds de jaren twintig ongeveer hetzelfde programma maakten zoals Han Hollander, Jacob Hamel, P.H. Ritter jr. en Ida de Leeuw-Van Rees.

Maar volgens Vogt was de radio een bijverdienste voor medewerkers met een tijdelijk contract en was het beter de medewerkers die financieel volledig van de

AVRO afhankelijk waren voor ontslag te behoeden, ook de Joden met een vast contract. Daarmee ontkende Vogt dat het verbreken van die contracten iets had te maken met een verlangen om de bezetter 'de wensen van de lippen te lezen', maar slechts 'een kwestie van bedrijfsbeleid' was uitgevoerd op advies van zijn programmeur en na overleg met het dagelijks bestuur. De sterk verminderde zendtijd en de ongewisse toekomst dwong vrijwel alle omroepen tot ingrijpende maatregelen; het verbreken van tijdelijke contracten met personen die ook elders geld verdienden was een van die maatregelen.¹¹⁶

Vogt verklaarde na de oorlog tevens dat hij door de anti-Joodse maatregelen in Duitsland en de stemmingmakerij in de nazi-pers en de Nederlandse uitzendingen van de radiozender Hamburg over 'het Jodenbolwerk AVRO' (zie paragraaf 1.1) zo bevreesd was geraakt voor de veiligheid van de bekende Joodse medewerkers, dat hij hen 'uit de gevarenzone' wilde halen.¹¹⁷ Dat is aannemelijk als het gaat om de overbekende Joodse AVRO-medewerkers zoals Hollander, Hamel, Tak, Van Raalte, Lensky, Roth en Cantor, maar gezien de verschillende namenoverzichten in de door Vogt en de AVRO na de oorlog gemaakte lijstjes, wisten ook de AVRO en Vogt niet exact wie er nu eigenlijk Joods waren of niet. Het is tevens niet uit te sluiten dat Vogt door de vooroorlogse anti-Joodse stemmingmakerij van NSB en Duitse nazi-media bevreesd was geraakt voor het voortbestaan van de AVRO onder het Duitse bezettingsregime.

Het argument dat er in de publieke opinie dreigingen richting de Joden bij de AVRO waren en dat grote voorzichtigheid geboden was, snijdt volgens een van de freelancers met wie de AVRO het contract verbrak - Max Tak - wel hout. Hij verklaarde bij het strafrechtelijk onderzoek tegen Vogt in 1946 dat hij zijn verbroken contract terecht had gevonden, omdat hij zich toch 'op de achtergrond wilde houden' in een tijd waarin radicale nazi's de aanval openden op alles dat Joods was. 'Het was in die tijd beter te zwijgen', aldus Tak over de periode na mei 1940, 'hoe minder men zeide des te beter en zeker voor een man in mijn positie.'¹¹⁸ Ter illustratie haalde hij een artikel over hem aan dat het fel antisemitische NSB-blad *De Doodsklok, volksblad bij de opruiming van het jodendom* in augustus 1940 publiceerde. Daarin sprak men over 'schraper met jodenstreken' Max Tak die dankzij 'de joden van de AVRO' een mooie carrière zou hebben kunnen maken over de ruggen van de musici die bij zijn orkesten in dienst waren.¹¹⁹

Over de invloed van mogelijke Duitse druk voor het verbreken van contracten met prominente Joodse programmamedewerkers liepen de naoorlogse meningen sterk uiteen. Vogt verklaarde in een eerste politieverhoor na zijn arrestatie eind augustus 1946: 'Door de zender Hamburg werd namelijk een hetze tegen de AVRO gevoerd, die als 'de Jodenburcht' werd betiteld. Deze hetze had ook haar invloed doen gelden op de leiders

¹¹⁶ Tenlastelegging bij de arrestatie van Willem Vogt op 23 augustus 1946 inclusief de bijlagen die Vogt maakte voor de commissies Bijleveld en Drost, het verhoor van Vogt door de commissie-Bijleveld op 27 juni 1945 en het verweerschrift van Vogt 'De eigenlijke zaak Vogt', archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt

¹¹⁷ Vogts redenering in deze wordt bevestigd door A.A.M. Enserinck aan Regeringscommissaris van het Radiowezen 18 oktober 1954, in: archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 1149: Albert van Raalte, NA

¹¹⁸ Schriftelijk verhoor Max Tak te New York 29 augustus 1946, archief CABR-NA, dossier 107662-I: Willem Vogt

¹¹⁹ 'Max Tak: Juda's grootste muzikant aller tijde', in: *De Doodsklok, volksblad bij de opruiming van het jodendom* 10 augustus 1940. Dit blad zou overigens in september op last van de bezetter worden verboden omdat men de titel en ondertitel te suggestief en alarmerend vond. Presser, *Ondergang*, Deel 1, 105

der *Rundfunkbetreuungsstelle* die herhaaldelijk in gesprekken blijk gaven van geprikkeldheid over het feit dat bij de AVRO op de meest geëxposeerde microfoonposten Joden werkzaam waren. In het belang van hun eigen veiligheid had verdachte (Vogt, HW) de heeren Van Raalte en Hamel niet meer voor de AVRO laten optreden.¹²⁰ Maar RBS-medewerker Taubert verklaarde later in het rechercheonderzoek naar Vogts gedrag dat zijn baas Freudenberg in mei of juni 1940 geen schriftelijk bevel voor een dergelijk 'ontslag' had gegeven en dat hij Vogt had leren kennen als iemand die alleen 'op bevel' aan nieuwe regelgeving meewerkte. Freudenberg verklaarde echter dat hij wel degelijk een schriftelijk gebod had verstuurd met de nieuwe regelgeving voor omroepen. Aan de verschillende omroepbesturen had de RBS op 17, 19 of 20 mei in ieder geval mondeling meegedeeld dat men zich moest onthouden van kritiek op de *Wehrmacht* en de Duitse machthebbers en dat men zich voor de programmering moest gedragen naar de richtlijnen van de *Reichs Kulturkammer*. Die richtlijnen hielden onder andere in: geen muziek van Joodse componisten, geen Engelse dansmuziek, geen werken van in Duitsland verboden schrijvers en componisten, geen Joodse medewerkers in het programma.¹²¹

Uit de naoorlogse verklaringen van Cantor, Tak en Roth kan men niet concluderen dat zij hun contractverbrekingen als een anti-Joodse maatregel hebben ervaren. Dat gold ook voor de musici Silberberg, Van der Woude, Bamberger en Rodriguez die vlak na de bevrijding door Vogt werden gevraagd een voor hem ontlastende verklaring te ondertekenen. In mei 1945 werd Vogt namelijk al belaagd met allerlei beweringen van zijn tegenstanders in de omroepstrijd dat hij fout was geweest en dus niet meer bij de omroep kon werken, zoals in hoofdstuk 4 nog uitvoerig zal blijken. Vooral 'de fabel van het jodenontslag' werd daartoe ingezet, aldus Vogt.¹²² Daarom besloot hij verklaringen te verzamelen van Joden die bij de AVRO hadden doorgewerkt. Hij wilde daarmee tegengas kunnen geven bij officiële onderzoeken. Het verzamelen van ontlastende verklaringen kwam in de zuiveringspraktijk vaker voor; ook de medebeklaagde omroepbestuurders Antoine Dubois (die in 1941 de omroepen had geconcentreerd in een nationale omroep) en KRO-directeur Speet deden dat bijvoorbeeld.¹²³

Vogt vroeg aan de vier musici om schriftelijk te verklaren dat 'beweringen als zouden zij of eenig ander joodsch collega voor de confiscatie van den Omroep door de Duitschers of hun handlangers door den heer Vogt of door de AVRO ontslagen of beknipt zijn, elken grond missen en tot de lasterpraatjes moeten worden gerekend'. Daarbij moet wel worden aangetekend dat de betrokken vier musici in zekere zin afhankelijk waren van werk dat de AVRO hen in de toekomst zou kunnen geven. Maar de heren musici verklaarden ook bij het politieverhoor in het onderzoek naar Vogt dat zij graag hadden getekend, omdat Vogt altijd goed voor hen geweest was. Alleen Silberberg

beschouwde zich als geen Jood, en daarom schreef Vogt het briefje dat Silberberg moest ondertekenen: daarin schreef hij over 'collega's van Joodschen bloede'.¹²⁴

Dan blijft als enige aanleiding over om antisemitisme te veronderstellen de verklaring van dirigent Albert van Raalte dat hij 'het gevoel had dat ik werd ontslagen omdat ik Jood was'. Maar die verklaring zou ook voortgekomen kunnen zijn uit de na de oorlog geëscaleerde verhouding van Van Raalte met de omroepen over het Radio Symfonie Orkest, waarover meer in hoofdstuk 4 (in het bijzonder paragraaf 4.3). Want die verklaring legde Van Raalte in 1946 en 1947 bij de commissies Bijleveld en Drost af, terwijl hij in februari of maart 1945 nog een (wederom door Vogt opgestelde, maar door Van Raalte bewerkte en zelf uitgetikte) verklaring had ondertekend waarin hij Vogt en de AVRO bedankte voor de manier waarop ze hem behandeld hadden. Volgens Vogt was daar een vriendelijk gesprek aan vooraf gegaan: 'Hij (Van Raalte, HW) beaamde ten volle dat hem daardoor veel leed en gevaar was bespaard en dat hij zijn leven te danken had aan het feit dat hij tijdig uit de openbaarheid was teruggetreden'.¹²⁵ Daaruit kan men overigens ook lezen dat Vogt vermoedde dat het antisemitisme van de bezetter ernstige gevolgen voor bekende Joden kon hebben.

Het in dienst houden van Joodse medewerkers in vaste dienst is tevens een belangrijke indicatie voor het ontbreken van antisemitische drijfveren, net als de contractverbrekingen met niet-Joodse medewerkers. Daarover is weinig origineel archiefmateriaal uit mei en juni 1940 bewaard gebleven, maar het weinige dat er is geeft een beeld van de situatie. Zo is de brief bewaard gebleven waarmee Vogt namens de AVRO op 31 mei het eerder mondeling opgezegde contract met Piet van Egmond bevestigde: 'door de nieuwe omstandigheden zitten wij met een groot overcompleet aan krachten en met een practisch gehalveerden zendtijd, wjl zender Kootwijk slechts 'vulsel' vraagt tussen de nieuwsberichten in.' Daarom was de morgenwijding-koorzang waarover Van Egmond de leiding had opgeschort en moest het contract worden beëindigd: 'waar wij immers al zoveel zorghebben voor de posities van ons vaste personeel'. Van Egmond berustte erin ook al trof het bericht hem 'als een koud stortbad', want 'het gaat om mijn bestaan als beroepsmusicus in een voor kunstenaars zoo uiterst moeilijke toestand'.¹²⁶

Kortom, hoewel Duitse druk mogelijk een rol heeft gespeeld, biedt het archiefonderzoek geen houvast voor antisemitisme als drijfveer achter de contractverbrekingen. Er was eerder sprake van pragmatisch handelen om de organisatie overeind te houden, het vaste personeel (ook de Joden in vaste dienst) te beschermen tegen ontslag en een eventuele Duitse overname van de AVRO en mogelijk ook om prominente Joodse programamedewerkers uit het voetlicht te halen.

Wat men in ieder geval zou kunnen zeggen over het personeelsbeleid van Vogt en de AVRO in de eerste oorlogsmaanden, is dat het hardvochtig was ten aanzien van de

¹²⁰ Verklaring Vogt opgetekend in brief advocaat-fiscaal W.P. Bakhoven aan minister van Justitie 4 september 1946, archief CABR-NA, dossier 107662-I: Willem Vogt. Zie ook de PV's van de verklaringen van Vogt bij politieverhoor op 24 en 26 maart 1947 in dossier 107662-II.

¹²¹ Pv verklaring Eberhard Taubert 2, 3 en 4 januari 1947; verklaring Ernst A. Freudenberg 9 en 10 september 1947, archief CABR-NA, dossier 107662-I: Willem Vogt.

¹²² Pv verklaring H. Cantor-Frank 28 februari 1947; verklaring Vogt bij politieverhoor op 27 maart 1947 en in: 'De eigenlijke zaak Vogt' circa 1946, beide in: archief CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt.

¹²³ Zie bijvoorbeeld de steunbrieven voor A. Dubois van zijn burens, een onderduiker, Jan de Quay en VPRO-bestuurders N. Bruining en E. Spelberg in collectie 248-0378A: A. Dubois, map B, NIOD.

¹²⁴ Schriftelijke verklaring Van der Woude, Bamberger en Rodriguez 25 mei 1945 en Silberberg, 18 juni 1945; verklaring Willem Vogt 27 maart 1947, archief CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt.

¹²⁵ Verklaring Vogt bij politieverhoor op 24 maart 1947, pagina 15 en 16, archief CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt. Zie ook de verklaring van Van Raalte 13 september 1946 en van diens vrouw H.W.S. van Raalte-Horneman op 14 januari 1947 in dit dossier. Voor zover nu bekend is het betreffende briefje helaas niet bewaard gebleven.

¹²⁶ AVRO/Vogt aan Piet van Egmond, 31 mei 1940; Van Egmond aan Vogt 2 juni 1940, archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt.

personen met wie het contract verbroken werd, Joden en niet-Joden. Het geeft aan dat de arbeidspositie en rechtsbescherming van freelancemedewerkers slecht was geregeld; ze waren vrijwel volledig afhankelijk van de luim en mogelijkheden van de opdrachtgever. De meeste van de freelancers met wie de AVRO het contract verbrak, verleenden al meer dan tien jaar hun medewerking aan de AVRO en de omroep dankte mede aan hen ook de status van meest populaire omroep. Volgens het toen geldende arbeidsrecht stond de AVRO formeel in zijn recht om, in verband met sterk veranderende omstandigheden, tijdelijke contracten met onmiddellijke ingang te verbreken. Maar het ging hier om medewerkers met wie een langdurige en veelal warme band was opgebouwd. De meesten leden daardoor een gevoelig inkomstenverlies dat niet gemakkelijk was te compenseren, zeker ook door het voorlopig achterwege blijven van een financiële regeling voor de meeste betrokkenen. Dat gold zeker voor Joodse medewerkers zoals Tak en Hollander, die in juni 1940 ook met contractverbrekingen bij *De Telegraaf* te maken kregen.

Het is, tot slot, de vraag of de AVRO uit 'bedrijfsbeleid' of 'commerciële overwegingen' wel gedwongen was om zich zo hard op te stellen. De AVRO was een rijke organisatie met een zeer hoog eigen vermogen, waaruit geruime tijd schadeloosstellingen of financiële compensaties betaald hadden kunnen worden zonder al te veel schade te berokkenen aan de AVRO zelf. Alleen Albert van Raalte en Jacob Hamel hadden een eenmalig bedrag (tweehonderd gulden in het geval van Van Raalte, 212 gulden bij Hamel) aangeboden gekregen. Een aantal medewerkers (Ritter jr., De Leeuw-Van Rees, Lotgering-Hillebrand, Van Wielink en, niet onder haar eigen naam, Cantor-Frank) kon weer aan de slag nadat de zendtijd door het herstel van de tweede radiozender ruimer beschikbaar kwam. Voor alle freelancers met wie het contract verbroken werd, kwam in 1941 alsnog een schadeloosstelling uit het vermogen van de AVRO en de gelden die uit de nieuwe radiobelasting beschikbaar kwamen. Hoe die regeling tot stand kwam en hoe de rol van de omroepen daarin was, is een verhaal apart.

2.1.2 Schadeloosstelling met terugwerkende kracht

Nadat de bezetter en het nieuwe Departement van Volksvoorlichting en Kunsten in november 1940 hadden besloten de omroepen op te heffen en toe te werken naar een geconcentreerde staatsomroep onder nationaalsocialistische leiding (zie paragraaf 2.2), kwamen ook de meer praktische zaken aan de orde. Dat waren er vele, want die nieuwe nazi-omroep moest zo snel mogelijk gaan werken vanuit de bestaande zender- en studiofaciliteiten die onder een nieuw centraal beheer zouden moeten komen. En liefst ook met inzet van het ervaren personeel van de omroepen. Maar een deel daarvan stond niet te trappelen om bij een nazi-omroep te gaan werken en de anti-Joodse maatregelen van de bezetter maakten het voor Joden zelfs onmogelijk om mee te gaan.

De Gemachtigde voor de Concentratie van Omroepverenigingen Antoine Dubois was ingehuurd voor de taak om dat proces in goede banen te leiden. Hij vormde daartoe een bureau waarin ervaren mensen aan de slag konden om hem te ondersteunen. Een belangrijke man daarin was dr. A.A.M. Enserinck, een jurist die al meer dan

tien jaar in het radiobeleid had gewerkt en in 1933 ook een proefschrift daarover had geschreven. Sinds 1938 was hij secretaris van de Radioraad en de daarmee verbonden commissies. Vooral in de eerste oorlogsmaanden had hij zich in die hoedanigheid een groot voorstander getoond van een nationale omroep. Ook bij de Raad van Beheer van de omroepzendermaatschappij Nozema had hij dat meer dan eens verkondigd, veelal tezamen met voorzitter P. Gerbrandy (die tijdens de bezetting premier van de Nederlandse regering in Londen zou worden) en directeur Antoine Dubois. De laatste kwam hij weer tegen toen hij in december 1940 assistent Van Dubois werd bij de concentratie van omroepverenigingen en de vorming van een staatsomroep. Maar in de eerste bezettingsmaanden had hij een voorkeur laten zien voor samenwerkende omroepen. Met een zekere opluchting kon hij die voorkeur achter zich laten, want hij vond de versplintering in de omroep een gruwel, in het bijzonder ook met het oog op de personeelsbelangen. Na maart 1941 zou hij hoofd Juridische Zaken van RDNO worden. Als zodanig werd hij medeverantwoordelijk voor het ontwerp en de uitvoering van een aantal sociale maatregelen (werkloosheids- en ziekteverzekering, pensioenregeling, sportfaciliteiten e.d.) die RDNO zouden maken tot een sociaal paradijs voor medewerkers.¹²⁷

Hij kreeg in zijn weerzin tegen de omroepen alle steun van Dubois, die zich ook altijd had geïrriteerd aan de eigenbelang najagende omroepen, en de accountant J.F. Haccoû die de meer bedrijfsmatige overgang naar de nieuwe omroep in goede banen moest leiden en aldaar hoofd van de afdeling Economische Zaken zou worden. Alle drie stonden ze bekend als antinationaalsocialistisch, maar die opvatting verhinderde Enserinck en Haccoû niet om mee te gaan naar wat al snel Rijksradio De Nederlandsche Omroep (RDNO) zou gaan heten. Dubois was beoogd directeur-generaal van dat omroepbedrijf, maar de bezetter wilde niet tegemoetkomen aan zijn eis dat RDNO geen propaganda voor het nationaalsocialisme of tegen het koningshuis en de Joden zou maken en de vrijheid van godsdienst zou eerbiedigen. Dubois beperkte zich tussen april 1941 en januari 1944 tot de afwikkeling van de omroepconcentratie, zijn directietaken bij de Nozema (dat onderdeel van de PTT zou worden) en - vanaf september 1941 in dienst van de PTT - de uitvoering van de radiobelasting. Het dubbele salaris dat hij hiervoor ontving maakte hem tot een van de bestbetaalde ambtenaren tijdens de bezetting in Nederland.¹²⁸

In het voorjaar van 1941 ontwierpen Dubois, Enserinck en Haccoû een regeling voor de overgang van het personeel van de omroepverenigingen naar de staatsomroep RDNO. Dat was het begin van een bouwwerk van sociale maatregelen dat onder de nieuwe NSB-leiding van RDNO na april 1941 voltooid zou worden en de omroep voor wat betreft de materiële arbeidsvoorwaarden een uiterst aantrekkelijke plek zou maken om voor te werken. Behalve voor Joden (die te maken kregen met door de bezetter opgelegde beroepsverboden) en principiële tegenstanders van het nationaalsocialisme. Dat sociale bouwwerk bevatte regelingen voor pensioen, arbeidsongeschiktheid, wachtgeld e.d. en het regelde een betere arbeidspositie voor freelancers. Dat alles paste in

¹²⁷ Archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 271: A. Enserinck, NA

¹²⁸ Archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 222: A. Dubois, NA; Dubois aan secretaris-generaal DVK 2 februari 1942, in: archief DVK inv.nr. 102, dossier 714, NIOD

de NSB-strategie om de overgang naar een nationaalsocialistische omroep onder NSB-leiding zo geruisloos mogelijk te laten plaatsvinden met grote herkenbaarheid voor de luisteraars. De bekende stemmen en artiesten moesten zoveel mogelijk hun werk blijven doen, net zoals de vele professionals die alle techniek en faciliteiten verzorgden. In de loop der tijd zouden dan NSB'ers op leidinggevende posities worden aangesteld om de omroep een steeds sterker nazi-profiel te geven.¹²⁹

Het overgrote merendeel van de omroepmedewerkers (in totaal ongeveer duizend personen) ging mee naar RDNO. De omroepen lieten het aan de medewerkers over om de beslissing voor een eventuele overgang of ontslag zelf te nemen. Alleen bij de KRO adviseerde het bestuur, op advies van de aartsbisschop, reporters en omroepers om uit gewetensbezwaren niet mee te gaan. Aan dat advies is overigens, voor zover we weten, geen gehoor gegeven.¹³⁰ Naar schatting honderd personen deden een beroep op de bepaling dat mensen met gewetensbezwaren tegen het nationaalsocialisme in aanmerking konden komen voor een schadeloosstelling.

Hoogst opmerkelijk daarbij was dat ook Joodse medewerkers in aanmerking konden komen, want de generieke bezettingsmaatregelen die Joden radicaal uit het openbare leven moesten verwijderen kwamen vooral in deze periode tot stand. Sinds september 1940 mochten Joden niet meer in overheidsdienst worden aangenomen en alle andere medewerkers (ook voor universiteiten en publieke instellingen) moesten in november een ariërverklaring invullen. In januari 1941 werd bioscoopbezoek voor Joden verboden, in februari ook de toegang tot universiteiten en vanaf 1 april gold voor Joden een verbod op het bezoeken van horecagelegenheden. Wie voor een functie bij het staatsbedrijf RDNO in aanmerking wilde komen moest daarvoor verklaren 'van arische bloede' te zijn. Dat was een Duitse antisemitische maatregel die Enserinck, Haccoû en Dubois - door aan het ontwerp en de uitvoering ervan mee te werken - na de oorlog ernstig is verweten.¹³¹

De schadeloosstellingsregeling voor omroepers kwam erop neer dat de medewerkers die uit gewetensbezwaren ontslag namen financieel ruimhartig zouden worden gecompenseerd. Al naar gelang de duur en omvang van hun aanstelling zou men met ingang van 1 april 1941 recht hebben op behoud van honderd procent salaris gedurende een aantal maanden. Daarna zouden degene met meer dan vijf dienstjaren vier of vijf jaar lang zeventig procent ontvangen, gevolgd door vijf jaar zestig procent en daarna levenslang vijftig procent. Er was zelfs voorzien in een jaarlijks vakantiegeld. Het was een ongekend genereuze regeling waar relatief veel gebruik van gemaakt is. Ook door de Joodse medewerkers, want die stonden bij de uitvoering van het raamwerk dat Enserinck had ontworpen op gelijke voet met de gewetensbezwaarden.

Het is hoogst opmerkelijk dat de Duitse toezichthouders of DVK-ambtenaren daartegen geen bezwaar maakten. Want bij een soortgelijke ontslag van Joodse musici bij niet voor de omroep werkzame, gesubsidieerde orkesten in april dat jaar werd be-

¹²⁹ Verkijs, *Radio Hilversum*, 319-329 en 342-352.

¹³⁰ Verkijs, *Radio Hilversum*, 305. KRO-reporter Paul de Waart en omroeper Leon Povel aanvaardden bijvoorbeeld een functie bij RDNO.

¹³¹ 'Verordening 49/1941 voor uitkering van schadevergoeding' en 'Algemeene Beginselen der Schadevergoedingsregeling' bijlage bij Bedrijfsvergadering RDNO 18 november 1941, archief Nederlandsche Omroep inv.nr. 103, dossier 154, NIOD. Vgl. voor de anti-Joodse maatregelen in 1941: Presser, *Ondergang*, Deel 1, 26-54 en 96-104.

paald dat die Joden alleen een eventuele schadevergoeding uit particuliere middelen konden krijgen. Het hoofd van de afdeling Muziek van het DVK schreef op 30 april 1941 aan de orkestbesturen: 'In geen geval is het aan dit Departement geoorloofd, overheids-gelden voor dit doel te bestemmen.'¹³² Maar de 15 Joodse musici die nog bij de omroeporkesten werkten en mee wilden gaan naar de RDNO bleven nog tot in juni 1941 in dienst bij de nieuwe omroep. De omroeporkesten waren namelijk als geheel overgenomen en de dirigenten van die orkesten verzetten zich tegen een collectief ontslag van artistieke steunpilaren in hun orkest. Bovendien bleef een bevel van de RBS voor dit ontslag van Joodse musici geruime tijd uit. De van de KRO afkomstige programmachef van RDNO Hendrik Schaffers verklaarde na de oorlog dat hij pas tot ontslag van deze Joodse musici overging 'nadat te dien aanzien dwingende bepalingen van de Duitse autoriteiten waren gekomen. Ik ben volstrekt niet anti-Joodsch, maar onder de gegeven omstandigheden kon ik niets anders.' Die getuigenis is bij zijn naoorlogse berechting niet geloofwaardig verklaard.¹³³ Hij legde de ontslagbrieven voor Joodse musici namelijk al in april en mei aan RDNO-directeur Herweijer voor, maar die wilde geen haast maken omdat hij vreesde dat een onmiddellijk collectief ontslag van Joodse musici zou kunnen leiden tot 'inzinking van het spelpeil'.¹³⁴

De concrete uitvoering van deze schadevergoedingsregeling voor omroepmedewerkers had nog vele andere voeten in de aarde, want wie moest wat gaan betalen en hoe zagen alle relevante contracten met de betrokken personeelsleden eruit? De RDNO-leiding wilde de benodigde gelden halen uit de genationaliseerde bezittingen van de omroepen, maar die vonden dat de op 1 januari 1941 ingevoerde radiobelasting ook een financieringsbron zou moeten zijn. Wie voor de regeling in welke mate in aanmerking kon komen, werd uiteindelijk bepaald door een commissie bestaande uit Dubois en Enserinck en vertegenwoordigers van de omroepen die moesten aangeven hoe het dienstverband met de medewerkers eruit had gezien. Dat waren C.A. Keuning namens de NCRV, Arend de Vries voor de VARA, Everhard Spelberg van de VPRO, Paul Speet van de KRO en Willem Vogt van de AVRO.¹³⁵ Na slepende onderhandelingen kwam in november 1941 eindelijk een definitieve regeling over de verdeling van het geld tot stand. De financiering kwam de eerste zeven maanden ten laste van de van de omroepen genationaliseerde vermogens; daarna betaalden men alles uit de radiobelasting. Voor wat betreft het AVRO-personeel dat voor de regeling in aanmerking kwam, werd het geld gedurende zeven maanden na 1 april 1941 betaald door de AVRO in liquidatie, persoonlijk af te halen bij directeur Vogt op het AVRO-kantoor in Amsterdam, ook al was het formeel zo dat Dubois als liquidator het AVRO-geld beheerde. Na 1 november moest men zich voor het krijgen van het geld

¹³² Jan Govers aan besturen gesubsidieerde orkesten 30 april 1941, in: archief DVK inv.nr. 102, dossier 2046, NIOD.

¹³³ Pv verhoor H.J.R. Schaffers 20 augustus 1945, in: archief CABR inv.nr. 105121: Hendrik Schaffers. Of Schaffers nu wel of niet eerder opdracht tot het ontslag gaf is bij zijn naoorlogse berechting inzet van discussie geweest. Volgens RDNO-leidinggevenden J.B. Kooij, Haccoû en J.M. Madsen was Schaffers met de ontslagbrieven al in april 1941 bij hen geweest en ook bij RDNO-DG Herweijer. Bij Schaffers' berechting vond het Gerechtshof diens ontkenning niet 'overtuigend en wettig bewezen'; hij kwam er met een relatief lichte straf (500 gulden boete) vanaf.

¹³⁴ Verkijs, *Radio Hilversum*, 433.

¹³⁵ A.v. en beschikking directeur-generaal Nederlandsche Omroep betreffende J. Cantor-Frank 11 december 1941, in: archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 101: Jetty Cantor-Frank, NA.

uit de schadeloosstellingsregeling bij de kantoren van RDNO in Hilversum vervoegen.¹³⁶

Als basis van de regeling werd voor ieder personeelslid een formulier ingevuld, veelal door de betreffende persoon in samenspraak met de directie van de omroep waarvoor men werkte, in het geval van het AVRO-personeel met Vogt en de AVRO-administratie.¹³⁷ Vogt verklaarde na de oorlog dat hij succesvol heeft geprobeerd ‘om gedaan te krijgen dat zooveel mogelijk personen een schadeloosstelling kregen van een instantie die de kas van de AVRO beheerde en die natuurlijk bezwaren zou hebben geopperd wanneer wij al te zeer den nadruk legden op de status van Losse Medewerker.’ Daarom legde hij aan die beheerder (Dubois) overzichten van contracten voor, waarbij de duur en omvang van een contract waren opgekrikt naar een voor de medewerker voordeliger niveau. Dat wilde meestal zeggen dat de AVRO verklaarde dat de medewerker voor meer dan vijftig procent van het inkomen afhankelijk van de AVRO was geweest. Bovendien sprak hij over ‘vaste medewerkers’, ook als het ‘losse medewerkers’ waren geweest. ‘Tegen een “leugentje om bestwil” moest toen maar niet worden opgezien’, aldus Vogt na de oorlog.¹³⁸ Dubois en Enserinck maakten overigens ook bewust geen opmerkingen naar aanleiding van die lijsten en RBS-leiders Freudenberg en Taubert hebben zich er niet tegen verzet.¹³⁹

En zo konden ook de personen van de regeling gebruik gaan maken waarmee de AVRO eind mei 1940 het contract had verbroken. Zo zou koorleider Jacob Hamel vanaf april 1941 zeven maanden lang met terugwerkende kracht een uitkering uit AVRO-gelden ontvangen op basis van een vastgesteld salaris van 212,50 gulden per maand, in totaal 1350 gulden. Naar verklaring van de AVRO was hij voor meer dan vijftig procent afhankelijk van dit inkomen geweest, zoals gezegd ‘een leugentje om bestwil’.¹⁴⁰ Na die zeven maanden viel Hamel in de schadeloosstellingsregeling die uit het budget van RDNO werd gefinancierd: 85 procent gedurende 3 maanden, zeventig procent gedurende 56 maanden en vijftig procent levenslang.

Hamel was een fatsoenlijk man. Op 9 maart 1942 deed hij keurig bij RDNO opgave van verdiensten die hij kreeg van de jeugdsynagoge en de Nationale Crediet Vereniging. Die inkomsten werden vervolgens in mindering gebracht op zijn uitkering. Op 19 november 1942 deelde hij de administrateur van RDNO ook nog mee dat hij ‘door evacuatie’ (hij bedoelde: door onderduik) een ander adres had gekregen: Wijtenbachstraat 31-4 in Amsterdam in plaats van Retiefstraat 61 III.¹⁴¹ Er is voor het laatst aan Hamel betaald op 1 juni 1943. Hij werd op 20 juni dat jaar bij een razzia in Amsterdam opgepakt en op 9 juli 1943 samen met zijn vrouw in Sobibor vergast. Hij

¹³⁶ ‘Bekendmaking 167’ AVRO 24 november 1941 en ‘Bekendmaking 169’ AVRO 25 november 1941, in: archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt. Verschillende originele AVRO-kwitanties gebruikt bij de uitbetalingen in archief-OK&W inv.nr. 2.14.51, dossier 289, NA.

¹³⁷ Zie bijvoorbeeld de brief van Vogt aan Max Tak 19 juni 1941 in: collectie 248-1814: Willem Vogt, map D, NIOD; Pv verhoor A. Dubois 7 maart 1947, in: archief-CABR-NA 107662-II: Willem Vogt.

¹³⁸ Pv verhoor Vogt 26 maart 1947, archief-CABR-NA 107662-II: Willem Vogt.

¹³⁹ Pv verhoor Eberhard Taubert 30 en 31 december 1946, in: archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt; Verweerschrift Dubois maart 1946 voor commissie-Drost, collectie 248-0378A: A. Dubois, map A, NIOD.

¹⁴⁰ Pv verhoor Vogt op 24 en 26 maart 1947, archief CABR-NA dossier 107662-II: Willem Vogt.

¹⁴¹ Gegevens in archief Omroepzuivering inv.nr. 2.04.72 dossier 445: Jacob Hamel, NA.

kon zijn uitkering dus niet meer ophalen.¹⁴²

Net als Hamel kreeg Han Hollander in 1941 met terugwerkende kracht een financiële compensatie van 2400 gulden eenmalig en 200 gulden per maand uit de AVRO-gelden (en na 1 november 1941 uit RDNO-gelden) op basis van wat hij bij de AVRO zou hebben verdiend. Daarna kreeg hij nog de RDNO-uitkering van 85 procent gedurende drie maanden, zeventig procent gedurende 56 maanden en vijftig procent levenslang.¹⁴³ Hollander kwam voor het laatst zijn uitkering vanuit de radioregeling ophalen op 31 augustus 1942. Daarna kwam hij niet meer, omdat hij naar Westerbork was gedeporteerd en niet meer voor zijn maandelijkse toelage kon tekenen. Op 16 september 1942 kwam hij aan in Westerbork en verbleef daar enige tijd als chef van de kantine.¹⁴⁴ In juli 1943 werd hij samen met zijn vrouw vermoord in Sobibor, op dezelfde dag als Hamel en diens vrouw.

Ook dirigent Albert van Raalte kwam in aanmerking voor de schadeloosstellingsregeling. In zijn geval was die gebaseerd op een vast jaarsalaris van zesduizend gulden, terwijl Van Raalte een freelance contract had gehad. Hij zou vijfhonderd gulden per maand een uitkering krijgen gedurende de rest van de oorlog.¹⁴⁵ Voor Jetty Cantor-Frank werd bepaald dat ze vanaf 1936 vijf jaar voor de AVRO had gewerkt om vijftig procent van haar inkomen te vergaren, terwijl ze in die periode hooguit gemiddeld een concert per week had gegeven. Met terugwerkende kracht vanaf 1 mei 1940 tot 1 mei 1941 kreeg ze 1620 gulden uitgekeerd en daarna maandelijks 135 gulden.¹⁴⁶ In 1941 kreeg ze alsnog een uitkering uit AVRO-gelden, gevolgd door de uitkering vanuit RDNO. De basis daarvan was door de AVRO opgekrikt als was het zo dat ze vijftig procent van haar totale inkomen uit AVRO-optredens had verdiend. Haar uitkering zou tot 30 juni 1942 zijn betaald; daarna ontving RDNO bericht dat ze ‘naar het buitenland is overgebracht’ en niet maandelijks opgave kan doen van haar inkomsten. Later bleek dat ze op 6 oktober 1942 was gearresteerd en naar kamp Westerbork was overgebracht waar ze in de ziekenbarak werkte. In juli 1943 werd ze samen met haar 17-jarige zoon Jacob uit Westerbork ‘zurückgestellt’ en kwam ze in aanmerking voor hervatting van de uitkering die voortaan aan haar zoon werd uitbetaald. Want zelf was ze weer naar Westerbork gedeporteerd.¹⁴⁷

Boris Lensky zou vanaf 1 juni 1941 vallen in de schadeloosstellingsregeling, waardoor hij alsnog zeventig procent van zijn salaris van 238 gulden per maand uit 1940 kreeg gedurende 52 maanden. Dat liep terug tot zestig procent tot aan november

¹⁴² Beschikking directeur-generaal Rijksradio De Nederlandsche Omroep inzake Jacob Hamel, 17 december 1941, archief Omroepzuivering, inv.nr. 2.04.72, dossier 445: Jacob Hamel, NA.

¹⁴³ Overzicht a.v en: Beschikking directeur-generaal Nederlandsche Omroep betreffende Han Hollander 18 december 1941, archief Omroepzuivering inv.nr. 2.04.72, dossier 555: Han Hollander, NA.

¹⁴⁴ Van Brakel, *Han Hollander*, archief Omroepzuivering inv.nr. 2.04.72, dossier 555: Hartog Hollander, NA.

¹⁴⁵ Beschikking directeur-generaal Nederlandsche Omroep betreffende Albert van Raalte 18 december 1941 en brief J.B. Kooij aan A. Enserinck 3 december 1954, archief Omroepzuivering inv.nr. 2.04.72, dossier 1149: Albert van Raalte, NA.

¹⁴⁶ Beschikking directeur-generaal Nederlandsche Omroep betreffende J. Cantor-Frank 11 december 1941, archief Omroepzuivering inv.nr. 2.04.72, dossier 101: Jetty Cantor, NA. Overzicht van betalingen aan negen ontslagen AVRO-medewerkers in het kader van schadeloosstellingsregeling, circa december 1941, in: collectie 248-0378A: A. Dubois, map B, NIOD.

¹⁴⁷ ‘Politierapporten 1942-1943’, Stadsarchief Amsterdam; archief Omroepzuivering 101: Henriëtte Cantor-Frank, NA. Zie ook haar registratiekaarten in Arolsen-archives Deutschland.

1946.¹⁴⁸ In 1941 kon Nicolas Roth na een gesprek dat zijn vrouw met Vogt voerde, deelnemen in de schadeloosstellingsregeling, waardoor ze met terugwerkende kracht 9600 gulden ontving en een maandelijks uitkering daarna.¹⁴⁹

Alle andere op 21 mei uit de AVRO-contracten verwijderde personen (Van Egmond, Ritter Jr., Gertsen, De Leeuw-Van Rees, Brotherhood, Van Wielink) kregen nu de financiële compensatie waarop ze eerder wellicht ook hadden gerekend. Wel op veel gunstiger voorwaarden dan ze in mei 1940 hadden kunnen krijgen. Hoewel ze in mei 1940 zelf haar contract met de AVRO had verbroken, werd zelfs Antoinette van Dijk opgenomen in de schadeloosstellingsregeling die de AVRO en RDNO uitvoerden. Op basis van 145 gulden per maand ontving ze met terugwerkende kracht vanaf 1 juni 1940 ook nog 1595 gulden.¹⁵⁰ Leo Jordaan heeft voor zover bekend, geen beroep gedaan op de schadeloosstellingsregeling. Riek Lotgering-Hillebrand ook niet, omdat ze in april 1941 wegens spionage en verzetsactiviteiten voor de groep-Stijkel was gearresteerd en de rest van de oorlog in de gevangenis doorbracht.¹⁵¹

De in juni 1941 bij de RDNO ontslagen Joodse musici Silberberg, Bamberger, Rodriguez, Karelsen, Van der Woude, Baune, Witteboon, Van Wezel, Juliard, Juliard-Springer en Van Coevorden vielen ook in de regeling, net zoals de 'half-arijsche' Frits Thors en de drie Joden bij *De Radiobode* die nog tot 1 januari 1942 in dienst van de AVRO bleven om lopende zaken af te handelen (Kirchner, Vaz Dias en Van Beem).¹⁵²

In de geschiedschrijving en bij de naoorlogse publieke beoordelingen van de AVRO en Vogt heeft deze schadeloosstellingsregeling, waarvan dus ook Joodse medewerkers profiteerden, weinig tot geen aandacht gekregen. Verkijk zag voor ontwerp en uitvoering van de regeling alleen een rol weggelegd voor Dubois en Enserinck en Loe de Jong besteedde in het geheel geen aandacht aan de overgang van het omroeperspersoneel van de private omroeporganisaties naar een omroepstaatsbedrijf.¹⁵³ Niettemin biedt zij een belangrijke nuance op het verwijt van hardvochtigheid en antisemitisme bij de contractverbrekingen voor AVRO-personeel een jaar eerder. De door deze maatregel getroffen personen, ook de Joden, kregen alsnog met terugwerkende kracht een schadeloosstelling en werden in de wachtgeldregeling opgenomen.

2.2 Vogts Duitsvriendelijkheid

Het tweede punt van discussie over Vogts handelen in bezettingstijd betreft zijn vermeende 'Duitsvriendelijkheid', een begrip dat in de naoorlogse strafrechtelijke en zuiveringsonderzoekingen doorgaans werd vertaald als hulp aan de Duitse bezetter, veelal

¹⁴⁸ Archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 110: Jonas Chits, NA

¹⁴⁹ Pv verklaring Antonia Roth-Maier 4 februari 1947, archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt

¹⁵⁰ Archief Omroepzuivering inv.nr.2.04.72, dossier 161: Antoinette van Dijk, NA

¹⁵¹ Coks van Eysden, 'Hillebrand, Hendrikje Roelofje (1891-1984)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/hillebrand> [12-11-2013]

¹⁵² Overzicht van betalingen aan omroepmedewerkers in het kader van de schadeloosstellingsregeling, archief Nederlandsche Omroep inv.nr. 103, dossier 154, NIOD

¹⁵³ Verkijk, *Radio Hilversum*, 307-310 en 433 ex.; De Jong, *Koninkrijk*, deel 5, 324 ex.

leidend tot collaboratie. De opvatting hierachter is dat Vogt verregaande programmatische aanpassingen zou hebben aangebracht om de Duitse bezetter gunstig te stemmen voor het gewin van hemzelf en/of de AVRO. Zo zou hij samenwerking met de Duitse autoriteiten zijn aangegaan om het aloude AVRO-ideaal te bereiken: Vogt als directeur van een nationale Nederlandse omroep. Vogt zou ook nog eens de landsverraderlijke NSB toegang hebben verschaft tot de radio; een daad (of meerdere) die na de oorlog als 'verraad' of 'fout' werden aangemerkt.¹⁵⁴ Alle drie de beweringen zullen nader onderzocht worden.

2.2.1 Aanpassing bij de omroep, Vogt de AVRO

Bij de beoordeling van het omroepbeleid door leidinggevende functionarissen van de omroepverenigingen in het eerste oorlogsjaar, concludeerde de zuiveringscommissie-Drost in 1946 dat 'een daad moet worden beoordeeld naar de omstandigheden waaronder en het tijdstip waarop die daad is verricht'. In het eerste oorlogsjaar, zo stelde die commissie, was 'vrijwel algemeen het standpunt [...], dat men ten bate van het Nederlandsche volk moest samen werken met de bezetters, zolang de samenwerking niet leidde tot gewetensconflicten of niet houdbaar werd door kwade trouw van degenen met wie men samenwerkte'.¹⁵⁵

Over de meer gedetailleerde oordelen van de commissie-Drost handelt paragraaf 4.1. Op deze plaats signaleren we dat later historisch onderzoek heeft uitgewezen dat alle omroepverenigingen er in de eerste bezettingsmaanden van overtuigd waren dat ze moesten proberen overeind te blijven om een tegenwicht te kunnen bieden aan de nazi-bezetter en hun handlangers bij de NSB. Men droeg niet alleen de verantwoordelijkheid voor vele personeelsleden die bij hen in dienst waren en die men niet in handen van een NSB-leiding wilde drijven, maar ook voor de manier waarop radioluisteraars enigszins op de hoogte konden blijven van relevante gebeurtenissen. Daarvoor vonden de omroepen het onvermijdelijk om in gesprek te blijven met de bezettingsinstanties en in zekere mate tegemoet te komen aan hun eisen.

Voor hen geruststellend in de eerste weken van de Duitse bezetting was dat het fundament onder het omroepbestel onaangetast leek te blijven. Er kwam geen Duits omroepbedrijf dat de programmering zou overnemen en de NSB werd duidelijk buiten de radio gehouden. Zoals in hoofdstuk 2 al bleek zorgden ook de AVRO en Vogt er persoonlijk voor dat de NSB in de meidagen van 1940 geen voet aan de grond kreeg bij de radio. De nieuwsberichtgeving van het ANP (waaronder de Radionieuwsdienst viel) kwam wel onmiddellijk onder Duitse toezicht en voor de overige programma's kwam er preventieve censuur vanuit de RBS. Maar preventieve censuur had ook voor de oorlog bestaan, omdat de Nederlandse regering toen onder andere de 'polariserende politiek' buiten de ether had willen houden omdat men vreesde dat zoiets tot 'onaangename spanningen in de huiskamers' zou kunnen leiden. Een al te grote aanpassing aan het

¹⁵⁴ Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam: Prometheus, 1999)

¹⁵⁵ Rapport beoordeling Antoine Dubois door commissie-Drost augustus 1946, collectie 248-0378A: A. Dubois, map A, NIOD

RBS-verbod op politieke uitzendingen vereiste dat dus niet.¹⁵⁶

Vanzelfsprekend waren de normen voor de gewenste programmahouding vóór de oorlog fundamenteel anders dan de RBS vanaf mei 1940 hanteerde. Verboden waren nu vooral uitzendingen die indruisten tegen de belangen van het Derde Rijk, het *Reichskommissariat* en de *Wehrmacht*. Maar in de praktijk zei de RBS wel degelijk rekening te willen houden met de Nederlandse tradities. Ook volgens Verkijk mochten de omroepen uitzendingen blijven maken die pasten binnen hun identiteit. Voor de uitzendingen die de RBS uit eigen overweging noodzakelijk vond, kwam het fenomeen *Auflagesendung*. Die uitzendingen werden veelal gemaakt naar Duits idee en voor de uitvoering met personeel van, maar buiten verantwoordelijkheid van de omroepen.¹⁵⁷

De geruststellende woorden van Seyss-Inquart bij zijn installatie als *Reichskommissar* op 29 mei zorgden ook voor enige opluchting bij omroepbestuurders. Hij beloofde dat Nederlandse bestuursautoriteiten binnen zijn toezicht mochten blijven functioneren en dat zijn regering 'dit land en zijn bevolking noch imperialistisch in het nauw [wil] drijven noch aan dit land en zijn volk onze politieke overtuiging [wil] opdringen'. Maatregelen zoals het verbod op demonstraties, vergaderingen, stakingen en beluistering van 'vijandelijke radiozenders' waren volgens Seyss-Inquart slechts 'noodzakelijk' om de rust te bewaren.¹⁵⁸

Bak en Berkelaar vermelden in hun studie over de geschiedenis van de NCRV dat het bestuurslid Keuning begin juni erkende 'dat de Deutsche overheid niet alleen correct optreedt, maar ook met begrip voor de moeilijke situatie van ons volk. Het Nederlandsche karakter van onze NCRV mag gehandhaafd blijven.'¹⁵⁹ In een soortgelijke opgeluchte stemming vergaderden de KRO en zelfs de sterk antinazistische VARA in die eerste oorlogsweken. Bij de VARA brak wel een strijd om de juiste strategie uit, met name ook nadat die omroep op 20 juli 1940 onder curatele was gesteld van een door het Rijkscommissariaat benoemde 'gevolmachtigde voor de marxistische partijen', het voormalig NSB-kamerlid Meinoud Rost van Tonningen. De aanpassers hielden bij de VARA echter ruimschoots de overhand, omdat men het apparaat en het personeel niet zomaar in handen wilde geven van figuren als Rost van Tonningen, die zich voor de oorlog al had laten zien als een van de meest fanatieke nationaalsocialisten. En zo sprak voorzitter Arend de Vries op 24 juli voor de radio een door programmasecretaris Arie Pleysier geschreven redevoering uit waarin de voortgaande aanpassing werd gerechtvaardigd: 'Het spinrag van het vrije spel der maatschappelijke krachten is weggevaagd; het perspectief is daardoor vrijer geworden. (...) niets is ingestort dan een beletsel op de weg naar een betere samenleving, indien ieder trouw blijft aan zijn overtuiging en bereid is om ondanks alle moeilijkheden mee te bouwen aan een nieuwe arbeidersgemeenschap.'¹⁶⁰

In zijn studie over de KRO laat Manning zien dat ook in de KRO-leiding strijd over de gewenste koers ontstond, maar dat een grote meerderheid in de bestuursor-

¹⁵⁶ Wijffes, *Radio onder restrictie*, 21-26, 147-149 en 245-248.

¹⁵⁷ Verkijk, *Radio Hilversum*, 143 e.v.

¹⁵⁸ De Jong, *Koninkrijk, Deel IV* (1972), 45-46 e.v.

¹⁵⁹ Als geciteerd in: Bak en Berkelaar, *Verkundiging en verstrooiing*, 112-113.

¹⁶⁰ Radiorede Arend de Vries, 24 juli 1940, *De Radiogids*, 27 juli 1940. Over de VARA in het eerste oorlogsjaar zie uitvoerig: Wijffes, *VARA, biografie van een omroep*, 123-141.

ganen van de KRO voor aanpassing was, omdat men het personeel en de luisteraars niet wilde blootstellen aan een onbegrensde nazi-bezetting. Het dagelijks bestuur onder leiding van pater J. Dito stelde zelfs de heimelijke NSB-sympathisant George Bosman aan als verbindingsman tussen de KRO en de RBS om de relaties soepel te laten verlopen en direct te kunnen reageren op mogelijk ongunstige maatregelen. De perfect Duitssprekende Bosman werd tevens adjunct-secretaris van het Centraal Bureau van den Omroep, het door AVRO-voorzitter De Clercq geleide orgaan waarin de omroepen voor de oorlog al min of meer samenwerkten.¹⁶¹

De grens tussen 'aanpassing' en 'Duitsvriendelijkheid' is dus moeilijk te trekken, want elke aanpassing aan de Duitse eisen en bevelen vereiste concessies in de dagelijkse omroeppraktijk. Er waren wel gradaties in de aanpassing aan het Duitse regime zichtbaar. Willem Vogt riep bijvoorbeeld in juli in een *Radiobode*-artikel getiteld 'Luistertucht' zijn luistervinken op om het Duitse verbod te eerbiedigen om naar buitenlandse (lees: uit Engeland afkomstige) radiozenders te luisteren. Het opvolgen van dat verbod was volgens hem 'eer als oefening tot tucht, dan uit vrees voor straf' te beschouwen. Het was 'een bevel waartegenover verzet niet baat, tersluiks overtreden afstoot, gehoorzaamheid niet onteert, eer leert!'¹⁶²

In hetzelfde nummer van *De Radiobode* stond de toespraak afgedrukt die Vogt begin juli had gehouden bij de eerste uitzending gericht op Nederlands-Indië na de capitulatie in Nederland. Hij probeerde de Nederlandse luisteraars in Indië gerust te stellen over een 'mogelijk schrikbewind' dat familie of vrienden in Nederland zou teisteren. Dat was niet het geval, aldus Vogt die net als veel Nederlanders in deze maanden niet in het openbaar sprak over de honderden Nederlanders die omgekomen waren bij het bombardement op Rotterdam en de slag om de Grebbeberg. Vogt sprak zelfs zijn dankbaarheid uit over de Duitsers die 'ons een zwaar en met bitterheid te dragen juk zouden hebben kunnen opleggen (...) maar zij deden en doen het niet. Integendeel. Zij hebben zich ridderlijke en hoffelijke tegenstanders getoond in den strijd en grootmoedige overwinnaars, die ons behandelen als hun gelijken; dat wil zeggen als hoogstaande beschaafde mensen; met overgave gehoorzaamend aan een discipline die als een erecode wordt in acht genomen.'¹⁶³ In het populaire weekblad *De Prins* prees Vogt diezelfde maand juli tevens de RBS: 'Zeker is dat de nieuwe orde die zich nu aan ons voordoet, ruimschoots plaats laat voor bewondering voor de scheppende krachten in ons Nederlandsche volk. En zoo gezien, wettigen de perspectieven van den omroep naar mijn meening een gematigd optimisme.'¹⁶⁴

Wie de voorgeschiedenis van de AVRO kende zou overigens niet hebben opgekeken van Vogts opvatting dat de AVRO beschikbaar was om de 'spreektribune' te zijn van het Nederlandse volk: 'Er is geen omroep ter wereld te vinden die zulk een apparaat

¹⁶¹ Manning, *Zestig jaar KRO*, 126-128; Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 86-87.

¹⁶² W.V., 'Luistertucht', in: *De Radiobode* 12 juli 1940.

¹⁶³ Toespraak W. Vogt 'Uitzendingen naar Indië hervat', in: *De Radiobode* 12 juli 1940.

¹⁶⁴ Theo Straatsma, 'Gesprek met AVRO's directeur W. Vogt', in: *Weekrevue De Prins* 13 juli 1940.

heeft gesticht uit zo zuivere vrije krachten van een volk als de AVRO dit heeft weten te doen', schreef Vogt in augustus 1940 in zijn *Radiobode*. 'Er is ook geen instelling die zo heeft verfoeid, dat de omroep werd gebruikt als een zeepkist in Hyde Park vanwaar af men de burgers van eenzelfde land tegen elkaar in het politieke harnas kon jagen. De omroep van de toekomst zal ook voor Nederland het apparaat moeten zijn, waardoor geen stemmen meer klinken, die elkaar pogen te overschreeuwen, maar waaruit het unisono wordt gehoord van het algemeen belang van de dragers van de cultuur, van het zelfbewuste gezag van den Staat, dat niemand verdrukt, noch bevoorrecht.'¹⁶⁵ Dat laatste was op zijn minst naïef te noemen ten aanzien van het naziregime dat toch evident was gebouwd op onderdrukking van tegenstanders.

Maar een soortgelijk geluid liet Vogt door *De Telegraaf* half juli optekenen bij de jaarvergadering van de AVRO: 'Een beweging die oud wil vervangen door nieuw en daarbij de AVRO onder den voet poogt te loopen, mist de eigenschappen die alleen maar tot slagen kunnen leiden en is dus gedoemd tot falen. In de branding van deze tijden staat de AVRO gelijk een rots, om welks voet de nieuwe maatschappij zich later zal kunnen schikken, zonder in haar en bouwwerk te zien, dat bij welken nieuwen maatschappelijke bouwstijl het ook zij, niet past.'¹⁶⁶ Dat was volkomen in lijn met Vogts vooroorlogse opvatting over de AVRO als nationale omroep, maar het ging om het moment waarop hij dat nu schreef. Ook de bezetter wilde namelijk een nationale omroep die 'in het algemeen belang' handelde. Maar in hun opvatting viel dat algemeen belang samen met de nationaalsocialistische ideologie en bij Vogt was dat niet het geval.

Bij diezelfde jaarvergadering betoonde AVRO-voorzitter De Clercq zich nog optimistischer over de toekomst en de kansen van de AVRO in de nieuwe tijd. Na de onzekere eerste oorlogsweken was er volgens hem nu nieuw enthousiasme in AVRO-kringen aan het ontstaan. De op 10 mei stilgelegde werkzaamheden aan het nieuwe studiogebouw in Hilversum en de vernieuwing van het hoofdkantoor aan de Keizersgracht in Amsterdam waren hervat. Op 2 september zou het nieuwe studiogedeelte - dat via een gang onder het Melkpad was verbonden met het in 1936 geopende studiocomplex - feestelijk in gebruik worden genomen. De gevreesde massale wegloop van AVRO-leden was tevens uitgebleven. Eind 1940 zou slechts tien procent van de AVRO-leden hun lidmaatschap hebben opgezegd; meer dan 150.000 Nederlanders bleven loyaal aan de AVRO.

Het groeiende optimisme bij de AVRO lag in het verlengde van de aloude wens om een nationale omroep te zijn. Volgens een naoorlogse verklaring van voorzitter De Clercq zou Vogt 'in zijn hart zozeer voorstander zijn van een Nationale Omroep dat hij van het feit dat Nederland bezet was, gebruik zou willen maken om den AVRO dien eenen Nationalen Omroep te laten zijn.'¹⁶⁷ Liefst als enige dus, want er was geen betere gelegenheid om van de frustrerende degradatie van de AVRO tot een van de vier omroepen uit 1930 af te komen dan nu. Toen in de zomer van 1940 de andere omroepen, de

¹⁶⁵ W.V., 'Denkbeeld en instrument', *De Radiobode* 2 augustus 1940

¹⁶⁶ 'De AVRO in de branding', in: *De Telegraaf* van 15 juli 1940

¹⁶⁷ P.v. verhoor G. de Clercq 27 januari 1947, archief-CABR-NA 107662-II: Willem Vogt. Vgl. Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 110 ex.

Radioraad en de secretaris-generaal van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen G.A. van Poelje plannen maakten om een eenheidsomroep tot stand te brengen los van de Duitse overheid en de NSB, stelde de AVRO zich dus onwillig en af en toe sterk afwijzend op. Voor de omroepen en de Radioraad was samenwerking voldoende, maar de AVRO dacht dat er meer te halen was.¹⁶⁸ Dat bleek al spoedig na de zomer van 1940 een vergissing.

2.2.2 Vogt, NSB en de radioprogramma's tot december 1940

De NSB bleef na mei 1940 al met al op grote afstand van de radiomicrofoons en de door hen gehate omroepverenigingen bleven functioneren. Grote irritatie riep Vogt in NSB-kringen op toen hij begin juni in *De Telegraaf* liet optekenen dat de AVRO van plan was door te werken en daarbij vermeldde dat de AVRO nog steeds 'de eigen aard van ons Nederlandsche volk' vertegenwoordigde.¹⁶⁹ Het door de NSB uitgegeven *Het Nationale Dagblad* vond dat de NSB die 'eigen aard' vertegenwoordigde en plaatste Vogt op een schavot omdat hij 'de afgeloopen jaren de AVRO tot één groot joden-aquarium heeft gemaakt'.¹⁷⁰ Eind juni 1940 kondigde de bij de AVRO ontslagen dominee Ekering op de Hagespraak van de NSB aan dat 'den leider' (Mussert) hem opdracht had gegeven een nieuwe nationale omroep op te richten die de oude 'zuilen-kliek' zou gaan vervangen.¹⁷¹

Van dat initiatief werd daarna weinig meer in de openbaarheid vernomen, omdat de toestroom van leden of begunstigers tot rond de 10.000 beperkt bleef en wellicht ook omdat een nieuwe ledengebonden omroepvereniging toch te veel deed denken aan de vooroorlogse zuil-omroepen. Daar stonden ook de leiders van de RBS niet bij te juichen. Begin augustus kwam Ekering bij de RBS om zendtijd voor zijn NSB-omroep vragen, maar Freudenberg en Taubert wezen hem de deur omdat de radio niet beschikbaar was voor 'einzelen politischen Parteien und für parteipolitische Zwecke'.¹⁷² Naar de opvatting van Freudenberg en Taubert miste de NSB ten ene male de middelen, de ervaring en de kennis om goede radio te maken. Politieke vorming van Nederland in nazi-richting was het best gediend met inzet van de bestaande omroepen: 'Beeinflussung des Rundfunkprogrammes im heutigen nationalen und sozialistischen Sinne ist am zweckmässigsten über eine der bestehenden Rundfunkorganisationen'.¹⁷³ Met de 'eine' bedoelde men waarschijnlijk de AVRO omdat die omroepvereniging vanaf de eerste dag van de bezetting voor de Duitsers het meest voor de hand had gelegen om de nieuwe eenheidsomroep in Nederland te gaan worden of leiden.

De NSB-leiding was zich ook zelf bewust van de tekortkomingen van een eigen omroeporganisatie. In de loop van augustus en september veranderde de koers:

¹⁶⁸ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 91 ex.

¹⁶⁹ Interview met Vogt, verschenen onder de titel 'Wij werken door en hebben ruimen armslag', in: *De Telegraaf* van 6 juni 1940

¹⁷⁰ 'Het hopelooze tekortschieten van onze 4½ zuilen-omroep', *Het Nationale Dagblad* 14 juni 1940

¹⁷¹ 'De Hagespraak der bevrijding', *Het Nationale Dagblad* 24 juni 1940

¹⁷² Notitie bespreking Freudenberg en Taubert met ds. Ekering 8 augustus 1940, als geciteerd in: Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 104

¹⁷³ 'Aktenvermerk' RBS voor Oberregierungsrat P. Fink (hoogste ambtenaar van de hoofdafdeling Volksaufklärung und Propaganda bij het Rijkscommissariaat), 9 augustus 1940, in archief-GKzV inv.nr. 061, dossier 225, NIOD

niet een eigen omroep was het doel, maar een nationaalsocialistische staatsomroep onder NSB-leiding. De bezettingsautoriteiten stuurden daar ook steeds nadrukkelijker op aan, omdat de plannen van de omroepen (ook van de AVRO) voor een gecentraliseerde omroep naar hun smaak niet ver genoeg gingen en het proces veel te lang ging duren. En er waren ook machtige figuren in het bezettingsregime die juist een grotere rol voor de radio in de politieke propaganda voor het nationaalsocialisme zagen, zoals *Generalkommissar* Fritz Schmidt, die feitelijk de NSDAP in Nederland vertegenwoordigde. Hij was veel meer geneigd om de NSB een grotere rol te geven in de vormgeving van nazi-Nederland en hij wilde ook het liefst de omroepen opheffen. Deze opvatting werd gesteund door de *Reichs Rundfunk Gesellschaft* (RGG), het Duitse genazificeerde omroepstaatsbedrijf dat feitelijk de RBS in Nederland aanstuurde en hiermee hoopte nog meer macht te verwerven over de Europese radionetwerken.¹⁷⁴

Op 3 augustus bezocht Heinrich Glasmeier, de hoogste man van de RRG, Nederland en hij maakte bij de RBS en het Rijkscommissariaat geen geheim van zijn voorkeur voor een Nederlandse staatsomroep naar Duits model. Idealiter zag hij echter niet Willem Vogt maar Nozema-directeur Antoine Dubois als leider daarvan. Glasmeier had Dubois voor de oorlog in internationaal radio-overleg leren kennen als een krachtig, praktisch werkend bestuurder met een grote kennis van technologische kwesties. En Dubois was nog steeds voorzitter van de Union Internationale de Radiodiffusion (UIR), het internationale samenwerkingsverband van nationale omroeporganisaties. Daar toonde Dubois aan in deze hectische tijden diplomatiek te kunnen optreden, waardoor bij de UIR-vergaderingen in Zwitserland zelfs Duitse en Engelse delegaties bij elkaar aan tafel bleven zitten hoewel hun landen feitelijk in oorlog met elkaar waren.

Dubois had wel oren naar een leidinggevende functie bij de omroep, want hij had altijd al weerzin gevoeld bij de versplintering rond omroepverenigingen. Ergens in de zomer of het vroege najaar van 1940 ging hij bij de voorman van de Nederlandsche Unie Jan de Quay langs om hem te vragen of de Unie - een nieuwe politieke beweging die een tegenwicht wilde bieden tegen het Rijkscommissariaat en de NSB - hem als leidinggevende van een nieuwe gecentraliseerde omroep zou steunen. Daar zag de Unie wel wat in, want ook daar leefde niet veel enthousiasme voor de omroepen. De Unieleiding sprak in deze periode overigens wel met Willem Vogt, die wat betreft de opvattingen over de aanpassingskoers die Nederlandse organisaties in bezettingstijd moesten varen ongeveer hetzelfde dacht als de Unie.¹⁷⁵

Maar de allesbepalende rol bij het vormgeven van de nieuwe omroep bleef vanzelfsprekend bij de Duitse bezetter en daar was de opvatting van de RRG-directeur Glasmeier steeds dominanter. Een Nederlandse staatsomroep zou in de visie van Glasmeier net zoals in Duitsland betaald moeten worden uit een in te voeren belasting op radiotoestellen, omdat de inkomsten van de Nederlandse omroepen (bijdragen van

¹⁷⁴ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 100-104; Crone, *Hilversum unter dem Hakenkreuz*, 146-147; Verkijk, *Radio Hilversum*, 171-174

¹⁷⁵ Verklaring Jan de Quay 28 februari 1946 en Pv verhoor E. Taubert voor PRA bijzonder gerechtshof 13 januari 1947, collectie 248-0378A: A. Dubois, map B, NIOD. Vogt maakte melding van zijn contact met de Unie-leiding in: notulen Radioraad 26 november 1940, archief-Radioraad inv.nr. 2.27.05, dossier 5, NA. Dubois in: 'Samenvattend verslag van Ir. A. Dubois inzake de omroepgebeurtenissen gedurende de oorlogsjaren voor zover deze op hem betrekking hebben in de daarop gevolgde zuivering' d.d. 3 december 1949, collectie 248-0378A: A. Dubois, map C, NIOD

leden en programmagids-inkomsten) zouden wegvallen. Met een dergelijke staatsomroep zou de sturing van het Nederlandse volk richting een nationaalsocialistische gezindheid ook beter kunnen worden uitgevoerd.¹⁷⁶

Dat argument sprak de figuren in het Duitse bezettingsapparaat aan die de radioprogramma's een meer uitgesproken politiek karakter wilde geven, *Generalkommissar* Fritz Schmidt voorop. De politiek van de RBS was sinds het bezoek van Glasmeier duidelijk op deze figuren gericht. Op 9 augustus verklaarde Freudenberg aan de onder Schmidt vallende hoofdafdeling van het Rijkscommissariaat voor Volksvoorlichting en Propaganda dat de oprichting van een Nederlandse staatsomroep naar Duits voorbeeld het doel was.¹⁷⁷

De loyaliteitsverklaring van NSB-leider Mussert aan Hitler in september 1940 maakte de positie van Schmidt sterker; blijkbaar was de NSB genegen om zich volledig aan het gezag van Hitler te onderwerpen. Hoewel Glasmeier bepaald niet onder de indruk was van de organisatorische begaafdheden van het NSB-kader, was hij er niet op tegen toen Schmidt in september met 'het bevel' voor de RBS kwam om de NSB een meer invloedrijke positie te geven.¹⁷⁸

Ook de NSB zette een andere koers in. Op 1 oktober was al een zeer competente vertrouweling van Mussert - ingenieur Willem van der Vegte, sinds mei 1933 een NSB-lid van het eerste uur (stamboek 12707) - benoemd tot hoofd Technische Zaken (waaronder radiozaken vielen) op het NSB-hoofdkwartier. Dat was een opmerkelijke benoeming want Van der Vegte kwam uit een topfunctie in het bedrijfsleven; hij was directeur bij de Nederlandse tak van het Duitse elektronicaconcern Siemens. Van der Vegte verklaarde zijn, al in oktober in gang gezette, opmerkelijke overstap uit zijn overtuiging dat Nederland een nationaalsocialistische gemeenschap moest worden en dat de nieuwe orde onder Duits gezag ongekende mogelijkheden daartoe bood.¹⁷⁹

Hij pakte de zaken voortvarend aan. In oktober kreeg de NSB twee kwartier zendtijd per week (buiten verantwoordelijkheid van de omroepen), niet ter vervanging van programma's van de omroepen maar om de eigen leden te informeren over belangrijke zaken. Voor de benodigde faciliteiten om die kwartiertjes te vullen richtte de NSB zich tot de AVRO. Die wilde de faciliteiten wel verstrekken, maar op voorwaarde dat de verantwoordelijkheid voor de inhoud van de programma's volledig bij de NSB bleef liggen.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Ansgar Diller, *Rundfunkpolitik im Dritten Reich* (München: DTV, 1980), 422-429

¹⁷⁷ Aktenvermerk Freudenberg aan P. Fink 9 augustus 1940, archief-GKzV inv.nr. 061, dossier 225, NIOD; Crone, *Hilversum unter dem Hakenkreuz*, 146-147. Dit boek geeft tevens het meest inzichtelijke kijkje in de verhoudingen tussen de verschillende Duitse instanties en hun soms fors afwijkende belangen en strategieën.

¹⁷⁸ Verklaring E. Taubert 7 januari 1947, archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt

¹⁷⁹ Binnen een jaar zou hij een ongekende hoeveelheid topfuncties verzamelen, waaronder prominent vanaf januari 1942 die van directeur-generaal van de PTT. Pv verhoor Van der Vegte 27 juni 1946 en verhoor C.J. Huygen 12 mei 1949, in archief-CABR-NA, dossier 71258: Willem van der Vegte; Matthijs Dicke, Eric Smulders en Timo de Rijk, *Siemens in Nederland. 125 jaar innovatie* (Den Haag: Siemens Nederland, 2004), 63

¹⁸⁰ Het door Ekering opgerichte NSB-vehikel 'Nationale Omroep' dat formeel nog door Van der Vegte werd geleid, werd opgeheven zonder daar ruchtbaarheid aan te geven. Ekerings weinig geslaagde optreden in de radiowereld was definitief uitgespeeld. De NSB-zendtijd moest volledig onder controle blijven van de NSB-partijleiding. Pv verhoor Van der Vegte 27 juni 1946 en C.J. Huygen 12 mei 1949, in: archief-CABR-NA, dossier 71258: Willem van der Vegte. Vgl. Verkijk, *Radio Hilversum*, 155-156

Tussen oktober 1940 en de zomer van 1941 zou Van der Vegte zich intensief bemoeien met de radio. Van het gemarchandeer van de omroepen om tot wankelende samenwerking te komen, moest hij niets hebben. Zijn koers was gericht op een centraal geleide staatsomroep, omdat - zoals hij in december liet weten - hij 'steeds een vurig voorstander is geweest van eenheid op omroepgebied voor de verwezenlijking van welk ideaal hij gaarne bereid is alle krachten te geven en geheel zijn persoon in te zetten'.¹⁸¹ In eerste instantie probeerde hij dat doel te bereiken door de AVRO en Vogt aan de zijde van de NSB te krijgen. Op verzoek van Freudenberg en samen met secretaris-generaal van de NSB ir. Carel Huygen nodigde hij in november (een exacte datum is niet bekend) Vogt uit om op het hoofdkwartier van de NSB in Utrecht te komen praten over de mogelijkheden van een nieuw radiobestel.¹⁸²

Over dat gesprek is bij de naoorlogse beoordeling van Vogt veel te doen geweest. Volgens Verkijk was de inzet een brief van de AVRO aan de NSB waarin Vogt zou hebben toegezegd dat het AVRO-apparaat ter beschikking stond voor een omroep onder NSB-leiding. Die brief was volgens een mondelinge getuige van Verkijk gezien door de AVRO-archivaris (onduidelijk is wanneer exact) maar is na de oorlog niet aangetroffen in welk archief ook.¹⁸³ Het is overigens niet aannemelijk dat zo'n brief opgesteld zou zijn. Vogt had zich zijn hele radioleven verzet tegen partijpolitiek in de radio en in zijn relatie met de NSB voor en tijdens de eerste oorlogsmaanden was gebleken dat hij niets zag in de partij, die een hetze tegen de AVRO bleef voeren. Vogts streven sinds mei was nu juist geweest om de NSB buiten de omroep te houden, net zoals hij voor de oorlog tegen alle partijpolitiek in de radio was geweest. Hij zag de AVRO idealiter als een nationale omroep die de pluriformiteit van Nederland representeerde en bediende, hetgeen iets anders was dan een staatsomroep die vanuit een centraal vastgestelde ideologie opereerde.¹⁸⁴

Zelfs voor iemand als Vogt die mogelijk uit opportunistische drijfveren zijn kaarten overwoog te zetten op coalities die hem tot leider van een nationale omroep zou kunnen maken, was een coalitie met de NSB in deze periode zeer onwaarschijnlijk. Ook al beseftte hij in het najaar ongetwijfeld wel dat de NSB op steeds meer sympathie en steun in het bezettingsregime kon rekenen. Huygen verklaarde na de oorlog dat hij Vogt in juli al voor een gesprek had uitgenodigd omdat hij de AVRO 'de eenigste organisatie' vond 'die onder bepaalde voorwaarden in de Nationaal Socialistische Gemeenschap zou kunnen blijven voortbestaan. (...) Vogt bleek echter mijn standpunt in dezen niet erg te vertrouwen'.¹⁸⁵ Ook bij het beruchte tweede gesprek samen met Van der Vegte op het NSB-hoofdkwartier in november (overigens zonder aanwezigheid van Mussert) 'reageerde Vogt traag' en hield hij volgens Van der Vegte 'voortdurend een slag om de arm'.¹⁸⁶

¹⁸¹ *Tweentsch Dagblad Tubantia*, 12 december 1940.

¹⁸² P.v. verhoor Vogt 30 augustus 1946 en verhoor Carel Huygen 6 september 1946, archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt

¹⁸³ Verkijk, *Radio Hilversum*, 68-70

¹⁸⁴ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 337 noot 186

¹⁸⁵ P.v. verhoor Carel Huygen 6 september 1946, archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt

¹⁸⁶ Idem en verhoor Van der Vegte 14 oktober 1946, archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt. Vergelijk de verklaring van E. Taubert 7 januari 1947 in hetzelfde dossier.

De verwarring over een mogelijke AVRO-brief aan de NSB is wellicht ontstaan door een misverstand. Bij de naoorlogse berechting van Van der Vegte verklaarde Vogt dat hij met Van der Vegte en Huygen had gesproken over 'bepaalde radio-uitzendingen (...) Hierbij is mij wel gebleken dat ir. Van der Vegte niets wilde nalaten dat de bemoeizucht der Duitsers kon inperken en dat hij een idealistisch ingesteld man was die het goed met den Omroep meende en die dien Omroep in dienst van Nederlandse belangen wilde stellen'.¹⁸⁷ Met 'bepaalde radio-uitzendingen' doelde Vogt waarschijnlijk op de NSB-kwartiertjes die in november 1940 als *Auflagesendungen* tweemaal per week een plaats kregen in het omroepprogramma. Daarvoor stelde de AVRO de technische faciliteiten ter beschikking met de nadrukkelijke voorwaarde dat de AVRO geen enkele verantwoordelijkheid zou dragen voor de inhoud van die programma's. In een brief van Van der Vegte aan Freudenberg meldde deze dat de zendtijd het beste in afwisseling bij de verschillende omroepen kon worden ondergebracht, maar dat de AVRO 'bereit ist alles für uns zu versorgen'. Dat lijkt op de door Verkijk gesuggereerde toezegging van de AVRO om het apparaat ter beschikking te stellen van de NSB, maar het had alleen betrekking op de NSB-kwartiertjes en op genoemde voorwaarde.¹⁸⁸

In het Duitse bezettingsregime bleef de twijfel over het vermogen van de NSB om de Nederlandse bevolking via de radio van het nationaalsocialisme te overtuigen. Mede daarom stelde Freudenberg op 15 november 1940 niet aan de NSB maar aan het Centraal Bureau van den Omroep voor om een meer getalenteerde radiospreker naar Nederland te halen teneinde Nederland een 'objectiever' beeld te geven van de toestanden in Duitsland. Freudenberg was 'getipt' door het propagandaministerie in Berlijn dat de Berlijnse correspondent van het *Algemeen Handelsblad* Max Blokzijl naar Nederland zou gaan verhuizen. Volgens hem had deze journalist indruk gemaakt als voorzitter van de Vereening voor Buitenlandse Journalisten in Berlijn en zou hij een voortreffelijk radiospreker kunnen zijn.¹⁸⁹

Radioreporter Louis G. Wybrands Marcussen - een verslaggever met nazi-sympathieën die formeel voor de AVRO werkte maar zich ook oriënteerde op de bevelen van de RBS - reisde daarop naar Berlijn waar hij Blokzijl zover wist te krijgen om voor 150 gulden acht radiovoordrachten van ongeveer een kwartier te maken onder de titel 'Deutschland wie es heute ist' of 'Das neue Deutschland'. De vier grote omroepen mochten er gezamenlijk voor betalen, maar hadden geen enkele zeggenschap over de keuze van de spreker of de inhoud van wat hij ging zeggen.¹⁹⁰ Dat was ook het geval bij de

Daarin suggereert die overigens dat Van der Vegte Vogt als leider van een nieuwe omroep wilde hebben, omdat Siemens voor de nieuwe AVRO-radiostudio in 1936 de technische apparatuur had geleverd en Van der Vegte daardoor bevriend was geraakt met Vogt. Ook voor die bewering is geen enkel bewijs gevonden.

¹⁸⁷ AVRO/Vogt aan procureur-fiscaal Gerechtshof Amsterdam 9 mei 1949, in: archief-CABR-NA, dossier 71258: Van der Vegte

¹⁸⁸ Van der Vegte aan Freudenberg 21 en 26 oktober 1940, in: archief-CABR-NA, dossier 107662-II: Willem Vogt. De teksten van de NSB-kwartiertjes - die overigens niet met die titel werden aangekondigd maar met de naam van degene die de lezing verzorgde - in: archief Nederlandse Omroep inv.nr. 103, dossier 547, NIOD. Vgl. Verkijk, *Radio Hilversum*, 155-156

¹⁸⁹ P.v. verhoor Eberhard Taubert 2 januari 1947, in: archief-CABR-NA 107662-I: Willem Vogt

¹⁹⁰ Freudenberg aan Centraal Bureau 15 november 1940; Wybrands Marcussen aan Dubois 25 november 1940; P.v. verhoor Taubert 2 januari 1947, in: archief-CABR-NA 107662-I: Willem Vogt. Correspondentie hierover in archief-GKbV inv.nr. 061, dossier 237, NIOD

reportage die Wybrands Marcussen maakte van een WA-mars in Amsterdam op zaterdag 9 november 1940, een taak die door alle omroepen was geweigerd.¹⁹¹

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden, dat de AVRO en Vogt een eigen koers voeren, hoofdzakelijk gericht op het verkrijgen van een status als nationale, niet-nationaalsocialistische omroep. Uitspraken van het AVRO-bestuur uit die maanden geven aan dat dat bestuur ook kansen zag voor de AVRO in 'de nieuwe tijd'. In deze eerste oorlogsmaanden liep de AVRO samen met de KRO voorop bij enkele programmatische aanpassingen aan die nieuwe tijd. Veel was er op gericht bij het bezettingsregime in een goede uitgangspositie te komen voor de onvermijdelijke reorganisatie van het omroepstelsel. Zo werden bijvoorbeeld enkele concerten door Duitse legerorkesten uitgezonden.¹⁹² Die aanpassingen werden in de naoorlogse onderzoeken naar Vogts gedrag als 'Duitsvriendelijk' omschreven, evenals sommige eerder geciteerde uitspraken van Vogt uit de eerste maanden van de bezetting.

'Duitsvriendelijk' was de AVRO op andere momenten, bijvoorbeeld met uitzendingen die Duitse belangen dienden. Zo zond de AVRO op 30 september in de kortegolfuitzendingen voor Nederlands-Indië een reportage uit van verslaggever Wybrands Marcussen over het werk van Nederlandse arbeiders in Duitsland, dat door de positieve toonzetting gezien zou kunnen worden als een aanprijzing van dat werk. Het meest omstreden in de naoorlogse zuivering van Vogt zouden de uitzendingen worden die de AVRO liet maken over de 'vakantiereis' van circa zesduizend, vooral Rotterdamse, kinderen naar de Ostmark (zoals het voormalige Oostenrijk toen heette) tussen 26 en 30 augustus 1940. Het door de naziorganisatie *Volkswohlfahrt* gefinancierde project was een overduidelijke propagandapoging om het negatieve gevoel van Nederlanders over het bombardement op Rotterdam te doen vergeten. Door het aanbod aan Nederlandse journalisten van gratis reis en verblijf en alle facilitaire ondersteuning probeerde men dat project aantrekkelijk te maken. Met enig succes; een aanzienlijke delegatie aan Nederlandse journalisten werkte eraan mee.

Begin augustus 1940 liet de voor de AVRO werkende freelanceverslaggever Herman Felderhof weten dat hij ook wel wilde meewerken. Na de oorlog verklaarde Vogt dat hij Felderhof hiervoor toestemming had gegeven.¹⁹³ Samen met de groep Nederlandse dagbladjournalisten (en gedurende een deel van de reis ook met Freudenberg) reisde Felderhof via Duitsland naar de Ostmark om de reportages te maken. De begin september uitgezonden serie 'Klanken uit de Ostmark' werd echter niet alleen door de AVRO maar via beide zenders door alle omroepen bij toerbeurt uitgezonden. De AVRO plaatste een artikel over de fotoreportage van deze 'onvergetelijke vakantie' en 'de allerhartelijkste verhouding tussen het volk van de Ostmark en de kinderen uit de Lage Landen' in *De Radiobode*.¹⁹⁴

¹⁹¹ Verkijk, *Radio Hilversum*, 153-154; Crone, *Hilversum onder dem Hakenkreuz*, 140.

¹⁹² Verkijk, *Radio Hilversum*, 159-162.

¹⁹³ Verkijk, *Radio Hilversum*, 145-150; Pv verhoor Vogt 31 maart 1947, in: archief-CABR-NA 107662-II: Willem Vogt.

¹⁹⁴ 'Een groet uit de Ostmark', in: *De Radiobode*, 27 september 1940, 17.

In september 1940 nam Vogt ook het initiatief voor de radiotaalcursus Duits, te geven door Alfred Rügner, een in Nederland wonende Duitser die verbonden was aan het cursusinstituut van Fred Fry, de man die voor de oorlog cursussen Engels voor de AVRO had verzorgd. Bij de RBS was Rügner in mei 1940 als tolk werkzaam. Deze cursus ('geschikt voor mensen die uit hoofde van hun beroep met Duitsers in aanraking komen', aldus *De Radiobode* van 31 januari 1941) zou pas in februari 1941 van start gaan, maar de AVRO-uitzendingen vielen toen formeel onder de verantwoordelijkheid van Antoine Dubois, de man die de door de Duitsers afgedwongen integratie van de omroepverenigingen in een staatsomroep vorm en richting zou geven.¹⁹⁵

Antoine Dubois, directeur van de NSF in Hilversum. Tussen 1927 en 1948 was hij in een machtsstrijd om de leiding van de Nederlandse omroep gewikkeld met Willem Vogt. Fotocollectie Beeld & Geluid

concentreerde omroep toch iets van hun identiteit overeind te kunnen houden. Adjunct-secretaris Bosman had op 10 oktober in het Centraal Bureau van den Omroep laten weten dat Freudenberg hem had verteld over het plan om Dubois te gaan benoemen tot gemachtigde voor de omroepconcentratie. Dat klonk in de oren van de omroepen iets gunstiger dan de oprichting van een staatsomroep, zeker omdat Freudenberg eraan had

2.2.3 Vogt en de omroepconcentratie

Het Rijkscommissariaat en de RBS wilden vanaf de zomer haast maken met wat ze noemden 'concentratie', een term die zowel kon slaan op het samenvoegen van Nederlandse omroepen als op de oprichting van een staatsomroep. Bij de verschillende Duitse instanties kregen de voorstanders van een staatsomroep geleidelijk de overhand. In augustus en oktober bezocht RRG-leider Glasmeier Nederland en hij oefende druk op Freudenberg en Taubert uit om de omroepen op te heffen. Tijdens een daaropvolgend bezoek van Taubert aan Berlijn op 24 oktober kreeg die hetzelfde te horen.¹⁹⁶ De mogelijkheden voor de omroepen om een belangrijke zelfstandige rol te kunnen blijven spelen waren in oktober tot vrijwel nihil geslonken. Dat beseften die omroepen zelf ook wel, maar ze hielden zich vast aan de mogelijkheid om in een ge-

¹⁹⁵ Verkijk, *Radio Hilversum*, 231-234. Correspondentie over deze cursus in: archief De Nederlandse Omroep inv.nr. 103, dossier 1, NIOD.

¹⁹⁶ Aktenvermerk Taubert 25 oktober 1940, archief-GKzBV inv.nr. 061, dossier 225, NIOD.

toegevoegd dat de omroepen nog tot eind november de tijd kregen om met een eigen plan te komen.¹⁹⁷

De Duitse druk op de omroepen om met een concentratieplan te komen werd in het najaar van 1940 dus aanzienlijk opgevoerd. De AVRO bleef deelnemen aan het overleg van alle omroepen om aan die eis tegemoet te komen. Dat overleg kreeg vooral gestalte in het Centraal Bureau van den Omroep dat onder leiding stond van AVRO-voorzitter De Clercq, KRO-voorzitter Dito en George Bosman, een heimelijk NSB-sympathisant. De gesprekken over een gezamenlijke strategie verliepen uiterst moeizaam, omdat AVRO en KRO sneller naar een nieuw omroepbestel wilden toewerken dan de NCRV (die feitelijk niet veel meer deed dan afwachten), de VARA (die allerlei garanties tegen nationaalsocialistische propaganda wilde krijgen) en de VPRO (die wel een nationale omroep wilde maar ook grote culturele verscheidenheid daarbinnen).¹⁹⁸

De druk werd hoger toen op 27 november bekend werd gemaakt wat insiders al in de wandelgangen hadden gehoord: er kwam een nieuw ministerie (in het nieuwe jargon van het Duitse Rijkscommissariaat 'Departement' genoemd) voor Volksvoorlichting en Kunsten (DVK) onder NSB-leiding van de filosoof dr. Tobie Goedewaagen. Dat DVK zou ook de verantwoordelijkheid voor pers en omroep krijgen. Bij gelegenheid van de officiële oprichting beloofde Goedewaagen om 'de verdere ontwikkeling van den Nederlandschen Radio-omroep, meer dan tot heden het geval is geweest, op de Nederlandsche Volksgemeenschap af te stemmen'.¹⁹⁹ Een van de eerste beleidsdaden van dat departement was begin december de benoeming van Willem van der Vegte tot bezoldigd hoofd van de afdeling Radiozaken op het departement en onbezoldigd voorzitter van de Radioraad.²⁰⁰

In november was al duidelijk geworden dat in het Rijkscommissariaat en bij de RBS werd gewerkt aan een plan voor een nationale omroep waarbij waarschijnlijk Dubois een leidinggevende positie zou gaan innemen.²⁰¹ In een ultieme poging om dat te voorkomen maakten De Clercq en Bosman eind november een plan voor een geconcentreerde omroep die onder leiding zou moeten komen van directeur-generaal Willem Vogt, ondersteund door Bosman als secretaris-generaal. Ze zouden de opdracht krijgen de 'Forderungen dieser Zeit gerecht zu werden' (d.w.z. 'recht te doen aan de eisen van de tijd') De brief met dit plan werd op 25 november aan de RBS gepresenteerd, ondertekend door De Clercq en Centraal Bureau-secretaris Dito.²⁰²

Volgens een naoorlogse verklaring van De Clercq hadden Vogt en de omroepen daarmee eerder via de Radioraad ingestemd, maar de NCRV en de VARA verklaarden bij monde van Keuning en Pleysier dat ze van niets wisten.²⁰³ Bij de Radioraad was men ook verrast: daar had men wel over concentratie gesproken maar niet zo in detail

ingevuld als het voorstel van het Centraal Bureau.²⁰⁴ Het plan was duidelijk door De Clercq, Dito en Bosman doorgedrukt, waarbij het altijd de vraag is gebleven in hoeverre Vogt ervan op de hoogte was en er tevoren mee had ingestemd. Bij de naoorlogse zuiveringen heeft hij gezegd dat het voorstel van De Clercq en Dito kwam waarvoor hij zich wel wilde 'opofferen' als alle omroepen dat graag wilden.²⁰⁵

Alle betrokken vertegenwoordigers van NCRV en VARA beweerden na de oorlog dat de brief een ondoordacht en niet tevoren met de omroepen overlegd plan van De Clercq, Dito en Bosman was. Koolhaas heeft in zijn studie naar de omroepzuiveringen gesuggereerd dat het noemen van deze drie namen een gevolg zou kunnen zijn van een afspraak die de omroepbestuurders in mei 1945 zouden hebben gemaakt om Vogt en ook Speet bij de zuiveringen zoveel mogelijk uit de wind te houden om hem te kunnen behouden voor de strijd om herstel van de omroepverenigingen. Vooral De Clercq zou daarom aan tactisch geheugenverlies hebben geleden.²⁰⁶ Dubois - die zelf ambities had om leider van de gecentraliseerde omroep te worden - verklaarde na de oorlog stellig dat de AVRO 'tot iedere prijs de heer Vogt aan het hoofd van de hervormde radio-omroep wilde hebben, terwijl zij de Duitsers - die nu eenmaal niet van dien heer gediend waren -, steeds meer argumenten in de hand gaven om tot drastische maatregelen over te gaan'.²⁰⁷

Hoe dat ook zij: het plan leidde tot niets anders dan ruzie in de omroepgelederen. De erop volgende vergaderingen van het Centraal Bureau over dit plan (bijna alle dagen tot 27 november meerdere keren per dag) werden gekarakteriseerd door gekis-sebis. NCRV en VARA vonden het plan 'een volledige capitulatie voor de bezetter' en ze riepen Vogt (die nu ook deelnam aan de meeste vergaderingen), De Clercq en Dito in heftige bewoordingen ter verantwoording.²⁰⁸ De omroepen twistten tevens over wat precies hun invloed in de nieuwe constructie zou zijn en wie welke posten zou mogen gaan bekleden. De VARA was en bleef tegen Vogt als directeur-generaal en Bosman als secretaris-generaal: de socialistische omroep had eerder al aan hun NSB-toezichthouder Rost van Tonningen beloofd de benoeming van Dubois als directeur-generaal te steunen. Ze eisten van Vogt in ieder geval de toezegging dat in de nieuwe omroep geen uitzendingen tegen het koningshuis en tegen de Joden zouden worden gemaakt.²⁰⁹

Vogt beloofde slechts dat hij de bestaande regelingen op het gebied van zend-tijdverdeling en programmahoud zou respecteren.²¹⁰ Dat nam het wantrouwen van NCRV en VARA tegen hem niet helemaal weg, maar Vogt ging er wel mee akkoord dat

¹⁹⁷ Bosman aan Dito, 10 oktober 1940, archief OK&W 2.14.51, dossier 289, NA

¹⁹⁸ Uitvoerig is: Verkijk, *Radio Hilversum*, 106-109. De meeste notulen van het Centraal Bureau van den Omroep in een aaneengesloten reeks van mei tot december 1940 in archief-KRO 3004-3005, KDC. Vgl. notulen Radioraad van 25 en 26 november 1941 in archief-Radioraad inv.nr. 2.27.05, dossier 5, NA

¹⁹⁹ Geciteerd in: Benien van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbetelijke nationaalsocialist* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2013), 168

²⁰⁰ Van Berkel, *Tobie Goedewaagen*, 251-263; Pv verhoor Van der Vegte 14 oktober 1946 in archief-CABR-NA 107662-II: Willem Vogt

²⁰¹ Verkijk, *Radio Hilversum*, 125-127

²⁰² Verkijk, *Radio Hilversum*, 129 ex. De brief van Centraal Bureau aan Freudenberg d.d. 25 november 1940 tevens in archief-CABR-NA, dossier 107662-I: Willem Vogt

²⁰³ 'Verichtingen van het klein DB van de VARA van 12 november tot 10 december 1940', in: archief-CABR-NA, dossier 107662-I: Willem Vogt

²⁰⁴ Notulen Radioraad 25 en 26 november 1940, archief-Radioraad inv.nr. 2.27.05, dossier 5, NA

²⁰⁵ Pv verhoor De Clercq 20, 21, 23, 27 en 28 januari 1947; verklaring Vogt 30 augustus 1946, archief-CABR-NA, dossier 107662-I: Willem Vogt. Alhier ook Vogt's nog uitvoeriger visie in 'De eigenlijke zaak Vogt', ongedateerd verslag van een gesprek Vogt met commissie Drost, begin 1946

²⁰⁶ Koolhaas, *Omroepzuivering*, 30-31, die onder andere de brief aanhaalt van L. Lichtveld aan de secretaris van de commissie-Bijleveld van 23 maart 1946, in: archief-OK&W 2.14.51, dossier 289, NA

²⁰⁷ Samenvattend verslag van Ir. A. Dubois inzake omroepgebeurtenissen gedurende de oorlogsjaren voor zover deze op hem betrekking hebben in de daarop gevolgde zuivering' 3 december 1949, collectie 248-0378A: A. Dubois, map C, NIOD

²⁰⁸ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 107 ex. Pv verhoor De Clercq 20, 21, 23, 27 en 28 januari 1947. Deze verhoren gingen vrijwel geheel over de brief van het Centraal Bureau aan Freudenberg net zoals het verhoor van Bosman op 18 september 1946 en 28 maart 1947. Vgl. Pv verhoor Vogt 30 augustus 1946, archief-CABR-NA, dossier 107662-I

²⁰⁹ 'Verichtingen van het klein DB van de VARA van 12 november tot 10 december 1940', in: archief-CABR-NA, dossier 107662-I: Willem Vogt

²¹⁰ Notulen Radioraad 26 november 1940, archief-Radioraad inv.nr. 2.27.05, dossier 5, NA

in het compromisvoorstel dat op 27 november aan de RBS zou worden gestuurd werd vastgelegd dat de omroepen zeggenschap behielden over programma's die hun overtuiging raakten en dat de benoeming van een directeur-generaal 'niet unbedingt an die Person des Herren W. Vogt als Generaldirektor gebunden ist'. Bosman was geheel uit het nieuwe schema van leidinggevende personen verdwenen. De verschillende diensten van het bedrijf zouden worden geleid door maar liefst 13 bestuurders, keurig verdeeld over alle omroepen. Vogt zou grote bevoegdheden krijgen over personeel en materieel.²¹¹

Volgens een verklaring van De Clercq in het kader van het naoorlogse strafrechtelijk onderzoek van Vogt was het plan om Vogt als directeur-generaal voor te stellen afkomstig van Speet en Dito en de frase 'Forderungen dieser Zeit gerecht zu werden' slechts een tactische formulering om te tonen 'dat men niet anti-Duits' of tegen de al bestaande richtlijnen van de RBS wilde programmeren. Hij zei ook - in tegenstelling tot wat hij eerder voor de commissie-Bijleveld had verklaard - dat hij het voorstel wel degelijk tevoren met Vogt had besproken. Die reageerde volgens hem niet enthousiast, maar Vogt wilde zich wel 'opofferen' als de omroepen dat graag wilden.²¹²

Al deze vergaderingen waren in wezen tevergeefs. In allerlei opzichten liep het plan van het Centraal Bureau achter de feiten aan, want het Rijkscommissariaat en DVK hadden al besloten dat de omroepen moesten opgaan in een nieuw staatsbedrijf dat bij voorkeur onder NSB-leiding zou moeten komen (wat de voorkeur had bij DVK en Van der Vegte) of de krachtige en pragmatische technocraat Dubois (dat de voorkeur had bij RBS, Glasmeier en het Rijkscommissariaat). Op 12 december benoemde secretaris-generaal DVK Goedewaagen met terugwerkende kracht tot 1 december Antoine Dubois tot gevolmachtigde voor de concentratie van radio-omroepverenigingen. Al op 26 november lag het protocol klaar om Rijkscommissaris Seyss-Inquart Dubois in die functie 'durch Handschlag' te laten benoemen; een ritueel dat waarschijnlijk nooit heeft plaatsgevonden. Dat was op dezelfde dag dat de omroepen elkaar nog in de haren vlogen over details in een omroepregeling die binnen drie dagen in het geheel niet relevant meer bleken te zijn.²¹³

De benoeming van Dubois kwam neer op een volledige nationalisatie van de omroepen en de vorming van een staatsbedrijf dat uit een belastingheffing van negen gulden per jaar per radiotoestel zou worden gefinancierd. De verenigingen werden geliquideerd en hun bezittingen (studio's, faciliteiten, financieel en belegd vermogen) werden onteigend ten bate van de nieuwe staatsomroep. Al het personeel zou - indien zij geen gewetensbezwaren hadden of een Joodse achtergrond hadden - in de nieuwe omroep een plaats kunnen krijgen. Goedewaagen verzekerde de hevig teleurgestelde omroepbestuurders 'dat alles nu zoveel beter en mooier zou worden'.²¹⁴

²¹¹ Centraal Bureau aan Freudenberg 27 november 1940, archief-CABR-NA, dossier 107662-1; Willem Vogt. Alhier ook alle notulen van het Centraal Bureau, verhoor G. Bosman 18 september 1946 en 28 maart 1947 en 'Verrichtingen van het klein DB van de VARA van 12 november tot 10 december 1940'. Verkijk, *Radio Hilversum*, 130-133

²¹² Pv verhoor De Clercq 20, 21, 23, 27 en 28 januari 1947; verklaring Vogt 30 augustus 1946, archief-CABR-NA, dossier 107662-1; Willem Vogt. Alhier ook Vogt's nog uitvoeriger visie in 'De eigenlijke zaak Vogt', ongedateerd verslag van een gesprek Vogt met commissie Drost, begin 1946. Vgl over de commissie-Bijleveld: Koolhaas, *Omroepzuivering*, 30-31

²¹³ Protocol over de benoeming van Dubois d.d. 26 november 1940, archief DVK inv.nr. 102, dossier 2008, NIOD

²¹⁴ Brief De Clercq aan PRA inzake het vervolgonderzoek naar T. Goedewaagen 4 september 1946, aldus geciteerd in: Van Berkel, *Tobie Goedewaagen*, 168

2.2.4 Vogt en AVRO: Duitsvriendelijk of aanpassing? Een tussenbalans

Is er, kijkend naar deze vroege periode tussen mei en december 1940 en de opstelling en gedragingen van het AVRO-bestuur en Willem Vogt, sprake van Duitsvriendelijkheid of begunstiging van de bezetter en de NSB? Om te beginnen moeten we vaststellen dat alle omroepen in de meidagen van 1940 besloten door te werken, juist ook om een machtspositie van de NSB bij de radio te voorkomen en het radio-instrument (zoals de radio door hen vaak werd genoemd) niet volledig uit handen te geven aan een buitenlandse macht die de Nederlandse bevolking met dwang en verleiding, geweld en propaganda, wilde winnen voor het nationaalsocialisme. In de afwijzing van de NSB vonden ze steun bij de RBS, de RRG en delen binnen het Rijkscommissariaat die inschatten dat met een prominente positie voor de NSB in de radio Nederland niet dichterbij nazificering zou kunnen komen. In die kringen had men er aanvankelijk meer vertrouwen in dat de AVRO dat doel beter dichterbij zou kunnen brengen. Niet voor niets waren de AVRO en zijn directeur Vogt voor de RBS al bij aankomst in Hilversum in mei 1940 de aangewezen instantie en persoon om de Nederlandse omroep in te schakelen voor het brengen van de nieuwe boodschap. Uit de bovenstaande reconstructie van gebeurtenissen in de eerste bezettingsmaanden komt naar voren, dat Vogt de AVRO tot een leidende kracht in een nationale omroep wilde maken en dat de nieuwe tijd daarvoor volgens hem ook kansen bood. Maar bij alle pogingen tot gelijkschakeling (die zou kunnen leiden tot een staatsomroep) hielden de AVRO en Vogt uiteindelijk vast aan blijvende samenwerking met de andere omroepen.

Ondanks verschillende toenaderingspogingen - vooral na de zomer van 1940 - behelsde de 'samenwerking' tussen AVRO en NSB feitelijk niet meer dan facilitaire AVRO-steun voor de door de RBS opgelegde NSB-zendkwartiertjes. Wel verzorgde de AVRO, soms alleen en soms in samenwerking met andere omroepen, enkele uitzendingen die in de naoorlogse zuiveringsdebatten als Duitsvriendelijk zijn gekarakteriseerd. Vogts inspanningen om een cursus Duits uit te zenden en een verslaggever toe te staan mee te werken aan een overduidelijke propagandareis van de nieuwe machthebbers in bezet Nederland, werden ook als zodanig gekwalificeerd.

Het is daarbij de vraag in hoeverre deze acties niet eerder als tactische tegemoetkomingen aan de bezetter, 'om erger te voorkomen', kunnen worden gezien. Waarbij 'erger' dan staat voor een overname van alle programma's door een nazi-autoriteit, waardoor de radio vervolgens een alomvattend propagandainstrument van de nazi-ideologie zou worden. Zelf verklaarde Vogt zijn optreden tegenover Dick Verkijk in 1972 uit dergelijke 'tactische overwegingen'. Die zouden volgens hem zijn 'gegrond op de hoop dat je met de toeworp van enkele beten de aandacht van het goede dat je wilde zou worden afgeleid. Het doel was: hoe behouden we het instrument. (...) Ik had (in 1940) maar een vinger hoeven bewegen om te krijgen wat ik wou (...) En dacht u niet dat de Duitsers mij niet graag gewild zouden hebben? Het was een tijd, waarin iedereen terecht beredeneerd zou moeten vrezen, dat de Duitsers zouden winnen. Ik had te doen met een gevaarlijke vijand en ik wilde dat radiowerk behouden onder alle omstandigheden. We hadden misschien een gebaar kunnen maken als je visie zou hebben gehad op

wat verder zou gebeuren. (...) Er zijn fouten gemaakt (...) maar het gaat er niet om of je fouten hebt gemaakt maar of je fout was.’²¹⁵

Ook de latere geschiedschrijving over de oorlog worstelde met dit vraagstuk over wat ‘fout’ precies betekende en waar de grens lag tussen het aanpassen ‘om erger te voorkomen’ en verzet tegen het onaanvaardbare. Dat dilemma is ook wel bekend geworden als het dilemma van een ‘burgemeester in oorlogstijd’.²¹⁶ In dat dilemma is aanpassing - het met behoud van een zekere eigen speelruimte reageren op, en meebewegen met, nieuwe regelgeving - zeker niet hetzelfde als collaboratie of verraad. Dergelijke begrippen betekenen het uit eigen beweging en met eigen inbreng instemmen met en meewerken aan nieuwe regels die uitsluitend de nationaalsocialistische ideologie of Duitse belangen dienden. Het onderscheid tussen ‘fout zijn’ en ‘fouten maken’ bestond bij de naoorlogse rechtspleging en zuivering, waartoe al in Londen door de Nederlandse regering in ballingschap was besloten. Na een eerste periode direct na de bevrijding waarbij wraakgevoelens de overhand hadden, kwam er in toenemende mate een zeker begrip voor aanpassingsgedrag. Bij de beoordeling van het gedrag van personen en organisaties zou men ook moeten letten op specifieke omstandigheden.²¹⁷

Het incidentele tegemoetkomen door de AVRO aan Duitse eisen of wensen met betrekking tot de radioprogrammering zou wel kunnen worden bestempeld als Duitsvriendelijk, maar het is niet op te vatten als landverraad of volmondige instemming met het Duitse beleid. Daartoe bleken de AVRO en Vogt (alsmede de andere omroepverenigingen) niet bereid. Dat komt het sterkst naar voren in het mislukken van alle pogingen van het Centraal Bureau van den Omroep in november 1940 om de omroepverenigingen te concentreren onder leiding van Vogt of een ander. Het voorstel dat in eerste instantie werd geproduceerd door dat Centraal Bureau had misschien wel de steun van Vogt zelf, maar zeker niet van andere omroepbazen. Het leidde tot een eindeloos gekissebis en een ander voorstel dat het Centraal Bureau uiteindelijk bij de Duitse instanties indiende. Daarin was sprake van een veel minder vergaande leidinggevende bevoegdheid voor Vogt en blijvende greep van vertegenwoordigers van alle omroepen op het dagelijkse functioneren van het gecentraliseerde bedrijf. Daar kon de bezetter niet mee instemmen, want die had al eerder besloten de bestaande omroepen te concentreren in een nieuwe staatsomroep, met niet de ‘binnenstaander’ Vogt maar de ‘buitenstaander’ Dubois als leider. Dat voornemen stond eigenlijk al sinds augustus 1940 vast en is door de onderlinge wedijver van de omroepen en de afhoudende opstelling van Vogt alleen maar sterker geworden. Vroeger dan bij andere maatschappelijke sectoren (zoals sport, cultuur en de pers) waren de vooroorlogse organisaties bij de omroep daarom in december al uitgeschakeld om een rol te kunnen blijven spelen in de nieuwe orde.

²¹⁵ Interview Dick Verkijk met Willem Vogt 17 mei 1972, als geciteerd in: Verkijk, *Radio Hilversum*, 70-71

²¹⁶ Dat begrip werd in 1966 gemunt door burgemeester van Hilversum J.J.G. Boot en is daarna spreekwoordelijk geworden voor een niet te ontlopen dilemma voor het openbaar bestuur in oorlogstijd. Peter Romijn, *Burgemeester in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006)

²¹⁷ A.D. Belinfante, *In plaats van Bijtijdsdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen: Van Gorcum, 1978); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955* (z.p.: De Haan, 1989)

3. VOGT EN DE LIQUIDATIE EN TERUGKEER VAN DE AVRO

Met de aangekondigde opheffing van de omroepen in december 1940 en de daaropvolgende oprichting van een nieuw staatsbedrijf op 1 april 1941 werd Vogts streven naar een nationale omroep voor de tweede keer in zijn leven gefrustreerd. Er zat niets anders op dan te redden wat er te redden viel. En dat was niet veel want Dubois had als gevolmachtigde voor de concentratie van omroepen vrijwel alle kaarten in handen. Dat gold ook voor het zenderbedrijf Nozema, waarin de omroepen een meerderheidsbelang hadden, maar dat nu door Dubois tot onderdeel van het staatsbedrijf van de PTT (vanaf 1942 onder leiding van NSB'er Van der Vegte) zou worden omgevormd. Nog in december verloren de omroepbestuurders (waaronder Vogt) hun functies in de Raad van Beheer van de Nozema; een gebeurtenis waarbij Vogt zijn verontwaardiging uitsprak over 'het doodvonnis dat is getekend voor sommige leden' (de omroepen dus, HW) 'terwijl anderen daarmee instemden' (Dubois dus, HW).²¹⁸

Voor de radio betekende een en ander dat tot en met maart de omroepen nog programma's zouden mogen blijven produceren onder eindregie van Dubois, maar daarna zou de taak worden overgenomen door wat Rijksradio De Nederlandsche Omroep (RDNO) ging heten. De omroepen bedongen nog wel de toezegging dat ze hun eigen programmagids mochten blijven exploiteren, maar ook die taak zou hen in december 1941 definitief uit handen worden genomen, omdat RDNO plannen had voor een eigen gids.

Voor Vogt zat er weinig anders op dan de AVRO onder toezicht van Dubois te ontmantelen en wat door hem in 18 jaar was opgebouwd over te dragen aan RDNO. De meeste zorg ging daarbij uit naar het personeel. Om hun belangen veilig te stellen bemoeiden Vogt en zijn staf zich met de regeling voor afvloeiing en schadeloosstelling die in de loop van 1941 werd opgetuigd (paragraaf 2.1.2). De afwikkeling van alle personeelszaken vereiste nog een forse inspanning want voor alle meer dan 220 personeelsleden moest een regeling worden getroffen. Met name van hen die niet mee wensten te gaan naar de nieuwe omroep of van hen die dat niet mochten (de Joden) moest de positie worden bevochten. Het duurde tot in november 1941 voordat alles op dit vlak definitief geregeld was.

Vogt was al met al in 1941 weer een illusie armer. Zijn grote rivaal Dubois deelde nu de lakens uit en vanaf 1 april zou de nieuwe omroep zelfs onder leiding komen te staan van NSB'er Willem Herweijer. Dat was wel het laatste dat Vogt had gewild gezien zijn weerzin tegen partijpolitiek in de radio. De gesprekken die hij met NSB'ers als Van der Vegte en Huygen had gevoerd waren niet voor niets zonder resultaat gebleven. Vogt had eerder sympathie voor de Nederlandsche Unie dan voor de NSB en alles wat daarbij hoorde. Toen WA-mannen (van de paramilitaire tak van de NSB) in januari 1941 bij zijn huis in Blaricum aanklopten om een gift te vragen voor een collecte voor de nationaal-socialistische liefdadigheidshulporganisatie *Winterhulp Nederland* hadden zij te horen gekregen: 'daar wordt hier niet aan gedaan'.²¹⁹

²¹⁸ Notulen Raad van Beheer Nozema, 31 december 1940, in: collectie 248-0378A: A. Dubois, map B, NIOD

²¹⁹ 'De sabotage van de Winterhulp moet een einde nemen!', in: *De Zwarte Soldaat: blad voor de WA*, 21 januari 1941

Dat gebrek aan liefde was wederzijds. In het SS-blad *Storm* stond in november 1941 een sarcastische beschouwing over 'eens het jofele jodeninstituut van Willem Vogt'. Gelukkig, zo meende de SS, moest de 'eens zoo machtige snachelclub (...) die volkomen was ingeschakeld in de Brits-plutocratische propaganda' haar werkzaamheden staken. Vogt begreep nu eenmaal niets van de nieuwe tijd en 'hij wil er ook niets mee te maken hebben'.²²⁰ Tegenover Max Tak die hij op 23 juni 1941 toevallig op een treinstation tegenkwam, verklaarde Vogt 'in de meest verbitterde woorden' een hartgrondige hekel te hebben aan alles wat de NSB of 'de moffen' was en betuigde hij spijt dat hij voor de oorlog te zachtmoedig was geweest voor 'fascisten binnen de AVRO' zoals Ekering en Louis Schmidt, alias Kovacs Lajos.²²¹

Op 1 februari 1941 werd Vogt zelfs als gijzelaar gevangengezet in de SD-gevangenis aan de Amsterdamse Weteringschans. In de vroege morgen van 1 februari was bij een door de *Wehrmacht* gevorderde villa De Heideheuvel aan de noordkant van Hilversum een Duitse schildwacht neergeschoten die daardoor een arm moest missen. Of het een ongeluk of een verzetsdaad was als gevolg van uit de hand gelopen relletjes van mensen die de derde verjaardag van prinses Beatrix wilden vieren, is nooit helemaal duidelijk geworden. Maar als represaille nam de *Sicherheitsdienst* (SD) van Hanns Albin Rauter op advies van NSB-burgemeester van Hilversum Ernst von Bönninghausen 34 bekende Hilversummers in gijzeling, waaronder wethouder Barend Bakker, politiecommissaris Gerard Vrijdag, VARA-dirigent Benedict Silberman en ook Willem Vogt. Hij moest enkele dagen in de gevangenis blijven en kon door tussenkomst van zijn vrouw, AVRO-voorzitter De Clercq, AVRO-programmaleider J. den Daas en RBS-leider Taubert op 6 februari vrijkomen. Taubert had Rauter met succes ervan weten te overtuigen dat Vogt 'onmisbaar voor de radio' was. Vogt had daarmee geluk, want de meeste andere gegijzelden kwamen pas op 12 maart vrij.²²² Als dank kreeg Taubert van De Clercq een geschenksetje waarmee doorgaans AVRO-leden werden geworven: een etui met een schaar en briefopener en een houten standaard met AVRO-servetjes.²²³

In de omroepstrijd die na 1944 oplaaid heeft Vogt deze gijzeling verklaard uit het feit dat hij bij een praatje voor de architectengroep 'De 8', die de bijzondere vormgeving van de AVRO-studio op 1 februari bezichtigde, snerende opmerkingen had gemaakt over 'de nieuwe heeren' die het in zijn studio voor het zeggen hadden gekregen. Hij voerde dat op ten bewijze van hoe de Duitsers zijn anti-Duitse gezindheid wilden afstraffen. Maar dat was bezijden de waarheid; de gijzelaars waren vrij willekeurig gekozen uit een grote groep notabelen die in Hilversum woonden.²²⁴

Na zijn vrijlating wikkeld Vogt de zaken bij de AVRO verder af en moest tot zijn leedwezen nog meemaken dat het pas geopende fraaie kantoor van de AVRO aan de Keizersgracht op 19 december 1941 werd gevorderd door zijn oud-AVRO-administrateur J.M. Veldhuis die zich inmiddels met van alles en nog wat bemoeide in de AVRO-studio.

²²⁰ 'De aetherische joodsche invalide', in: *Storm: blad der Nederlandsche SS*, 28 november 1941

²²¹ Schriftelijke verklaring Max Tak 29 augustus 1946, in: archief-CABR-NA 107662-I: Willem Vogt

²²² Von Freitag Drabbe Künzel, *Stad op drift*, 109-111;

²²³ Verklaring E. Taubert 7 januari 1947; verklaring G. de Clercq 20 januari 1947, archief-CABR 107662-I: Willem Vogt, NA

²²⁴ Von Freitag Drabbe Künzel, *Stad op drift*, 110-113; Vogts beweringen o.a. in: *Hoe het den omroep verging*, 28-29

Veldhuis kwam in 1941 openlijk voor zijn NSB-lidmaatschap uit en werkte formeel voor Dubois. Maar in de AVRO-studio in Hilversum voelde hij zich af en toe de baas, omdat Vogt er steeds minder vaak kwam; die verbleef de meeste tijd in zijn kantoor aan de Amsterdamse Keizersgracht 107. Niet Vogt (zoals sommige tegenstanders in de naoorlogse vervolging van Vogt beweerden) maar Veldhuis was verantwoordelijk geweest voor het rond 15 maart 1941 ophangen van bordjes 'Voor Joden verboden' in het AVRO-restaurant aan de 's-Gravelandseweg.²²⁵ Dat vond hij nodig omdat de overrijve NSB-burgemeester van Hilversum Ernst Von Bönninghausen als een der eersten in Nederland had bepaald dat het in Hilversum voor Joden verboden was om zich te begeven in 'hotels, cafés, restaurants, automatieken en bad- en zweminrichtingen'.²²⁶ Veldhuis vond dat het AVRO-restaurant daar ook onder viel, maar AVRO-beheerder Dubois had die bordjes onmiddellijk laten verwijderen en 'persoonlijk de burgemeester aangezegd, dat ik niet bereid was zijn interventie in onder mijn beheer staande gebouwen te dulden'. Dubois liet - naar eigen zeggen in zijn naoorlogse verdedigingsgeschriften - ook een buste van koningin Wilhelmina terugplaatsen die door studiochef Veldhuis uit de directiekamer van Vogt bij de AVRO-studio in Hilversum was verwijderd.²²⁷

In december 1941 moesten dus alle kantoorpullen in het Amsterdamse kantoor van de AVRO worden ingeleverd en het pand ontruimd. Omdat de afwikkeling van het opgeheven programmablad nog gaande was, moest het AVRO-bestuur zelfs nog een nieuw kantoortje openen aan Spui 78. Veldhuis nam zijn intrek in de directeurskamer die Vogt gedwongen moest achterlaten.²²⁸ Op 17 december 1941 kreeg Vogt nog een schop na, althans zo voelde hij dat. Directeur-generaal Goedewaagen van DVK stelde hem per brief dankzeggend 'voor de vele en belangrijke diensten' wachtgeld in het vooruitzicht en merkte daarbij op, dat 'het U ongetwijfeld een voldoening zijn zal, dat thans uw streven - één Algemeene Nederlandsche Radio-Omroep - in vervulling is kunnen gaan'.²²⁹ In januari 1942 was het einde nabij: al het personeel van *De Radiobode* werd ontslagen en ook Vogt zelf ging in juli dat jaar op wachtgeld. Op basis van zijn laatste salaris van 1102 gulden per maand maakte hij gebruik van de afvloeiingsregeling voor gewetensbezwaarden van RDNO, omdat het laatste geld op de AVRO-rekeningen definitief aan RDNO was overgedragen. Om toch nog enigszins bezig te blijven nam hij in januari 1944 een baantje aan bij de Leidse Onderwijsinstellingen LOI waar hij cursussen uitwerkte voor 250 gulden per maand. Toen dat bedrijf een Duitse bewindvoerder kreeg, werd hij ook daar ontslagen.²³⁰

In de loop van 1943 keerden de oorlogskansen voor het Derde Rijk dramatisch en begon men overal te denken aan hoe het verder moest als de nazi-legers definitief

225 De beweringen over Vogt waren afkomstig van de bibliothecaris van de AVRO Marinus van Markesteijn en A.C. Putting op 16 augustus 1946. Zij verklaarden dat Vogt - wijzend op de bordjes - tegen Van Raalte zou hebben gezegd 'Wat doet u nog hier?', maar Van Raalte ontkende dat stellig. Van Raalte verklaarde (Pv verhoor 16 november 1946) dat hij na 9 mei 1940 nooit meer in de AVRO-studio is geweest tot aan de bevrijding in 1945, in: archief-CABR-NA 106772-11; Willem Vogt

226 'Maatregelen tegen Joden', in: *Het Nationale Dagblad* 15 maart 1941. Von Frijtag Drabbe Künzel, *Een stad op drift*, 123-127

227 'Samenvattend verslag van Ir. A. Dubois inzake de omroepgebeurtenissen gedurende de oorlogsjaren voor zover deze op hem betrekking hebben in de daarop gevolgde zuivering' d.d. 3 december 1949, in collectie 248-0378A: A. Dubois, map D, NIOD

228 Toespraak De Clercq bij de eerste naoorlogse vergadering van het Algemeen AVRO-Bestuur 11 mei 1946, archief AVRO 114682872

229 Goedewaagen aan Vogt 17 december 1941. Aldus geciteerd in: Vogt, *Hoe het den omroep verging!* 29

230 Archief Omroepzuivering inv.nr. 2.04.72, dossier 1573; Willem Vogt, NA

woulden zijn verslagen. De leiders van verboden politieke partijen en de geliquideerde omroepen vonden elkaar in 1943 in een geregeld overleg dat deels plaats vond bij Vogt thuis in Blaricum. Daaraan namen af en toe ook personeelsleden van RDNO die uiteindelijk toch voor een verzetsrol hadden gekozen. In mei 1944 kregen de plannen daadwerkelijk gestalte in een Federatie van Omroepverenigingen, die onder leiding kwam te staan van VARA-man Jan Broekz en waarbij Willem Vogt optrad als secretaris. Vogt was door de opheffing van de omroepen ervan overtuigd geraakt dat de AVRO nooit meer een nationale omroep zou kunnen worden. En dat een terugkeer na de oorlog zelfs onlosmakelijk afhing van de eenheid van de oude omroepen. Het Federatieplan voor na de oorlog hield dus een verregaande samenwerking van de omroepen in 'met behoud van de geestelijke zelfstandigheid voor de organen van de voornaamste geestelijke en maatschappelijke stromingen'.²³¹ De Federatie werkte tot de bevrijding in overleg met vertrouwensmannen van de regering in Londen, zoals W. Drees en VU-hoogleraar J. Oranje, aan een meer uitgewerkt plan tot herstel van het omroepbestel in vernieuwd kader.

Maar zoiets stuitte op hevig verzet van mensen die een herstel van vooroorlogse verhoudingen volkomen ongewenst vonden. Juist de versplintering in omroepland zou ertoe hebben bijgedragen dat de bezetter vrij spel had gekregen om de omroep naar hun wereldbeeld te modelleren. Groepen medewerkers van RDNO die op 2 september 1944 een Organisatie van Omroepers (OVO) hadden opgericht, zeiden daarnaast op de slechte arbeidsvoorwaarden die de omroepen hadden gehanteerd en de verspilling van geld door het strikte scheiden van technische voorzieningen en programmastaven. De omroepen hadden voor de oorlog een schrijnend gebrek aan samenwerking laten zien, waardoor van een 'harmonische opbouw van het programma' geen sprake was geweest. De 'volksvoorlichting en culturele opvoeding' had daardoor schade geleden. Het waren vrijwel dezelfde bewoordingen die door RDNO waren gehanteerd als uitgangspunt van hun optreden als nazi-omroep, maar 'volksvoorlichting' en 'culturele opvoeding' (of verheffing) waren woorden die ook de omroepen meestal hadden gebruikt bij de aanduiding van hun missie. Op dat vlak was sprake van continuïteit, maar het ging natuurlijk om de vraag wie deze abstracte missie-woorden concrete programmatische invulling zou geven.

Over de naoorlogse omroepstrijd meer in hoofdstuk 4. Hier volstaat te vermelden dat Vogt deze plannenmakerij beschouwde als een vorm van verzet, want hij wist zeker dat de Duitsers dit beschouwden als illegaal werk. Dat gold nog meer voor de steun die het gezin van Vogt in 1943, 1944 en voorjaar 1945 gaf aan verzetsgroepen in het Gooi. In het huis van Vogt aan de Vliegweg in Blaricum vergaderde de sabotageploeg Laren-Blaricum-Eemnes over gewapende verzetsacties; zoon James nam aan dat verzet actief deel. Het huis van het gezin Vogt werd tevens gebruikt voor training aan verzetsmensen, het onderbrengen van onderduikers en het verbergen van een auto die werd gebruikt bij aanslagen.²³²

231 Korte samenvatting van de activiteit van de vertegenwoordigers van de Omroepverenigingen AVRO, KRO, NCRV, VARA en/of van de 'Federatie van Omroepverenigingen' gedurende mei 1940 - mei 1946. Zeer uitvoerig over de totstandkoming van plannen voor de naoorlogse omroep is: Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 187-200

232 Schriftelijke verklaring J. Branse 19 mei 1945 en H. van der Goot 20 mei 1945, in: archief-CABR-NA 107662-1; Willem Vogt en: collectie commissie-Drost, in: archief OK&W 2.14.51, dossier 289, NA

4. VOGT, OMROEPZUIVERING EN BIJZONDERE RECHTSPLEGING 1945-1948

Feestvreugde bij de AVRO-studio rond de bevrijding van Hilversum op 8 mei 1945. Fotocollectie Beeld & Geluid

In tegenstelling tot bij de pers (waar ook bedrijven en titels als zodanig werden gezuiverd) werd bij de omroep door de uit Londen teruggekeerde regering gekozen voor een zuivering op louter persoonlijk vlak. Ieder die na de oorlog op enigerlei wijze voor de vernieuwde omroep wilde werken, moest zich laten zuiveren. Meer dan 740 personen hebben deze procedure ondergaan: 340 van hen kregen het predicaat 'zuiver' en de rest kreeg een geheel of tijdelijk verbod om bij de omroep te werken.²³³ Naast deze algemene zuivering voerden de KRO en VARA zelf georganiseerde interne zuiveringen door waarbij sommige personen als ongeschikt voor leidinggevende functies werden verklaard. Bij de VARA verdwenen zo Arie Pleysier, Arend de Vries en Eli Bomli uit de leiding; bij de KRO werd voorzitter Dito verwijderd, terwijl directeur Paul Speet door de zuiveringen dermate werd aangegrepen dat hij vrijwel niet meer als een prominent omroepbestuurder naar buiten trad.²³⁴

Terwijl de externe zuivering bij de omroep wel plaats vond, ontbrak een interne zuiveringsprocedure bij de AVRO. Het volledige bestuur en de directie traden in de zomer van 1945 in ongewijzigde samenstelling weer aan, behalve de op 1 februari 1941 overleden administrateur F.C.W. van der Woord en de op 13 augustus 1942 overleden algemeen secretaris F.P.A. van Gheel Gildemeester. De AVRO pakte op 8 mei 1945 als het ware de draad weer op waar die op 1 december 1940 of 1 april 1941 (en voor de programmagids 1 januari 1942) was verbroken. Onverstoorbaar eiste de AVRO - met directeur Willem Vogt voorop - de zeggenschap over zijn genationaliseerde bezittingen op. Vogt moest samen met de bestuursleden van de Federatie van Omroepverenigingen 'onder protest en buigend voor geweld' op 8 mei 1945 uit de AVRO-studio worden verwijderd omdat H.J. van den Broek en

zijn organisatie Radio Herrijzend Nederland (RHN) er zijn intrek in wilde nemen.²³⁵ Want in Londen had men al in 1944 rond Radio Oranje voorbereidingen getroffen om na de bevrijding de radio zonder de omroepen te organiseren, met betere binding aan wat men 'het algemene volksbelang' noemde. De eind 1944 vanuit bevrijd Zuid-Nederland opererende RHN - een onderdeel Militair Gezag - was daarvan een voorbode.²³⁶

Vogt ging na de voor hem verbijsterende actie van RHN op 8 mei met nog groter fanatisme met de andere omroepen werken aan herstel van het omroepbestel zoals dat voor de bezetting had gefunctioneerd, maar dan in vernieuwde vorm. Van zijn verlangen om de AVRO tot nationale omroep te maken, was niets meer over omdat zoiets in de politieke en maatschappelijke gedachten over de naoorlogse radio volstrekt onhaalbaar was. Overal werd weliswaar geroepen om een nationale omroep ter doorbreking van vooroorlogse structuren, maar dat de AVRO zo'n rol zou kunnen spelen was uitgesloten. Daarvoor was de algemene omroepvereniging in de ogen van de vernieuwers te veel een exponent van juist die oude structuur. Het plan van de Federatie van Omroepverenigingen dat al in 1943 tijdens gesprekken van voormalige omroepbestuurders en politici was voorbereid, stuitte dus op verzet van allerlei groepen die een nationale omroep wilden handhaven, maar dan vanzelfsprekend zonder nationaalsocialistische leiding en signatuur.

De meest radicale groep onder aanvoering van voormalig VARA-reporter Freek A. Hof - die sinds april 1941 bij de reportagedienst van RDNO had gewerkt - riep in het najaar van 1944 het personeel op om als de bevrijding een feit zou zijn achter het regeringsbeleid inzake een nationale omroep te staan en niet mee te gaan in de voorbereidingen die de omroepen aan het treffen waren om terug te keren.²³⁷ Deze groep werd gesteund door RDNO-staffid Enserinck en Dubois, die in het najaar van 1944 zelfs al een compleet uitgewerkt plan voor een nationale omroep klaar hadden liggen.²³⁸ Steun was er ook in regeringskringen in Londen en bij politieke partijen die een 'doorbraak van de verstarde vooroorlogse verhoudingen' wilden. Een nationale omroep was daarbij een speerpunt.²³⁹

Na mei 1945 bleek ook de voormalige verzetspers grote belangstelling te hebben voor een doorbraak naar nieuwe verhoudingen, waarbij een mogelijke terugkeer naar het vooroorlogse omroepbestel als een gruwel werd gezien. Kranten zoals *Het Parool* en *De Waarheid* openden in de zomer de aanval op de bestuurders die aan herstel werkten, terwijl die zich in hun ogen aan het begin van de bezetting hadden misdragen. Zo schreven ze dat Willem Vogt zich tijdens de bezetting had aangeboden om de omroep 'in den geest van de nieuwe tijd te leiden', blijkbaar refererend aan de brief die het Centraal Bureau van den Omroep op 25 november 1940 aan de RBS had gestuurd (zie paragraaf 2.2.3). *De Waarheid* kwam daarnaast met de bewering dat 'Vogt de Joden reeds heeft ontslagen nog voor de Duitsers daar iets van gezegd hadden'.²⁴⁰

²³³ Zie uitvoerig: Koolhaas, *Omroepzuivering*. Over de perszuivering zie: Jan Brauer en Jan Driever, *Perszuivering. De Nederlandse pers 1944-1951* (Weesp: Fibula Van Dishoeck, 1984) en Vos, *Niet voor publicatie*, 421-443.

²³⁴ Wijffes, VARA, *biografie van een omroep*, 158-162; Manning, *Zestig jaar KRO*, 155-175.

²³⁵ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 212-213.

²³⁶ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 201 e.v.; De Jong, *Koninkrijk*, Deel 12, 227-235.

²³⁷ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 198. De volledige teksten van pamfletten van personeelsleden binnen RDNO in: Vogt, *Wat er met den Omroep verder gebeurde*, 97-109.

²³⁸ A. Dubois, *Nota inzake de ontwikkeling van den radio-omroep in Nederland*, najaar 1944, collectie 248-0378A: Antoine Dubois, Map B, NIOD.

²³⁹ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 198 e.v. Vgl.: Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, (Deventer: Kluwer, 1978).

²⁴⁰ 'Nationale omroep', in: *Het Parool* 12 juli 1945; 'De omroepverenigingen onder de loupe: de AVRO', in: *De Waarheid*, 22 augustus 1945.

De eerste algemene vergadering van de AVRO na de oorlog. Voorzitter de Clercq spreekt in de Aula van het Indisch Instituut in Amsterdam op 6 juli 1946. Jubileumboek AVRO 1948

4.1 Onderzoek in het kader van de Omroepzuivering 1945-1946

Wat tussen mei 1945 en voorjaar 1948 volgde was een heftige strijd om het naoorlogse omroepbestel, waarin veel middelen geoorloofd leken. Het gaat te ver om hier die strijd tot in detail te volgen, maar we kunnen wel vaststellen dat Willem Vogt een hoofdrolspeler was, zowel voor de tegenstanders als voorstanders van de 'doorbraakgedachte' in de omroep. Samen met VARA-man Jan Broeks was hij de stuwende kracht achter het herstel van de omroepverenigingen. Dat bestel was in zoverre vernieuwd dat het voorzag in een grotere rol voor programmacoördinatie en centrale technische, facilitaire en culturele diensten in een Nederlandse Radio Unie (NRU). Maar de kern - het verzorgen van programma's - zouden de omroeporganisaties met hun binding aan honderdduizenden leden en abonnees blijven.²⁴¹

Daarbij ondervonden zij tegenstand van de voorstanders van een nationale omroep. Deze personen grepen juist de zuivering aan om 'oude' omroepen te verzwakken onder andere door het gedrag van hun bestuurders tijdens de oorlog zwart te maken. In een van de eerste naoorlogse nummers van *De Radiobode* schreef Vogt dat er 'eerlijke ontoeroering is over het herstel van onrecht, terugkeer der rechtvaardigheid, maar ook bijtend zuur van teleurstelling en haatgevoelens. Het gefluister van den laster; kunstmatige en anonieme voeding van zuiveringscommissies, de walm van bederf, dat lang heeft gewoekerd, maar dat bij de stijging der temperatuur aan intensiteit wint.'²⁴²

Vogt verwees hier ongetwijfeld naar de zuivering die op gezag van de minister

van OK&W apart voor de omroepbestuurders werd georganiseerd. Hun zuivering had na mei 1945 voor de regering maar ook voor de Federatie van Omroepverenigingen de grootst mogelijk prioriteit. Op initiatief van de Federatie werd op 6 juni 1945 H. Bijleveld, in 1919 en 1920 voor de ARP kortstondig minister van Marine in het kabinet-Ruys de Beerenbrouck, voorzitter van een zuiveringscommissie ('ereraad' genoemd) om vast te stellen of omroepbestuurders die zich nu bemoeiden met het herstel van de omroepen 'zich uit vaderlandsch oogpunt goed gedragen' hadden.²⁴³ Dat betrof J. Broeks en K. de Jonge van de VARA, A. van der Deure, C. Keuning en K. van Dijk van de NCRV, P. Speet en P.J. Witteman van de KRO en J. Corver en W. Vogt van de AVRO. Opvallend afwezige namen waren die van de VPRO-bestuurders maar ook Arend de Vries en Arie Pleysier die voor de VARA respectievelijk voorzitter en programmasecretaris waren geweest. Maar de VPRO was niet bij de Federatie betrokken en De Vries en Pleysier waren dus op grote weerstand in de SDAP- en VARA-gelederen gestuit en zouden spoedig door de VARA bij interne zuivering worden weggezuiverd.²⁴⁴ Voor de AVRO ontbrak Gustaaf de Clercq, die toch een cruciale rol bij de concentratieplannen van de omroepen in november 1940 had gespeeld en nu nog steeds als AVRO-voorzitter opereerde.

De leden van de commissie-Bijleveld waren afkomstig uit verzetskringen of, zoals SDAP-secretaris Cees Woudenberg, uit tijdens de oorlog verboden politieke organisaties. Schrijver Lou A.M. Lichtveld (beter bekend als Albert Helman) was oud-Spanjestrider en tijdens de oorlog actief geweest in het kunstenaarsverzet, net zoals hoogleraar Franse Taal- en Letterkunde J.B. Tielrooy die tevens in de ereraad voor letterkunde zat. De katholieke L.G.A. Schlichting was als hoofdredacteur van het dagblad *De Tijd* in 1943 onder Duitse druk afgetreden. Maar vooruitlopend op een mogelijk precair zuiveringsonderzoek naar dat dagblad had hij eind 1944 van de aartsbisschop een verklaring weten los te peuteren, waarin deze verklaarde dat *De Tijd* naar beste vermogen had geprobeerd de richtlijnen van het episcopaat op te volgen en zich alleen had aangepast 'om groter kwaad te voorkomen'.²⁴⁵

De commissie-Bijleveld was ten aanzien van Vogt vooral geïnteresseerd in drie 'feiten':

- het ontslag van Joodse AVRO-medewerkers in mei 1940 zonder schadeloosstelling
- de brief van het Centraal Bureau van den Omroep aan de RBS van 25 november 1940, waarin hij werd genoemd als directeur-generaal van de nieuwe omroep
- zijn bezoek aan het NSB-kantoor in Utrecht in oktober of november 1940

²⁴³ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 215-217. Het meest uitvoerige en gedetailleerde overzicht van de activiteiten van de commissie-Bijleveld biedt Koolhaas, *Omroepzuivering*, 24 e.v.

²⁴⁴ Wijffes, VARA, *Biografie van een omroep*, 158-162.

²⁴⁵ Nic Schrama, *Dagblad De Tijd 1845-1974* (Nijmegen: Valkhof Pers, 1996), 385-386.

²⁴¹ Zeer uitvoerig over de strijd om het omroepbestel is: Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 186-254.

²⁴² W.V., 'Terug!', in: *De Radiobode* 6 juli 1945.

Dit rijtje feiten was overgenomen uit een anoniem rapport, opgesteld in september 1944, waarvan spoedig bleek dat Enserinck (na samenspraak met Dubois) de schrijver was. Het is al ter sprake gekomen dat beide mannen in bezettingstijd een belangrijke rol speelden in de plannen voor een nationale omroep. In dezelfde maand september 1944, toen de bevrijding in zicht leek, hadden zij ook een nota geschreven over de organisatie van de omroep na de oorlog die geheel in de doorbraakgedachte paste en waarin geen plaats was voor de oude omroepen en omroepbestuurders. Dit anonieme rapport werd ook rondgestuurd om omroepersoneel erop te attenderen hoe slecht bepaalde bestuurders (waaronder: Vogt) die eind 1944 alweer toewerkten aan herstel van hun oude organisaties, zich in het eerste oorlogsjaar hadden gedragen.²⁴⁶ Dubois stuurde een afschrift van deze brief aan de commissie-Bijleveld. Begin juni 1945 publiceerde verslaggever Freek Hof passages daaruit in het blad *Gooische Klanken*. Zijn collega Herman Felderhof deed hetzelfde in *Vrij Nederland* en het in Laren verschijnende oud-verzetsblad *Tijding*.²⁴⁷ Het rapport en de perspublicaties vonden tevens weerklank bij ontevreden ex-AVRO-medewerkers zoals Frits Thors, die inmiddels bij RHN werkte, en Pieter de Hoog die voor *Vrij Nederland* schreef.²⁴⁸

Op 6 augustus 1945, slechts twee maanden na de oprichting van de commissie, bracht de commissie-Bijleveld al een voorlopig eindverslag voor de minister uit, dat nooit in een definitieve versie zou worden gepubliceerd. In dat verslag, waarvoor slechts vijf personen waren gehoord en voor het overige zwaar leunde op het anonieme rapport van Enserinck en Dubois, stond stevige kritiek geformuleerd op drie omroepbestuurders: P. Speet (directeur KRO), A. van der Deure (voorzitter NCRV) en W. Vogt (directeur AVRO). Speet had volgens de commissie uit eigenbelang 'een gebrek aan fierheid' en 'een neiging tot dienstvaardigheid' getoond ten opzichte van de Duitse bezetter. Van der Deure had een 'neiging tot dienstvaardigheid tegenover de bezetter' laten zien en zich tijdens de bezetting aan zijn taken en verantwoordelijkheden als NCRV-voorzitter onttrokken. Ook Vogt had in zijn handelen 'nimmer iets getoond van de fierheid en verzetsgeest, welke daarbij en in de gegeven omstandigheden wenschelijk waren'. De getoonde zwakte van de drie heren was volgens de commissie een vorm van 'verraad'. Ze konden alle drie daarom niet in aanmerking komen voor een leidinggevende functie in de omroep. Een termijn werd daarbij niet genoemd, zodat het feitelijk om een advies voor een levenslang bestuursverbod ging.²⁴⁹

Het was al met al een zwaar oordeel, gebaseerd op een smalle basis aan 'bewijsmiddelen': een anoniem rapport, vijf verhoren en een kleine keur aan stukken die toen beschikbaar waren. Ook vergeleken met andere beoordelingen was dit oordeel zwaar: zo had het oordeel over NCRV-voorzitter Van der Deure ook kunnen worden gegeven over zijn NCRV-collega Keuning, maar die werd juist van alle blaam gezui-

²⁴⁶ Dit rapport in archief-Omroepzuivering-NA, dossier 271: A. Enserinck en archief-OK&W 2.14.51, dossier 289, NA. Uitvoerig over de commissie-Bijleveld is: Koolhaas, *Omroepzuivering*, 24-39.

²⁴⁷ Herman Felderhof 'Deining in de Omroepwereld', in: *Vrij Nederland* 2 juni 1945; 'Onze Nederlandsche radio', in: *Tijding, tijdelijk officieel dagblad voor Laren Blaricum Eemnes*, 5 juni 1945; *Gooische Klanken* 14 juni 1945.

²⁴⁸ 'Aanvullende nota van W. Vogt voor de Eereraad', in: archief-CABR-NA 107662-II: Willem Vogt; archief-Omroepzuivering inv.nr. 2.04.72, dossier 573: Pieter de Hoog en dossier 1463: Frits Thors, NA.

²⁴⁹ Rapport commissie-Bijleveld in archief-OK&W inv.nr. 2.14.51, dossier 289, NA. Zie ook Koolhaas, *Omroepzuivering*, Bijlage 1.

verd.²⁵⁰ Vogt werd vooral de beruchte brief van het Centraal Bureau van den Omroep aan Freudenberg dd. 25 november 1940 aangerekend. Daarin was hij inderdaad voorgesteld als directeur-generaal van een gecentraliseerde omroep. Maar de opsteller van die brief, AVRO-voorzitter De Clercq, was zelfs niet eens door de zuiveringscommissie onderzocht. De commissie had ook niet meegewogen dat de brief niet was verstuurd omdat de omroepen er geen overeenstemming over konden bereiken, dat Vogt volgens verschillende betrokkenen zijn eigen kandidaatstelling maar lauwwarm steunde en dat het in die brief verwoorde voorstel ook geen concreet gevolg had gekregen behalve dan in een definitieve brief waarin de rol van Vogt duidelijk was afgezwakt.

De gevolgen van het oordeel van de zuiveringscommissie-Bijleveld waren ingrijpend. De drie bekritiseerde topbestuurders kregen allen een spreekverbod en ze moesten afhaken in de commissies die het nieuwe radiobeleid van de regering aan het voorbereiden was. Ze ontbraken tevens in het bestuur van de Stichting Radio Nederland in den Overgangstijd (SRNIO) die de verantwoordelijkheid voor alle radio-uitzendingen vanaf 20 januari 1946 zou gaan overnemen van Radio Herrijzend Nederland.

Nog voordat het eindverslag bekend was gemaakt, had een woedende Vogt zich in een van de eerste nummers van *De Radiobode* na de bevrijding afgezet tegen de zuiveringsprocedure, die alle ruimte leek te bieden voor persoonlijke afrekeningen, ook met hem. Hij sprak hier over 'modder en rioolslijk afkomstig van rancuneuzen en van hen, die U vreezen, haten of minachten en gij zijt gedoemd met den viezen last rond te lopen, totdat een zuiveringscommissie uitspraak heeft gedaan'. (...) Trouwelooze medewerkers uit Uw levensjaren vóór de oorlog - vriendschap veinzend - druppelen geniepige stukjes in nieuwbakken weekbladen die "Herrijzend Nederland" bereidwillig voor de microfoon voorleest, omdat het een scrupuleuze onpartijdigheid betracht. (...) In plaats van dit verachtelijk bedrijf te geeselen, wordt de pijniging van de "zuivering" met steeds stijgende ijver voortgezet en aangemoedigd. (...) Het is nu eenmaal eisch des tijds, dat onschuldige burgers nog eens in eigen land een geestelijk en psychisch Mauthausen ondergaan.'²⁵¹

Het waren grote woorden, die Vogts gevoel over de opheffing van de AVRO in 1941 typeerde. Die opheffing had volgens hem geleid tot 'een geestelijk en psychisch Mauthausen', als ware het te vergelijken met de ervaring van mensen die een der ergste Duitse strafkampen hadden ondergaan. Maar zijn woorden geven ook een indruk van het klimaat zo net na de oorlog, waarin op grote schaal werd 'afgerekend' en waarin persoonlijke tegenstellingen tot morele verwerping en uitsluiting konden leiden in de procedure van zuivering en bijzondere rechtspleging. Vogt koos hier voor een frontale, niet mis te verstane aanval ter verdediging van zichzelf en het AVRO-beleid.

Vogt en Speet tekenden onmiddellijk na het verschijnen van het voorlopige eindverslag van de commissie-Bijleveld bij de minister bezwaar aan tegen het, naar hun

²⁵⁰ Aldus Bak en Berkelaar, *Verkondiging en verstrooiing*, 130-131.

²⁵¹ W.V., 'Mogen wij zwijgen? Wij moeten!', in: *De Radiobode* 20 juli 1945.

smaak op oppervlakkig onderzoek gebaseerde, commissieoordeel en het naar de pers uitlekken van het voorlopig commissieverslag. Daarop besloot minister G. van der Leeuw in november een nieuwe commissie te benoemen onder leiding van mr. J. Drost, een vrijzinnig-democraat die deken van de Orde van Advocaten was. Verder waren lid procureur en advocaat W.J. Vroom en J.A.H.J. Van der Dussen, burgemeester van Hengelo. Naast Speet en Vogt zou de commissie-Drost nu ook Dubois beoordelen, en alle drie op basis van uitvoeriger onderzoek. Dat onderzoek zou worden opgezet als een rechtszaak: er kwam een mogelijkheid om be- of ontlastend materiaal aan de commissie te sturen en er werden hoorzittingen georganiseerd met pleidooien en contrapleidooien.²⁵²

Dit was het begin van een escalerend proces waarin omroeppolitieke belangen een belangrijke, misschien zelfs overheersende factor zouden worden. Beschuldigingen vlogen heen en weer en allerlei personen en groepen probeerden zich ermee te bemoeien. Vogt was in dat proces een centrale figuur. Waar hij voor de voorstanders van de nationale omroep het symbool was van de op eigenbelang gerichte en opportunistische 'sjoemelaars' van de oude omroepverenigingen, was hij voor de tegenstanders (en in zijn eigen ogen) een bestuurder die in het eerste oorlogsjaar tevergeefs had geprobeerd om al te stevige bemoeiing van Duitse en Nederlandse nationaalsocialistische krachten te beteugelen. En waar de voorstanders in de RDNO een nationale omroep zagen met uitstekende sociale arbeidsvoorwaarden en een gestroomlijnd programma, zo zagen de tegenstanders (onder wie Vogt) in datzelfde bedrijf een ontrecting van hun eigen organisaties waaraan honderdduizenden Nederlanders zich hadden verbonden. RDNO had hun eigendommen ingepikt en daarmee nationaalsocialistische propaganda over Nederland uitgestort.²⁵³

De beraadslagingen van de commissie-Drost vonden in het voorjaar van 1946 plaats, in een periode dat het duidelijk werd dat de 'doorbraak' in de omroep met de SRNIO gedoemd was te mislukken. De omroepen hadden elk inmiddels weer een krachtige positie opgebouwd met veel steun bij het publiek; de AVRO had in 1946 alweer 54.000 leden ingeschreven en dat aantal liep snel op naar meer dan 100.000 eind 1947. Vooral de AVRO onder leiding van Vogt ageerde fel tegen wat hij zag als een substituuut voor een echte nationale of algemene omroep, waarin de AVRO volgens hem natuurlijk een betere kandidaat voor een trekkersrol was. Hierbij moet wel worden aangetekend dat de AVRO onder leiding van Vogt inmiddels het streven om *als enige* de nationale omroep te zijn had opgegeven; de AVRO koos voor een krachtig zelfstandig bestaan binnen de vertrouwde, maar vernieuwde omroepstructuur in samenwerking met de andere grote omroepen. Dat 'vernieuwde' zou dan liggen in betere samenwerking, vooral in technische en infrastructurele zin.

²⁵² Het meest uitvoerig over de commissie-Drost is: Koolhaas, *Omroepzuivering*, 40-84.

²⁵³ Volgens De Jong en Koolhaas heeft bij deze escalatie van de zuivering van omroepbestuurders een rol gespeeld dat de zuivering van al het omroeppersoneel (ongeveer 1100 personen waarvan 743 zich lieten zuiveren) soms zware sancties werden opgelegd aan uitvoerend medewerkers terwijl - in de ogen van de meeste van die medewerkers - de grote bazen, zoals Vogt, buiten schot bleven. Koolhaas, *Omroepzuivering*, 141-147; De Jong, *Koninkrijk Deel 12*, 425-430.

Minister Gielen (derde van links) wordt in 1946 door de AVRO ontvangen om te spreken over het radiobeleid. Naast hem Willem Vogt en Gustaaf de Clercq. Jubileumboek AVRO 1948

Vogt was secretaris van de Federatie van Omroepverenigingen en dus weer een spin in het web van de omroepstrijd, die in december 1946 zou worden beslecht met de oprichting van de NRU (formeel 10 februari 1947). De in juli 1946 aan het bewind gekomen minister van OK&W Jos J. Gielen was afkomstig van de Katholieke Volkspartij (KVP), de katholieke politieke partij die in naam vernieuwd was maar in veel opzichten de vooroorlogse verhoudingen wilde herstellen. Gielen beloofde in december 1946 om de oude omroepen hun rechten inzake het maken van programma's terug te geven.²⁵⁴

Het onderzoek van de commissie-Drost zou resulteren in een eindrapport dat op 26 augustus 1946 naar buiten kwam. Voor Vogt en Speet oordeelde de commissie dat een berisping over 'het in ernstige mate te kort schieten in het betrachten van de juiste houding in verband met de bezetting' zou volstaan. De heren konden wel een nieuwe bestuursfunctie bij de omroep gaan bekleden. Dat laatste gold niet voor Dubois die zijn medewerking - op Duits gezag - aan de liquidatie van omroepen en de verantwoordelijkheid voor de vorming van een nationaalsocialistische omroep voor de voeten kreeg geworpen.²⁵⁵ Wat betreft de beoordeling van Vogt nam de commissie het hem vooral kwalijk dat hij in juli 1940 het artikel 'Luistertucht' in *De Radiobode* had geschreven, waarin hij de Nederlandse luisteraars had opgeroepen het Duitse gebod te eerbiedigen om niet naar verboden zenders vanuit Engeland te luisteren. Alle andere aanklachten - waaronder de contractverbreking met (Joodse) medewerkers eind mei 1940 - vond de commissie ongegrond, voornamelijk omdat ze gebaseerd bleken op onbewijsbare 'geruchten'

²⁵⁴ Van den Heuvel, *Nationaal of verzuimd*, 248 e.v.

²⁵⁵ Rapport commissie-Drost 27 augustus 1946 in archief-OK&W 2.14.51, dossier 289, NA. Zie ook uitvoerig: Koolhaas, *Omroepzuivering*, Bijlage 3 en 4. Het navolgende over het oordeel van de commissie-Drost is, tenzij anders vermeld, gebaseerd op Koolhaas, *Omroepzuivering*, bijlagen 3 en 4.

van belanghebbenden die bepaalde omroepen of personen wilden beschadigen.

Over dat ontslag van ‘los-vaste medewerkers’ had de commissie vastgesteld dat het was gebaseerd op ‘uitsluitend commercieele overwegingen van programmabeleid’, waarmee men bedoelde dat de AVRO in mei 1940 door de onzekere (financiële) toekomst ervoor had gekozen de contracten met de tijdelijk (freelance) medewerkers te beëindigen teneinde de vaste personeelsleden in dienst te kunnen houden. Aan de ontslagen personen was in 1941 een vergoeding uitgekeerd door een commissie onder leiding van Dubois en met Vogt als lid ‘met het doel ontslagenen een vergoeding toe te kennen, door welke commissie toen, ook al was dit niet geoorloofd, ook aan Joden een vergoeding is toegekend.’ De commissie vond dat Vogt geen verantwoordelijkheid droeg voor de beruchte brief van het Centraal Bureau van den Omroep aan de RBS van 25 november 1940 waarin hij als directeur-generaal van een nieuwe omroep werd genoemd, die zou werken binnen ‘de eisen van de tijd’. Dat laatste was volgens de commissie eerder te zien als een verwijzing naar een plan voor de samenwerking van omroepen dat de Radoraad al eerder in het najaar van 1940 had gemaakt.

Over Dubois was de commissie verdeeld, maar twee van de drie leden gaven de doorslag bij het slotoordeel. Dubois had niet zuiver gehandeld door de functie voor de concentratie van de omroepen te aanvaarden uit handen van ‘een satelliet van den Duitschen nationaal-socialistische bezetter’.

4.2 Onderzoek in het kader van de Bijzondere Rechtspleging 1946-1948

Minister Gielen wilde eigenlijk begin september 1946 de oordelen van de commissie-Drost publiekelijk maken en overnemen, maar besloot zijn oordeel aan te houden, omdat naar Vogt inmiddels een strafrechtelijk onderzoek in het kader van de Bijzondere Rechtspleging was gelast. Vogts tegenstanders hadden in de zomer blijkbaar al zien aankomen dat de commissie-Drost met een relatief gunstig oordeel voor Vogt zou gaan komen. Daarop vooruitlopend hadden ze contact opgenomen met de procureur-fiscaal van het Amsterdamse Bijzonder Gerechtshof mr. N.J.G. Sikkel met beschuldigingen over Vogt die reden zouden kunnen zijn voor een strafrechtelijk onderzoek binnen die Bijzondere Rechtspleging. Een eventuele veroordeling zou dan kunnen leiden tot een vrijheidsstraf voor Vogt.

Het waren vooral oud-AVRO-medewerkers die zelf moeite hadden om ongeschonden door de zuivering te komen omdat ze voor RDNO hadden gewerkt, zoals Guus Weitzel, diens vrouw P.C. Weitzel-Zimmerman, radiotechnicus Michel Janssen, technisch directeur Johannes Madsen en radioreporter Freek Hof. Maar ook de (tot juli 1941) trombonist van het AVRO-orkest David van Wezel mengde zich in het koor van beschuldigers.²⁵⁶ Zij allen kwamen weer met de bekende beschuldigingen, maar ook een paar nieuwe die in de hierna beschreven tenlastelegging terugkeerden. Ze beweerden bovendien dat de commissie-Drost wezenlijke getuigen niet had gehoord, zoals Albert van Raalte, Ernst Freudenberg en Eberhard Taubert.

Sikkel had in augustus een aantal aanvullende verklaringen verzameld, alle van mensen die vonden dat Vogt zich verkeerd had gedragen. Hij vond er voldoende aanleiding in om Vogt op 23 augustus 1946 (drie dagen voordat het eindrapport van de commissie-Drost werd gepresenteerd) te arresteren op gezag van de advocaat-fiscaal W.P. Bakhoven. Volgens hen hadden de ereraden Bijleveld en Drost ‘over verschillende punten geen of niet voldoende opheldering verschaft’. Daar hoorden het ‘ontslag’ van Joodse medewerkers in de meidagen van 1940 en de brief van het Centraal Bureau van den Omroep van 25 november 1940 weer bij. Maar ook Vogts *Radiobode*-artikel ‘Luistertucht’ van 12 juli 1940, het mogelijk door Vogt aanbieden van zendtijd aan de NSB, het in AVRO-zendtijd aanprijzen van werken in Duitsland (in een reportage van Wybrands Marcussen van 30 september 1940) en het toestaan dat AVRO-reporter Wybrands Marcussen op eigen gezag een WA-mars in Amsterdam had verslagen op 9 november 1940.²⁵⁷

Voor het onderzoek zette de Politieke Recherche Afdeling (PRA) van het Bijzonder Gerechtshof alle middelen in. Overal werden originele documenten opgevraagd en meer dan zestig getuigen werden officieel gehoord, de meest cruciale personen (onder wie Vogt, maar ook De Clercq en Bosman) meerdere malen. Op 30 november werd de in het Duitse Minden gevangengezette Taubert naar Amsterdam gehaald die maar liefst negenmaal in het Amsterdamse Huis van Bewaring uitvoerig werd verhoord. Ook Freudenberg werd een verhoor afgenomen; een rechercheur reisde daarvoor speciaal af naar Berlijn-Wilmersdorf waar Freudenberg wachtte op berechting. Max Tak mocht vanuit New York een schriftelijke reactie geven op een uitvoerige verhoorvragenlijst, omdat hij door zijn werk aldaar niet naar Nederland kon reizen.

Op basis van al dat materiaal poogde de PRA een objectief beeld te krijgen van wat er nu gebeurd was. Dat was niet eenvoudig want de meningen van de gehoorde personen liepen sterk uiteen. De recherche had ook reden te twifelen aan de betrouwbaarheid van de verklaringen van sommige mensen, die er alles aan deden een rooskleurig beeld te geven van hun eigen handelen. Dat was bijvoorbeeld het geval bij Taubert, maar ook bij Dubois en Enserinck. Ook over de uitspraken van Vogt was grote twijfel. Zo schreef de Hilversumse PRA-rechercheur C.J. Schön (die in Hilversum in de laatste oorlogsjaren bij het verzet betrokken was geraakt) aan Bakhoven dat Vogt in zijn ogen altijd probeerde ‘om bij het publiek stemming te kweken tegen de hem vervolgende Autoriteiten en politieambtenaren’. Schön wees er ook op dat Vogt achter de schermen zijn bestuurdersnetwerk inschakelde om invloed uit te oefenen en verklaringen te beïnvloeden. Hij speelde in op het gemoed van mensen die afhankelijk van zijn beslissingen waren, en die daardoor mogelijk bang waren de toorn van Vogt op te wekken. Vogt was, aldus Schön ‘een uitgeslagen persoon, iemand die, bij uitnemendheid, de kunst van “achter de schermen te werken” verstaat.’²⁵⁸

Dat het rechercheonderzoek resulteerde in een onvoorwaardelijke buitenver-

²⁵⁶ De processen-verbaal van hun verklaringen op 23, 24 en 25 juli 1946 in archief CABR-NA, 107662-II: Willem Vogt

²⁵⁷ Tenlastelegging tegen W. Vogt 23 augustus 1946 en brief advocaat-fiscaal W.P. Bakhoven aan Minister van Justitie 4 september 1946, archief-CABR-NA, dossier 107662-I: Willem Vogt

²⁵⁸ C.J. Schön aan advocaat-fiscaal mr. W.P. Bakhoven 15 en 16 november 1946, in: archief CABR-NA 107662-I en II: Willem Vogt

volginstelling van Vogt op 6 maart 1948 was vermoedelijk terug te voeren op de zwaar overbelaste Bijzondere Rechtspleging en de na 1947 sterk verflauwde publieke belangstelling voor onderzoek en vervolging van mensen die mogelijk ‘fout’ waren geweest in de oorlog.²⁵⁹ Mogelijk kwamen daar in het geval van Vogt de complexiteit van de materie en de vele tegenstrijdige verklaringen bij. Hoewel een schriftelijk gemotiveerd slotoordeel van de PRA in de archieven ontbreekt, kan men uit de verzamelde verhoren en documenten concluderen dat er geen voldoende en overtuigend bewijs voor strafrechtelijke vervolging zijn gevonden. In het oordeel van de procureur-fiscaal staat slechts dat ‘de schuld van betrokkenen van zodanige aard is dat oplegging van een verdere straf of maatregel ingevolge het besluit Buitengewoon Strafrecht of het Tribunaalbesluit niet gerechtvaardigd is te achten’.²⁶⁰

Over het ontslag van Joodse medewerkers, bijvoorbeeld, vond de recherche dat de meeste verklaringen van betrokkenen ontkenden dat Vogt of de AVRO dat hadden gedaan uit antisemitische overwegingen. Alleen Albert van Raalte had volgehouden dat zijn ‘Jood-zijn’ een factor was geweest. Aan de brief van het Centraal Bureau van den Omroep van 25 november 1940 had de recherche heel veel aandacht gegeven, maar de conclusie kon bepaald niet zijn dat Vogt er als enige verantwoordelijk voor was geweest. Het was een conceptbrief geweest die niet door alle omroepen werd onderschreven en daarom had geleid tot een vervangende brief van het Centraal Bureau. Daarin stond een minder prominente roltoebedeling voor Vogt. Bovendien was een paar dagen later de opheffing van de AVRO aangekondigd en was Vogts rol in de bezettingsperiode definitief uitgespeeld. Voor het aanbieden van zendtijd aan de NSB was geen bewijs gevonden en Wybrands Marcussen had de reportage van de WA-mars op 9 november 1940 buiten verantwoordelijkheid van de AVRO gemaakt. De reportage van Wybrands Marcussen over werken in Duitsland en Vogts artikel ‘Luistertucht’ werden als vergrijp blijkbaar te licht bevonden om voor strafrechtelijke vervolging in aanmerking te komen.

Tijdens het onderzoek door de PRA had minister Gielen van OK&W zich stilgehouden over de aanvaardbaarheid van de drie door de commissie-Drost onderzochte omroepbestuurders Vogt, Speet en Dubois voor leidinggevende omroepfuncties. Na aandringen vanuit de ministerraad kwam hij op 15 september 1947 dan toch met een beslissing, ook al liep het rechercheonderzoek tegen Vogt toen nog door. Vogt en Speet waren volgens Gielen aanvaardbaar als bestuurders, Dubois niet.²⁶¹ Maar pas toen Vogt in maart 1948 door het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam onvoorwaardelijk buiten vervolging was gesteld, kon Vogt weer bestuursfuncties bekleden. Dat gold overigens ook voor Dubois want een nieuw, op zijn verzoek ingesteld, onderzoek had ook het oordeel over deze functionaris verzacht.²⁶² Maar waar Vogt acceptabel was gebleven in de nieuwe omroepwereld bleef Dubois een melaatse; het medewerken aan de nationalisatie van de eigendommen van de omroepen en de totstandbrenging van het fundament

voor een nazi-omroep zouden hem niet vergeven worden door de omroepbestuurders die de macht bij de radio weer in handen hadden.

Ten tijde van de onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling was Vogt technisch commissaris van de NRU geworden, een taak die hij uitvoerde naast zijn directeurschap van de AVRO en bestuurslidmaatschap van de Federatie van Omroepverenigingen. Dubois, die tot mei 1945 de leiding had gehad over de PTT-dienst Exploitatie Radio Omroep en ook onderduikers had verborgen, kreeg geen leidinggevende functie meer. Hij vestigde zich als zelfstandig raadgevend ingenieur elektro-akoestiek en overleed als een gedesillusioneerd man in 1956.

In een latere analyse van de strijd om de opbouw van de nieuwe omroep na mei 1945 verbaasde historicus Loe de Jong zich erover hoe snel en relatief effectief de omroepen erin slaagden weer een cruciale machtspositie te veroveren. De ‘inschikkelijke’ houding van de omroepen tot maart 1941 gaf ze daarop eigenlijk geen recht, aldus De Jong die als medewerker van Radio Oranje in Londen al dat ‘zwakke’ gedrag ook persoonlijk, zij het van een grote afstand, had waargenomen. Het is heel goed mogelijk dat De Jong bijna veertig jaar na de buitenvervolginstelling van Vogt daarom tot zijn woorden kwam dat Vogt ‘uit eigen beweging alle Joodse medewerkers had ontslagen zonder een cent compensatie onder wie de dirigent Van Raalte’.²⁶³ Ondanks de feitelijke onjuistheid geeft het citaat aan welke cruciale rol Van Raalte speelde in de beeldvorming rond het ‘ontslag’. Dat blijkt tevens uit de nasleep die het onderzoek naar Vogt nog zou krijgen.

4.3 Nasleep

Bij de eerste naoorlogse jaarvergadering van het Algemeen Bestuur van de AVRO op 13 juli 1946, stond voorzitter De Clercq stil bij de tijdens de oorlog overleden programamedewerkers. Daarbij hoorden ook Han Hollander, Jacob Hamel, Dolf Karelsen en Alexander Baune, van wie krap en jaar eerder nog onzeker was geweest of ze nog leefden.²⁶⁴ Tijdens de minuut stilte die de AVRO-leden in acht namen ‘leefden zij allen weer een oogenblik in deze eerbiedige bewegingloosheid’.²⁶⁵ Blijkbaar koesterde de AVRO hen nog als vertegenwoordigers van het oude AVRO-gevoel. In de jubileumuitgave bij het 25-jarig bestaan van de AVRO uit 1948 prijken naast vele portretten van bestuurders, zoals Vogt en De Clercq, ook de portretten van Han Hollander (‘Nederlands grote voetbalverslaggever’ genoemd) en Jacob Hamel, die, wat vreemd geformuleerd, werd beschreven als ‘de onvergetelijke, helaas te vroeg heen gegane leider van het AVRO-kinderkoor’.²⁶⁶

Het was geen loos sentiment. Naar Hamel vernoemde de AVRO het door Herman Broekhuizen opgerichte ‘Kinderkoor Jacob Hamel’.²⁶⁷ Voor Han Hollander

²⁵⁹ Belinfante, *In plaats van Bijlijdsdag*; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 163 e.v.

²⁶⁰ Beslissing procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 6 maart 1948, in: archief CABR-NA 107662-1 en II: Willem Vogt. Ook als bijlage bij Nota voor burgemeester en wethouders gemeente Hilversum 17 april 2014, bestuursarchief gemeente Hilversum

²⁶¹ Beschikking minister OK&W 15 september 1947, in: collectie 248-0378A: A. Dubois, map C, NIOD; Koolhaas, *Omroepzuivering*, 73-77

²⁶² Brief minister OK&W 12 mei 1948, in: collectie 248-0387A: A. Dubois, map D, NIOD

²⁶³ De Jong, *Koninkrijk*, Deel 12, 227-235 en 425

²⁶⁴ In juli 1945 werd het lot van Hamel en Hollander nog ‘onzeker’ genoemd, terwijl van Baune en Karelsen inmiddels bekend was dat ze stierven in concentratiekampen. ‘Hoe staat het met enkele AVRO-medewerkers?’, in: *De Radiobode* 13 juli 1945

²⁶⁵ ‘De algemene vergadering’, in: *De Radiobode* 14 juli 1946

²⁶⁶ AVRO 1923-1948 (Amsterdam: AVRO, 1948), 138 en 141

²⁶⁷ Radiodocumentaire ‘Honderd jaar Jacob Hamel’, AVRO 13 december 1983, audiovisueel archief NIBG: DAAN

nam Vogt in september 1945 zelfs het initiatief om een gedenkteken voor hem op te richten.²⁶⁸ Daar werd voorlopig niets meer van vernomen, misschien wel omdat hij dat initiatief had genomen samen met KNVB-voorzitter Karel Lotsy, een man die gelijktijdig met Vogt door een mogelijk fout oorlogsverleden in opspraak zou komen.²⁶⁹ Het gedenkteken zou er in 1968 toch komen, bij welke gelegenheid Vogt warme woorden in herinnering sprak over 'deze vriendelijke, menslievende en bijna kinderlijke man die tranen in de ogen kreeg bij het horen van leed van anderen. Deze man moest door een dal van beproeving en dat moeten we blijven herinneren.'²⁷⁰

Ruim twintig jaar eerder, in de hoogtijdagen van zuivering en afrekening, had de verzetskrant *Het Parool* Vogt nog beschimpt nadat die in een radiotoespraakje op zondag 20 januari 1946 Hollander en Hamel in warme woorden had herdacht. De krant sprak van 'krokodillentranen' want Vogt had die twee radiohelden toch zelf ontslagen?²⁷¹ Die bewering was al op 22 augustus 1945 door het communistische dagblad *De Waarheid* naar buiten gebracht als een groot schandaal.²⁷² En alsof de enige drijfveer van Vogt vanaf mei 1940 was om de Joden te ontslaan en de Duitsers te behagen.

Maar wat was nu exact de rol van Van Raalte in de controverses rond Vogt? Vast staat dat alleen Van Raalte na de oorlog de koppeling van ontslag en Joodse identiteit maakte. Vast staat tevens dat hij de oorlog mede had overleefd omdat hij gemengd gehuwd was en gebruik kon maken van de schadeloosstellingsregeling die de AVRO en RDNO in 1941 voor hem hadden getroffen. Vogt en Van Raalte onderhielden tijdens de oorlog nog een goede relatie; wrok richting Vogt is bij Van Raalte in deze periode niet aantoonbaar. In 1944 bezocht Vogt Van Raalte om hem te vragen na de oorlog dirigent van een nieuw op te richten symfonieorkest te worden. Dat verzoek werd op 21 mei 1945 (exact vijf jaar na het 'ontslag' van Van Raalte bij de AVRO) geconcretiseerd: hij mocht naar eigen smaak en inzicht een compleet symfonisch orkest samenstellen dat Radio Philharmonisch Orkest zou worden genoemd. Op 26 juni 1945 repeteerde het orkest voor het eerst, bij welke gelegenheid het Wilhelmus ten gehore werd gebracht. 'Alle orkestleden waren tot tranens toe geroerd', aldus een journalist die erbij was.²⁷³ En ook Van Raalte was geroerd om weer terug te zijn, zoals hij in juli 1945 in de *Radiobode* van de AVRO schreef.²⁷⁴ Spoedig was het Radio Philharmonisch Orkest met 98 musici een van de grootste orkesten van Nederland, dat een kroonjuweel zou worden van het orkestenbestel dat de NRU voor gebruik door alle omroepen ter beschikking had.

Maar Van Raalte was meer dan een fameus dirigent en artistiek leider; hij combineerde die al zware functies met de zakelijke leiding van het orkest. En die combinatie

brak hem op. Na vele klachten uit en rond het orkest besloot het bestuur van SRNIO in september 1946 hem zijn directietaken te ontnemen. Voortaan zou hij zich alleen nog op het dirigeren moeten richten.²⁷⁵ Wellicht dat Van Raalte's kritische optreden bij de naoorlogse zuivering hierbij een indirecte rol speelde, maar aantoonbaar is dat niet. In 1945 was Van Raalte een van de vijf personen die de commissie-Bijleveld verhoorde voor de zuivering van omroepbestuurders en hij was tevens lid van een van de zuiveringscommissies die alle omroepmedewerkers tegen het licht moest houden voor hun gedrag tijdens de oorlog. Door de commissie-Drost werd hij in 1946 opvallend genoeg niet gehoord, maar bij de vervolging van Vogt in het kader van de Bijzondere Rechtspleging legde hij steeds fellere verklaringen af over de manier waarop de AVRO zich op 21 mei 1940 van hem had ontdaan. Waar hij begin 1945 voor Vogt nog een ontlastend briefje had geschreven (op basis van een eerste versie die door Vogt was voorgesteld) waarin hij hem prees voor de manier waarop Vogt hem behandeld had, zo wees hij bij zijn verhoor door de PRA na september 1946 Vogt aan als iemand die hem ontslagen zou hebben 'omdat ik Jood ben'.

Na die verklaringen escaleerde het contact van Vogt met Van Raalte in rap tempo naar ruzie. Door inzage in zijn dossier na zijn buitenvervolginstelling, las Vogt dat de politiefunctionarissen Boonstra en Schön, die Van Raalte hadden verhoord, hadden geconstateerd dat Van Raalte voorafgaand stevig had gedronken. Ze hadden aan Van Raalte nog gevraagd of dat waar was en Van Raalte had het bevestigd. Naar eigen zeggen dronk hij altijd - ook voorafgaand aan optredens - om 'losser' te worden en beter te kunnen presteren. 'En dan verliest hij zijn angst voor Vogt, die hem in de studio heeft gevraagd of hij (Van Raalte) een bezwarende verklaring heeft afgelegd over hem (Vogt),' aldus de chercheurs.²⁷⁶

Door de uitspraken en het gedrag van Van Raalte voelde Vogt zich ernstig beschadigd en hij kreeg de steun van het AVRO-bestuur dat de uitspraken van Van Raalte schadelijk voor de omroep vond. Begin 1948 besloot de AVRO alle contact met Van Raalte te verbreken. Hij mocht met het Radio Philharmonisch Orkest niet meer als dirigent optreden voor de AVRO-microfoon. Voor zijn werk in de AVRO-studio (waar het orkest door de NRU was ondergebracht) mocht Van Raalte niet langer gebruik maken van een eigen dirigentenkamer, maar moest hij in de solistenkamer maar zien hoe hij de concerten voor andere omroepen voorbereidde.²⁷⁷ Bestuurders van de NRU Broeks en pater Kors hadden nog geprobeerd te bemiddelen omdat het werk van het Radio Philharmonisch Orkest op deze manier werd bemoeilijkt, maar de AVRO was onvermurwbaar. Ook een protest van de Nederlandse Toonkunstenaars Bond, waarin men dreigde met een staking van musici bij de jubileumconcerten van de AVRO in juli en augustus 1948, hielp niet. De AVRO wees ter rechtvaardiging naar de 'toon' van de verklaringen die Van Raalte tijdens de zuivering en vervolging van Vogt had afgelegd. Die

²⁶⁸ 'Gedenkteken voor Han Hollander', in: *Het Vrije Volk* 5 september 1945

²⁶⁹ Ook Lotsy werd in de naoorlogse zuivering van blaam gezuiverd, maar in de jaren zeventig en tachtig door journalisten en een historicus weer ernstig beschuldigd van medewerking aan 'anti-Joodse maatregelen' en 'collaboratie'. In de meest recente studie over Lotsy is sprake van een daaraan tegengesteld oordeel: Frank van Kolschooten, *De Dordse magiër. De val van volksheld Karel Lotsy* (Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009)

²⁷⁰ Toespraken bij de onthulling van een gedenkplaat voor Han Hollander in het Olympisch Stadion te Amsterdam op 7 april 1968, audiovisueel archief-NIBG: DAAN

²⁷¹ 'W. Vogt voor de radio', in: *Het Parool* 21 januari 1946

²⁷² 'De omroepverenigingen onder de loupe: de AVRO', in: *De Waarheid* 22 augustus 1945

²⁷³ Beishuizen, 'Albert van Raalte en het Radio-Philharmonisch orkest', 17

²⁷⁴ 'Na vijf jaar wachten weer voor het orkest', in: *De Radiobode* 13 juli 1945; interview met Albert van Raalte voor RHN 8 oktober 1945, audiovisueel archief NIBG: DAAN

²⁷⁵ Van Raalte aan DB-SRNIO 23 september 1946, in: archief-Omroepzuivering inv.nr. 2.04.72, dossier 1149: Albert van Raalte, NA

²⁷⁶ Rapporten C.J. Schön d.d. 15 en 16 november 1946 aan de advocaat-fiscaal bij BG mr. W.P. Bakhoven. Archief CABR-NA 107662-1 en II, Willem Vogt

²⁷⁷ Notulen DB-AVRO 5 juli 1948, archief-AVRO: dossier 114682872

beschuldigende en verwijtende toon beviel de AVRO niet. Bovendien waren de verklaringen door Van Raalte ‘stomdronken’ afgelegd, voegde men daaraan toe.²⁷⁸

Hoewel Van Raalte bij de NRU in dienst was en zijn dirigentenbestaan dus gewoon kon voortzetten (behalve in de AVRO-studio) kwam het tussen hem en de AVRO en Vogt niet meer goed. Van Raalte besloot een arbitrage-commissie onder leiding van de oud-deken van de Orde van Advocaten E.C.U. van Doorn te vragen om te bemiddelen. In die procedure beklagde Vogt zich nog maar eens uitvoerig over de ‘lasterpraatjes’ en het ‘afschuwelijke karakter’ van Van Raalte, die eens zijn vriend was, maar ‘in dronkenschap verklaringen aflegt die van het tegendeel dier gevoelens getuigen’. De vriendschap was volgens Vogt dus geveinsd, want ‘zoodra hij de kans krijgt neemt hij de gelegenheid te baat hem zijn goede naam te ontrooven en hem in strijd met de meerdere malen door hem zelf verkondigde waarheid cynisch ten prooi te werpen voor de naoorlogsche wraakzucht.’²⁷⁹

Bij zulke meedogenloze woorden kon men zich iets voorstellen bij ‘de toorn van Vogt’ waarvoor sommige van zijn medewerkers vreesden. Toch duurde het nog even voordat de arbitragecommissie met een oordeel kwam. Pas in mei 1952 kwam dat naar buiten. De commissie vond dat de AVRO ‘op onredelijke wijze had gehandeld’ en drong aan op herroeping van het besluit om Van Raalte uit te sluiten. De AVRO besloot dat oordeel te aanvaarden en Van Raalte weer toe te laten als dirigent bij AVRO-programma’s. Helaas overleed Van Raalte na een lang ziekbed op 23 november 1952, zodat zijn AVRO-comeback niet veel om het lijf had.²⁸⁰ Maar toen had al niemand het meer over zijn ‘ontslag door Vogt’ of zijn uitspraken daarover.

Vogt zelf was in de zomer van dat jaar 1952 op tamelijk hardhandige wijze door het bestuur onder leiding van De Clercq uit de AVRO verwijderd, omdat men zich niet meer kon vinden in de nogal starre en autoritaire manier waarop Vogt het AVRO-programma vorm en inhoud wilde geven. Dat had het bestuur in 1949 ook al geprobeerd, maar dat conflict was toen nog met veel pijn en moeite gesust nadat de AVRO-leden protest tegen het ontslag van Vogt hadden aangetekend.

Vogt kon zich na dit bittere afscheid van de AVRO als NRU-bestuurder vrijwel volledig richten op het bestuur van de Nozema en de ontwikkeling van Radio City in Hilversum, dat later bekend zou worden als Mediapark.

CONCLUSIE

²⁷⁸ A.x. en: *De Gooi- en Eembode* 9 juli 1948 en ‘Jubileumconcert gaat door’, in: *Het Parool* 7 juli 1948; *Het Vrije Volk* 9 juli 1948

²⁷⁹ ‘Inzake A. van Raalte’, verklaring W. Vogt 5 november 1949, collectie-Verkijsk, map 43.2, NIBG

²⁸⁰ ‘Albert van Raalte in het gelijk gesteld’, in: *Trouw* 27 mei 1952

Als uitgangspunt van dit onderzoek zijn twee met elkaar samenhangende vragen geformuleerd: wat wijzen historische bronnen uit over de opstelling van Vogt tijdens de vroege bezettingsjaren 1940-1941 en is zijn handelen te classificeren als antisemitisch, Duitsvriendelijk of verraderlijk? In de twee tussenbalansen (paragraaf 2.1.1 en 2.2.4) is het antwoord op die vragen reeds geformuleerd. Hier beperk ik me tot een beknopte samenvatting van de belangrijkste bevindingen en een wat bredere beschouwing.

In het wetenschappelijke en maatschappelijke debat over Vogt is het 'ontslag' van Joodse medewerkers zonder meer een sleutelkwestie. Het ontslag zou volgens sommigen Vogts antisemitisme bewijzen; het zou in ieder geval een indicatie geven voor Vogts 'opofferingsbereidheid' of 'aanpassingsbereidheid' om zichzelf in een goed daglicht bij de nieuwe Duitse gezaghebbers te zetten, over de rug van zijn Joodse personeel. Deze kwestie heeft in de naoorlogse verzetskranten, in de naoorlogse zuivering en het naoorlogs strafrechtelijk onderzoek de nodige aandacht gekregen. Dat juist deze kwestie sinds de jaren zeventig ook in de literatuur en de publiciteit centraal is komen te staan moet in het licht worden gezien van een groeiende kennis van en ontsteltenis over het grote aantal Joodse slachtoffers dat uit bezet Nederland naar de Duitse concentratie- en vernietigingskampen is vervoerd om aldaar vermoord te worden. Hoe was dat mogelijk in een land, dat vermaard was om zijn tolerantie. Het was een stimulans voor kritisch onderzoek naar individueel en institutioneel handelen in relatie tot Joden in bezettingstijd, in het bijzonder van prominente figuren uit de Nederlandse samenleving. Het blijft daarbij essentieel dat handelen in historische context te zien.

Tijdens de eerste maanden van de Duitse bezetting konden maar weinig mensen bevroeden dat een genocide op Europese Joden met zo'n kolossale omvang zou plaatsvinden. Wel waren er voor de oorlog in Nederland tal van verontrustende signalen over het Duitse antisemitisme zicht- en hoorbaar; in de Nederlandse media werd veelvuldig over het steeds gewelddadiger optreden van het naziregime bericht. Ook de AVRO - de omroepvereniging waarbij de meeste in de omroeppraktijk werkzame Joden in dienst of gecontracteerd waren - kwam hiermee in aanraking. In antisemitische campagnes van de NSB en vanuit Duitsland was de AVRO een zeker mikpunt geweest.

Het is niet uitgesloten dat Vogt zich bewust was van de dreiging van het Duitse antisemitisme en dat dit een rol speelde bij het verbreken van de contracten met freelance medewerkers. In juridische zin was het overigens geen ontslag, maar het voortijdig en eenzijdig verbreken van een arbeidscontract. Na de oorlog heeft Vogt in elk geval meer dan eens beweerd dat hij tot deze stap was overgegaan om prominente Joodse programmedewerkers 'uit de gevarenzone te halen'. Maar deze beweringen deed Vogt pas toen zijn gedrag ten tijde van de bezetting onder een vergrootglas lag. Dit was ook de periode dat in bevrijd Nederland de volle omvang van de genocide bekend werd.

De geraadpleegde archieven bieden geen houvast voor de aanname dat Vogt met deze contractverbrekingen uitsluitend de Duitse bezetter vriendelijk wilde stemmen of hen zelfs wilde behagen. In hun naoorlogse verhoren hebben de betrokken Duitse radio-autoriteiten niets verklaard over het 'ontslag' van Joodse of andere programma-

medewerkers bij de AVRO. Van een overvriendelijke Vogt maken ze ook geen melding; eerder van een afstandelijke en eigenmachtige bestuurder die alleen iets deed als hem dat werd bevolen.

Meer aanknopingspunten bieden de bronnen voor de gedachte dat het 'ontslag' van zeventien prominente programmamedewerkers eind mei 1940 (niet alleen Joden: zeven Joden, twee Engelsen, acht niet-Joodse Nederlanders) vooral is voortgekomen uit noodgedwongen pragmatische overwegingen van Vogt en het AVRO-bestuur: het overeind houden van de AVRO-organisatie in financieel hoogst onzekere tijden en het beschermen van de banen van de ongeveer 220 mensen in vaste AVRO-dienst. Tien Joodse vaste medewerkers van de AVRO bleven in dienst; vijf Joodse musici van het AVRO-orkest behielden tevens hun contract.

De 'ontslagen' Joodse AVRO-programmamedewerkers die na de oorlog werden gehoord in het kader van het onderzoek naar Vogt hebben zich niet negatief over hun contractbeëindiging en hun behandeling door de AVRO uitgelaten. Integendeel: de meesten konden wel instemmen met Vogts bewering dat hij hen op die manier 'uit de gevarenzone [wilde] halen'. De uitzondering was dirigent Albert van Raalte. Hij verklaarde na de oorlog - en steeds nadrukkelijker met verwijten - dat hij was ontslagen omdat hij Joods was. Mogelijk speelde bij Van Raalte mee dat hij na de oorlog in een slepend arbeidsconflict met de omroep als geheel was verwickeld. Hij was in elk geval de enige van de Joodse 'ontslagenen' die dit verband verwijtend suggereerde. Waarbij aangetekend moet worden dat twee betrokken Joden (Hamel en Hollander) de oorlog niet hadden overleefd en dus niet in staat zijn geweest te reageren. Over hen beschikken we alleen over verklaringen van Vogt zelf dat zowel Hamel als Hollander hem na mei 1940 dankbaarheid hebben getoond.

Met betrekking tot die contractverbrekingen kan wel gesproken worden van hardvochtig werkgeverschap voor freelancers met wie de AVRO een soms langdurige band had opgebouwd en die er mede toe hadden bijgedragen dat de AVRO de grootste en meest populaire omroep was geworden. De (minder bekende, maar in allerlei opzichten unieke) vervolgeschiedenis toont echter ook een staaltje van goed werkgeverschap: de regeling voor schadeloosstelling die in 1941 bij de overgang naar de staatsomroep RDNO voor het omroeperspersoneel tot stand kwam. Die was bedoeld voor personeel met gewetensbezwaren tegen de nieuwe staatsomroep. Maar in de uitvoering van de schadeloosstellingsregeling - waarbij Vogt en de AVRO nauw betrokken waren voor zover het hun eigen personeel betrof - zou blijken dat ook Joodse medewerkers er gebruik van konden maken; zelfs met terugwerkende kracht en op voor hen zeer voordelige voorwaarden. Zowel de zeven in mei 1940 'ontslagen' Joodse medewerkers als alle andere Joodse AVRO-medewerkers die door antisemitische maatregelen van de bezetter in 1941 niet bij RDNO in dienst konden komen en dus hun baan en inkomen verloren, kwamen mede door de gunstige bemiddeling van Vogt in aanmerking voor ruime financiële compensatie. Tot 1 november 1941 kwamen de daartoe benodigde gelden uit het vermogen van de AVRO-in-liquidatie; daarna uit de opbrengst van de radiobelasting die op 1 januari 1941 al was ingevoerd.

Behalve op de kwestie van de 'Joodse ontslagen' heeft dit onderzoek zich gericht op andere kwesties waaruit Duitsvriendelijk of zelfs verraderlijk handelen van Vogt zou spreken: Vogt zou de NSB toegang hebben gegeven tot de radio en zou verregaande samenwerking met de nieuwe machthebbers (inclusief de NSB) hebben gezocht om zelf de hoogste baas te worden van een nieuwe nationale omroep. Het rapport laat zien dat het ook hier belangrijk is Vogts handelen in context te reconstrueren - ditmaal de context van het Nederlandse omroepbestel, de Duitse beleidsplannen met betrekking tot de Nederlandse omroep, en de specifieke machtsverhoudingen die zich in het eerste halfjaar van de bezetting begonnen af te tekenen.

In aansluiting bij de moderne oorlogsgeschiedschrijving kan dan allereerst worden opgemerkt dat alle Nederlandse omroepverenigingen zich in die vroege bezettingsperiode op een of andere manier aanpasten aan de nieuwe machtsverhoudingen met als doel de eigen organisaties niet in handen te geven van een door een nazi-ideologie gedreven bezetter of van zijn Nederlandse handlangers. Die aanpassing is in de maanden tot aan de afgedwongen liquidatie van de omroepverenigingen in december 1940 gericht geweest op het overeind houden van een organisatie waarin Nederlandse, niet-nazistische, belangen zo goed als mogelijk gewaarborgd zouden blijven. Deze opportunistische aanpassing was niet uitzonderlijk: we herkennen die ook in andere sectoren van de Nederlandse samenleving, het Nederlandse bedrijfsleven, het Nederlandse bestuur en bij de overige Nederlandse media. In de geest van die 'opportunistische aanpassing' heeft de AVRO wel enkele uitzendingen voorbereid en uitgevoerd die terecht als Duitsvriendelijk zijn beschreven.

Het meest illustratieve en enigszins met de omroepdiscussie vergelijkbare voorbeeld van het aanpassingsdilemma was de Nederlandsche Unie, een organisatie die tussen juli 1940 en december 1941 poogde een alternatief te bieden voor de verdwenen of verboden vooroorlogse politieke partijen. Met het doel 'het behoud en de versterking van vaderland en volksgemeenschap' verzamelde de Unie meer dan 600.000 leden uit vrijwel alle politieke stromingen, een aantal dat grofweg overeenkwam met de gezamenlijke ledentallen van de omroepverenigingen in 1940. Meer dan een jaar poogde de Unie haar doelen te bereiken, onder andere door gesprekken over de omroep te voeren met Willem Vogt en Antoine Dubois.

Was dat nu een 'foute' organisatie of een organisatie waarin 'goede' Nederlanders (waaronder de latere premier Jan de Quay) naar beste eer en geweten hadden geprobeerd een Nederlandse identiteit overeind te houden tegen een almachtige, nationaalsocialistische bezetter? Loe de Jong schreef over het beleid van de Unie-leiding in termen van 'collaboratie' en 'ondermijning van de verzetsgeest'. Over de enorme aanhang van de Unie onder de bevolking was hij opmerkelijk veel milder; de honderdduizenden leden hadden met dat lidmaatschap slechts uiting willen geven aan hun weerzin tegen de NSB en de Duitse bezetting.²⁸¹

²⁸¹ De Jong, *Koninkrijk, Deel IV* (1972), 515 en *Deel V* (1974), 208-221.

Maar latere historici waren op basis van zeer uitvoerig onderzoek van mening dat de Unie geen hard zwart-witoordeel verdiende. De Unie was in hun ogen een wellicht naïeve, maar te begrijpen poging om een Nederlands tegenwicht te vormen tegen een hardvochtige bezetter (en hun handlangers) die draconische onderdrukingsmaatregelen aan het voorbereiden en uitvoeren was om Nederland te nazificeren. De Unie had door haar activiteiten mede weten te voorkomen dat de NSB in het eerste jaar van de bezetting kon uitgroeien tot een acceptabel alternatief voor de Duitse bezetter om Nederland in politieke zin te gaan leiden. Belangrijke geledingen in het Duitse bezettingsregime waren in de eerste bezettingsmaanden namelijk niet enthousiast voor de gedachte dat via die NSB Nederland 'vrijwillig' zou kunnen nazificeren.²⁸²

Die opvatting is ook gebleken bij de reconstructie van gebeurtenissen bij de omroep. Wat uit het onderzoek voor dit rapport blijkt is dat de opportunistische aanpassing voor Vogt (en met hem andere AVRO-bestuurders) aanvankelijk ook een groter ideaal diende: dat van een nationale, verenigde omroep onder de vlag van de AVRO. In de eerste maanden van de bezetting zagen Vogt en andere AVRO-bestuurders in de gewijzigde machtsverhoudingen een zekere kans op verwezenlijking van het oude ideaal van Vogt dat in de jaren dertig, tijdens de consolidatie van de verzuilde omroep, leek te zijn vervlogen.

Verder moet worden opgemerkt dat het ideaal van Vogt en de AVRO een nationale, pluriforme omroep was en bepaald niet een omroep waarin de NSB het voor het zeggen zou hebben. Nog sterker wees men een gecentraliseerde nazi-staatsomroep af die de Duitse autoriteiten voor ogen stond. Van de aanvankelijke voorkeur van de Duitse bezetter om rond Vogt en de AVRO een nieuwe omroep te bouwen die zou passen in de nationaalsocialistische tijd, bleef na augustus 1940 daarom steeds minder over, om geheel te verdwijnen met de oprichting van het DVK onder leiding van de NSB'ers Tobie Goedewaagen en Willem van der Vegte. Al eerder besloot de Duitse bezetter wat in december 1940 concreet werd uitgevoerd: de omroepen werden opgeheven, hun bestuurders werden terzijde geschoven en de leiding van het concentratieproces naar een staatsomroep kwam in handen van Antoine Dubois, een competente technocraat die zeer kritisch stond tegenover de omroepverenigingen. Die kon echter ook niet voorkomen dat de in april 1941 gevormde staatsomroep RDNO onder leiding kwam te staan van de NSB en zich spoedig zou ontwikkelen tot een collaborerende organisatie.

Vroeger dan bij andere maatschappelijke sectoren (zoals sport, cultuur en de pers) waren de vooroorlogse organisaties bij de omroep daarom in december al uitgeschakeld om een rol te kunnen blijven spelen in de nieuwe orde. Dat Vogt (en de meeste andere bestuurders van de omroepen) niet meeding in de staatsomroep onder leiding van de NSB, geeft aan dat er aan zijn bereidheid tot opportunistische aanpassing een grens zat - en dat die grens eigenlijk al heel snel was bereikt. Vogt en de AVRO bleven uiteindelijk ook loyaal aan de andere omroepverenigingen en hielden afstand tot de NSB.

Context is belangrijk en dat geldt ook voor de beeldvorming van Vogt en zijn handelen in de eerste maanden van de bezetting. De bouwstenen van die beeldvorming zijn al terug te vinden in de dossiers die in het kader van de naoorlogse zuivering en bijzondere rechtspleging zijn aangelegd: in de verklaringen van getuigen, die bij nadere beschouwing vaak ook verweekeld waren in de strijd om de inrichting van het naoorlogse omroepbestel en een persoonlijk belang hadden bij een bepaalde beoordeling van Vogt. De zuiveringscommissie achtte het in tweede instantie niet geboden de minister te adviseren om Vogt uit zijn functie te ontheffen. Justitie besloot tot onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling na uitvoerig politieonderzoek in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Dat de verdachtmakingen van antisemitisme, Duitsvriendelijkheid en verraad om Vogt heen zijn blijven hangen heeft vermoedelijk ook te maken met Vogts autoritaire en intimiderende opstelling tegenover tegenstrevers in zijn ambities voor de inrichting van de naoorlogse Nederlandse radio.

Meer in het algemeen kan, tot slot, worden opgemerkt dat dergelijk gedetailleerd en gecontextualiseerd onderzoek naar de geschiedenis van de omroep in de oorlog nieuwe inzichten oplevert over die geschiedenis. Het biedt tevens nieuwe aanknopingspunten voor vervolgonderzoek. Dat is hoognodig, omdat de geschiedschrijving van de omroep is achtergebleven bij de bredere oorlogsgeschiedschrijving. Juist de recente openbaarmaking van de archieven van de Bijzondere Rechtspleging biedt hiervoor een belangrijke empirische basis. Niet alleen voor het onderzoek naar de omroep en de belangrijkste figuren binnen de omroep op cruciale momenten in de bezettingstijd, maar ook voor de complexe relaties in het omroepbeleid van het Duitse bezettingsregime in relatie tot hun Nederlandse handlangers. Dergelijk onderzoek is ook van belang voor verder onderzoek naar de naoorlogse beeldvorming, het complexe omroepkrachtenveld dat zich toen vormde en waaruit uiteindelijk het huidige omroepbestel is voortgekomen.

²⁸² Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam: Prometheus, 1999)

LIJST MET GEBRUIKTE AFKORTINGEN

AB: Algemeen Bestuur
 ANP: Algemeen Nederlands Persbureau
 ARP: Anti-Revolutionaire Partij
 AVRO: Algemene Vereniging Radio Omroep
 CABR: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
 DAAN: Digitaal Audiovisueel Archief van Nederland
 DB: Dagelijks Bestuur
 DVK: Departement van Volksvoorlichting en Kunsten
 EO: Evangelische Omroep
 GKzbV: Generalkommissariat zur besonderen Verwendung
 HDO: Hilversumsche Draadloze Omroep
 Inv.nr.: Inventarisnummer
 KDC: Katholiek Documentatie Centrum
 KNVB: Koninklijk Nederlandse Voetbal Bond
 KRO: Katholieke Radio Omroep
 KVP: Katholieke Volkspartij
 NA: Nationaal Archief
 NBI: Nederlandse Beheersinstituut
 NCRV: Nederlandse Christelijke Radio Vereniging
 NIBG: Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid
 NIOD: Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies
 Nozema: Nederlandsche Omroep Zender Maatschappij
 NRU: Nederlandse Radio Unie
 NSB: Nationaal-socialistische Beweging
 NSDAP: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei
 NSF: Nederlandsche Seintoestellen Fabriek
 NVVR: Nederlandsche Vereeniging voor Radiotelefonie
 OK&W: ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap
 PHOHI: Philips Omroep Holland-Indië
 PRA: Politieke Recherche Afdeling
 PTT: staatsbedrijf voor Post, Telegraaf en Telefoon
 Pv: proces verbaal
 PvdA: Partij van de Arbeid
 RBS: Rundfunkbetreuungsstelle
 RDNO: Rijksradio De Nederlandsche Omroep
 RHN: Radio Herrijzend Nederland
 RMVP: Reichs Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda
 RODI: archief van de afdeling Radio-omroep en Radio-distributie bij het hoofdbestuur van de PTT
 RRG: Reichs Rundfunk Gesellschaft
 RVU: Radio Volksuniversiteit
 SD: Sicherheitsdienst

SDAP: Sociaaldemocratische Arbeiderspartij
 SRNIO: Stichting Radio Nederland in den Overgangstijd
 SS: Schutzstaffel
 UIR: Union Internationale de Radiodiffusion
 UVA: Universiteit van Amsterdam
 VARA: Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs
 VPRO: Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep
 WA: Weer Afdeling van de NSB

BRONNEN EN LITERATUUR

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag

- Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv.nr. 2.09.09
  - o PRA Den Haag 349 I-II, C.J. Huygen: inv.nr. 200/49
  - o PRA Den Haag 9376/IX/46: Willem L.Z. van der Vegte, inv.nr. 103016
  - o Bijzonder Gerechtshof Den Haag: Willem L.Z. van der Vegte, inv.nr. 71258
  - o Bijzonder Gerechtshof Amsterdam: Willem Vogt, inv.nr. 104587
  - o Procureur-fiscaal Amsterdam: Willem Vogt, inv.nr. 107662 I en II
  - o Bijzonder Gerechtshof Amsterdam: H.J.R. Schaffers, inv.nr. 105121
- Archief Nederlandse Beheersinstituut (NBI), inv.nr. 2.09.16
  - o Han Hollander, 92490
  - o Willem Vogt, 184323
- Archief Zuivering Omroeperspersoneel, inv.nr. 2.04.72
  - o John Chits (Boris Lensky), 110
  - o Jetty Cantor-Frank, 101
  - o Willem van Capelle, 102
  - o Louis van Coevorden, 116
  - o James Brotherhood, 65
  - o Jacob den Daas, 133
  - o Antoine Dubois, 222
  - o Antoinette van Dijk, 161
  - o Piet van Egmond, 246
  - o Arnold Enserinck, 271
  - o Herman Felderhof, 290
  - o Jan Gertsen, 346
  - o Ida Gilkens (Ida de Leeuw-Van Rees), 353
  - o J.F. Haccoû, 438
  - o Jacob Hamel, 445
  - o Willem Arie Herweijer, 506
  - o Frederik Hof, 545
  - o Han Hollander, 555
  - o Pieter de Hoog, 573
  - o Samuel Juliard, 678
  - o Georgina Juliard-Springer, 679
  - o Adolf Karelsen, 702
  - o Rolf Kirchner, 731
  - o Albert van Raalte, 1149
  - o P.H. Ritter Jr., 1201
  - o Marcus Cohen Rodriguez, 1206
  - o Nicolas Roth, 1234
  - o Frits Thors, 1463
  - o Mary Vaz Dias, 291
  - o Willem Vogt, 1573

o Sam Zilverberg, 1722

- Archief Directoraat-Generaal voor de Volksontwikkeling en taakvoorgangers van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW), (1926) 1945-1965, inv.nr. 2.14.51
- Archief van het Hoofdbestuur der Posterijen, Telegrafie en Telefonie: Bureau Radio-omroep en Radiodistributie (RODI), (1904) 1919-1940 (1941), inv.nr. 2.16.25
- Archief Radioraad, inv.nr. 2.27.05

NIOD Instituut voor Oorlogs-, holocaust en genocidestudies, Amsterdam

- Archief 700: correspondentie dr. L. de Jong, inv.nr. 2790 en 2891
- Collectie 248-0789: Carel J. Huygen
- Collectie 248-1814: Willem Vogt
- Collectie 248-0378A: Antoine Dubois
- Collectie 248-1745: Willem van der Vegte
- Archief Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK), inv.nr. 102
- Archief Rijksradio De Nederlandsche Omroep (RDNO), inv.nr. 103
- Archief Generalkommissariat zur besonderen Verwendung (GKzbV), inv.nr. 061
- Archief Nationaalsocialistische Beweging (NSB), inv.nr. 123

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (NIBG), Hilversum

- Documentatiecollectie AVRO, inv.nr. 13055
- Collectie Dick Verkijk, inv.nr. 13165
- Collectie Willem Vogt, inv.nr. 13070
- Archief Arie Pleysier, inv.nr. 13104
- Jaarverslagen AVRO 1939-1947
- Audiovisuele Collecties DAAN

Stadsarchief Amsterdam

- Politierapporten 1940-1945

Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Nijmegen

- Archief KRO

VARA, Hilversum/Almere

- Archief vereniging en directie VARA

AVRO, Hilversum

- Archief vereniging en directie AVRO

Arolsen Archives, international Center on Nazi Persecution, Bad Arolsen Deutschland

Delpher.nl

Literatuur

- Alarm in de AVRO. De Clercq contra Vogt. Wat gebeurde er achter de schermen? AVRO-bestuur in gebreke* (Amsterdam: Tempora z.d. [1952])
- AVRO 1923-1948 (Amsterdam: AVRO, 1948)
- J.A. Baggerman en J.M.H.J. Hemels, *Verzorgd door het ANP. Vijftig jaar nieuwsvoorziening* (Utrecht: Veen Uitgevers, 1985)
- Peter Bak en Wim Berkelaar, *Verkundiging en verstrooiing. Een geschiedenis van de NCRV 1924-2014* (Amsterdam: Prometheus 2014)
- Jan Bank, 'Een halve eeuw omroephistorie in hoofdlijnen', in: *AVRO 50. Historie en perspectieven* (Hilversum: AVRO 1973), 9-48
- Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, (Deventer: Kluwer, 1978)
- G.H. van Beek, *10 jaar Nederlandse Radio Unie* (Hilversum: NRU, 1957)
- Piet Beishuizen, 'Albert van Raalte en het Radio-Philharmonisch Orkest', in: J.J.F. Stokvis en L.J. van Looi (red.), *Radio Nederland. Een band tussen den luisteraar en zijn Nederlandschen omroep* (Amsterdam: Elsevier, 1946), 9-20
- A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen: Van Gorcum, 1978)
- Benien van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbeterlijke nationaalsocialist* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2013)
- Horst J.P. Bergmeier & Rainer E. Lotz, *Hitler's Airwaves. The Inside Story of Nazi Radio Broadcasting and Propaganda Swing* (New Haven: Yale University Press, 1997)
- Kees Bestebreurtje, 'Siriusstraat: vier huizen, vier verhalen', in: *Eigen Perk*, 38-1 (maart 2018)
- J. de Boer, *Omroep en publiek in Nederland tot 1940* (Leiden: Sijthoff Uitgeversmaatschappij 1946)
- P.A. de Boer, à *Steringa Idzerda. De pionier van de radio-omroep* (Bussum: De Muiderkring 1969)
- Bart van den Boom, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam: Boom, 2022)
- Govert van Brakel, *Han Hollander. De eerste radiostem van het Nederlandse voetbal* (Amsterdam: Balans, 2024)
- Jan Brauer en Jan Driever, *Perszuivering. De Nederlandse pers 1944-1951* (Weesp: Fibula Van Dishoeck 1984)
- Michael Crone, *Hilversum unter dem Hakenkreuz. Die Rundfunkpolitik der Nationalsozialisten in den besetzten Niederlanden 1940-1945* (München: K.G. Sauer, 1983)
- Gustav Czopp, *De wereld kreeg radio. Uit het dagboek van en radioreporter* (Amsterdam: Em. Querido Uitgeverij, 1939)
- Jeroen Dera, *Sprekend kritiek. Literatuurprogramma's in de vroege jaren van de Nederlandse radio en televisie* (Hilversum: Verloren, 2017)
- Matthijs Dicke, Eric Smulders en Timo de Rijk, *Siemens in Nederland. 125 jaar innovatie* (Den Haag: Siemens Nederland, 2004)
- Antoinette van Dijk, *Licht op uw pad. Grepen uit AVRO-programma's ter opbeuring en afleiding via de microfoon tot de luisteraars gebracht* (Zeist: J. Ploegsma, 1937)
- Ansgar Diller, *Rundfunkpolitik im Dritten Reich* (München: DTV, 1980)
- Gretha Donker en Sjoerd Faber, *Bijzonder gewoon: het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2010) en de 'lichte gevallen'*, (Zwolle: WBooks, 2010)
- Hannah van den Ende, *De Joodsche Invalide. Bloei en ondergang van een Amsterdams verpleeghuis* (Amsterdam: Boom, 2023)
- Coks van Eysden, 'Hillebrand, Hendrikje Roelofje (1891-1984)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/hillebrand> [12-11-2013]
- J.P.A. François, 'Henri.Ch.G.J. van der Mandere', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1960, 97-100
- Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Een stad op drift. Hilversum tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Boom, 2020)
- Hans Gelinse, *De Nederlandse pers en het fascisme in Europa 1919-1933*, (Oisterwijk: Wolf Legal Publishers, 2018)
- Koos Groen en Ineke Hilhorst, *40 Jaar na dato* (Amsterdam: Elsevier, 1985)
- Piet Hagen, *Dubbel zondebok. Joodse journalisten in tijden van antisemitisme en vervolging 1920-1945* (Amsterdam: De Arbeiderspers 2022)
- Wichert ten Have, *De Nederlandsche Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam: Prometheus, 1999)
- Hans van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel, 1923-1947* (Baarn: Ambo, 1976).
- Maarten Hell, 'Frank, Henriette', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Cantor> [10/04/2017]
- Jan J. van Herpen, *Overgave aan een wonder. Het begin van de omroep in Hilversum NSF-HDO 1923-1924* (Hilversum: AVRO, 1983)
- Jan Daan Hillen en Juun Arens, *AVRO 75 jaar uitzendkracht. Jubileumboek van een onafhankelijke publieke omroep 1923-1998* (Baarn: Tirion, 1998)
- Gabrielle Hoffmann, *NS-Propaganda in den Niederlanden. Organisation und Lenkung der Publizistik unter deutscher Besatzung 1940-1945* (München: Verlag Dokumentation Sauer, 1972)
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 14 Delen* (Den Haag: SDU, 1969-1991), wetenschappelijk edities
- W.J. de Jong, 'Ida Jacoba Gilkens', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/gilkens> [12-11-2013]
- Jan Jaap Kassies, 'Dolf Karelsen', in: [https://www.muzeekschatten.nl/page/30538/dolf-](https://www.muzeekschatten.nl/page/30538/dolf-karelsen)

- karelsen-1905-1944
- Edwin Klijn en Robin te Slaa, *De NSB. Deel 1: ontstaan en opkomst van de Nationaal-socialistische Beweging 1931-1935* (Amsterdam: Boom, 2009)
- Edwin Klijn en Robin te Slaa, *De NSB. Deel 2: twee werelden botsen 1936-1940* (Amsterdam: Boom, 2021)
- René Kok, *Max Blokzijl. Stem van het nationaal-socialisme* (Amsterdam: Sijthoff, 1988)
- Frank van Kolfshoeten, *De Dordtse magiër. De val van volksheld Karel Lotsy* (Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2009)
- Marnix Koolhaas, *De omroepzuivering. De zuivering van de omroepbestuurders en het radio-omroep personeel 1945-1949* (Doctoraalscriptie UVA november 1988)
- Thomas Leeftang, 'Zestig jaar geleden stopte de grand guignol-achtige zuivering van Hilversum 1 en 2', in: *Hilversums Historisch Tijdschrift* 3/2011, 121-130
- De luistervinken op Houtrust 6 september 1930. Hoe honderdduizend hun omroep hoog hielden* (Amsterdam: AVRO, 1930)
- Martin Maas, 'Boris Lensky (1883-1972). Toveraar op de viool', in: *Ons Amsterdam* 2021/73
- Ad Maatjens, *Tussen omroep en telecommunicatie. Uitgave ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van Nozema* (z.p: Nozema 1995)
- A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn: Ambo, 1985)
- Pauline Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonie-orkesten 1933-1945* (Zutphen: Walburg Pers, 1993)
- Pauline Micheels, 'Leer, Bernard van (1883-1958)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/leer> [12-11-2013]
- Jan A. Niemeijer, *Nico Bulder de Houtgraveur* (Groningen: De Vuurbaak, 1979)
- Anneke H. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland 1840-1990. Een historisch-sociologische studie* (Amsterdam: Bert Bakker 1990)
- Lilian-Dorette Rimmele, *Der Rundfunk in Norddeutschland 1933-1945. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Organisations-, Personal- und Kulturpolitik*, (Hamburg: Hartmut Lüdtke Verlag: 1977)
- Peter Romijn, *Burgemeester in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006)
- J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij 1965)
- Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955* (z.p.: De Haan, 1989)
- Alex Rutten, *De publieke man. Dr. P.H. Ritter Jr. als cultuurbemiddelaar in het interbellum* (Hilversum: Verloren, 2018)
- Gerco Schaap, *Piet van Egmond - Een leven voor muziek* (Baarn: Stichting Piet van Egmond Documentatiecentrum, 2003)
- Kees Schaepman, *Max Blokzijl: opkomst en ondergang van een journalist* (Zutphen: Walburg Pers, 2020)
- Nic Schrama, *Dagblad De Tijd 1845-1974* (Nijmegen: Valkhof Pers, 1996)
- J.J.F. Stokvis en L.J. van Looi (red.), *Radio Nederland. Een band tussen den luisteraar en zijn Nederlandschen omroep* (Amsterdam: Elsevier, 1946)
- Max Tak, *Onder de bomen van het plein* (Amsterdam: Elsevier, 1963)
- Henk Tijssen, *NSB-predikant Ds.mr. L.C.W. Ekerling (1889-1964) en zijn keuze voor het nationaalsocialisme* (Soesterberg: Aspekt, 2016)
- Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945. De omroep in de oorlog* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1974)
- Willem Vogt, *Radioleven. Een kwarteeuw pioniersarbeid in een modern beroep* (Amsterdam: Scheltens & Giltay, 1933)
- Willem Vogt, *Hoe het den omroep verging. Een verhaal over den omroep in bezettingstijd* (Amsterdam: Jacob van Campen, 1945)
- Willem Vogt, *Wat er men den omroep verder gebeurde. Een verhaal tevens witboek met betrekking tot de voorbereidingen die tijdens de bezetting werden getroffen door vertegenwoordigers van de AVRO, den KRO, de NCRV en de VARA tezamen met den aangewezen gemachtigde der regeering, om te komen tot den wederopbouw van den radio-omroep in Nederlandsche geest. Alsmede een verslag van de gebeurtenissen met den herboren omroep op en na den dag der bevrijding* (Amsterdam: Jacob van Campen, 1945)
- Willem Vogt, *Een leven met radio. De belevenissen van een strijdbaar radio-man* (Apeldoorn: Semper Agendo 1973)
- Chris Vos, *Televisie en Bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum: Verloren, 1995)
- René Vos, *Niet voor publicatie. De legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Sijthoff, 1988)
- Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen: Historische Uitgeverij, 1989)
- Huub Wijffes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1941* (Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1988)
- Huub Wijffes, 'De ballade van de bolhoed. Willem Vogt en het debâcle van de nationale omroep (1923-1930)', *Jaarboek Mediageschiedenis* 1/1989, 114-136.
- Huub Wijffes (red.), *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle: Waanders, 1994).
- Huub Wijffes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam: Boom, 2004)
- Huub Wijffes, *VARA. Biografie van een omroep* (Amsterdam: Boom, 2009)
- Huub Wijffes, 'Het katholiek gehalte van muziek', in: *Aether* 106, januari 2013, 10-12
- Huub Wijffes (red.), *De radio, een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2019)
- Huub Wijffes en Frank Harbers (red.), *De krant, een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2019)
- René Witte, *De Indische radio-omroep. Overheidsbeleid en ontwikkeling 1923-1942* (Hilversum: Verloren 1998)

Mariette Wolf, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam: Boom, 2009)

Kees C.A.T.M. Wouters, *Ongewenste muziek. De bestrijding van jazz en moderne amusementsmuziek in Duitsland en Nederland 1920-1945* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999)

